

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА РАДА

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА РЕАЛІЇ РОЗВИТКУ

*Матеріали Всеукраїнської наукової конференції,
присвяченої 65-й річниці возз'єднання
Закарпатської України з Радянською Україною*

(Ужгород, 24 червня 2010 року)

УДК 94(477.87)(063)
ББК ТЗ (4Укр-4Зак)62и(о)
3-18

У збірнику наукових статей містяться матеріали виступів учасників Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ПЕРСПЕКТИВИ ТА РЕАЛІЇ РОЗВИТКУ», що відбулася 24 червня 2010 року в Ужгороді.

Зміст матеріалів торкається політичних, історичних, правових, культурних та духовних аспектів розвитку Закарпатської України в середині ХХ століття.

Збірник стане в нагоді всім, хто цікавиться історичним минулим Закарпаття.

Редакційна колегія:

Ледида Олександр – голова Закарпатської обласної державної адміністрації;

Кічковський Михайло – голова Закарпатської обласної ради;

Вегеш Микола – ректор ДВНЗ «Ужгородський національний університет», доктор історичних наук, професор;

Данилюк Дмитро – професор ДВНЗ «Ужгородський національний університет», доктор історичних наук;

Густі Василь – начальник відділу зв'язків з громадськістю та засобами масової інформації Закарпатської обласної ради;

Дупелич Володимир – начальник управління з питань внутрішньої політики Закарпатської обласної державної адміністрації;

Макара Микола – професор ДВНЗ «Закарпатський державний університет», кандидат історичних наук;

Токар Маріан – доцент УжНУ, с.н.с. НДІ політичної регіоналістики, кандидат історичних наук, укладач збірника.

Рецензенти:

Михайло БОЛДИЖАР, доктор історичних наук, професор (Ужгород);

Василь МАРЧУК, доктор історичних наук, професор (Івано-Франківськ).

*Видання здійснене за сприяння
Закарпатської обласної державної адміністрації*

ISBN 978-966-8904-38-7

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Редакційна колегія

У кожного народу є свої святині, які завжди притягуватимуть до себе, події і дати, що назавжди увійшли в його життя, як символи і свідки історії, як одкровення, що завжди бентежитимуть душу спогадами про витoki роду свого.

У цьому контексті ми, закарпатці, є унікальним прикладом того, як упродовж століть, будучи відірваними від материнського кореня, перебуваючи у складі різних імперій та окремих держав, випробувавши на собі усі можливі асимілятивні процеси, зуміли залишитись вірними своїй прабатьківській мові, культурі, релігії, не втративши почуття єдності зі всім українським народом. Таке почуття неможливо виховати якоюсь міждержавною угодою чи, тим паче, нав'язати окупаційним режимом. Не політики, а сам народ творить свою історію, визначає свої пріоритети, здобуває свою державність і буде власну майбутню долю.

Мало яка подія з відходом в історію привертає до себе настільки зростаючу увагу і прискіпливі оцінки, як возз'єднання Закарпатської України з українськими землями. Дана збірка дасть можливість ознайомитися з різними точками зору з приводу цієї історичної події. Проте, якими б вони не були, ми з впевненістю можемо сказати, що ми є діти України і тільки з Україною – наше майбутнє. Ми вижили, бо завжди пам'ятали матір-Україну, віками прагнули до неї і від покоління до покоління заповідали рідну мову та самосвідомість – хто ми є. Саме 29 червня 1945 року здійснилося те, про що століттями мріяло не одне покоління закарпатців, розділених із своїми кровними братами горами і кордонами – жити в єдиній українській родині.

То ж збережімо цю мудрість нашу на всі наступні віки, плекаймо в собі ті ідеали, за які боролися наші діди і прадіди, передаймо їх нащадкам, які пронесуть цю естафету далі.

**Голова обласної
державної адміністрації**

О. Ледида

**Голова обласної
ради**

М. Кічковський

Микола МАКАРА,
кандидат історичних наук, професор
(Закарпатський державний університет)

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ЯК ЕТАП В ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ КРАЮ

Урочисто й обнадійливо відсвяткували 65-у річницю Великої Перемоги над гітлерівським фашизмом. Вже третє повоєнне покоління складає щирі вдяку фронтовикам, які в лиху воєнну годину ціною життя відстоювали рідну землю від коричневої чуми. Скільки б не пройшло часу, як би не переглядалася історія Великої Вітчизняної війни, але 9-те Травня продовжує об'єднувати людей.

Своїм пожираючим полум'ям Друга світова війна обпалила і наш край. Закарпаттю наприкінці війни, як і перед її початком, судилося пережити хвилюючі дні свого національно-державного відродження. В обох випадках події мали чимало схожого, а ще більше відмінного: в 1938 – 1939 роках тутешня державність творилася, на наш погляд, за задумом і під диктовку Берліна руками української еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася в Карпатську Україну, яка, на жаль, не стала апогеєм піднесення національної свідомості більшості корінного населення, а мала стати «зародком самостійної соборної України». Проект «Карпатська Україна» в тих умовах загальної політичної кризи і гітлерівської геополітики в Європі виявився ілюзорним, точніше – авантюризм.

Наприкінці війни уже за московською режисурою з вигнанням німецько-угорських окупантів зусиллями політпрацівників 4-го Українського фронту Радянської армії та місцевих комуністів при показній більшості народна новонароджена державність під назвою «Закарпатська Україна» виявилася тимчасовим державним утворенням для реалізації сталінського об'єднання українських земель в єдиній державі.

Парадоксально, але в завершальному акті «об'єднання всіх українських земель в єдиній державі» проявився дивовижний симбіоз: одвічні устремління українського націоналізму та кремлівського інтернаціоналізму. Якщо першому судилося це робити віртуально галасливими «національними змаганнями» по закордоннях, то другий діяв реально – військово-політичним шляхом: в 1939 р. прилучив Західну Україну, в 1940 р. – Буковину і в 1945 р. – Закарпаття.

З цього приводу наш земляк з Бедевлі В. Маркусь – активний борець за соборність, до речі, делегат Першого з'їзду Народних комітетів (26.XI. 1944 р.), а потім заокеанський політолог змушений був визнати: «За іронією долі все-

українські устремління реалізувалися тими, хто тривалий час боровся проти всього українського; навпаки, українські націоналісти лишилися осторонь цієї діяльності, яка відповідала їхнім найглибшим почуттям» [11, с. 44].

Більше того. Оскільки йшлося про приєднання Закарпаття до *Радянської України*, «тому бажано, щоб цей шматочок України лишався поза радянською Україною, у складі демократичної Чехословаччини» [11, с. 43].

Якщо події в Закарпатті перед Другою світовою війною, що набрали резонансного характеру, глибоко досліджені і висвітлені в основному у працях професора М. Вегеша, то події під кінець війни, пов'язані з ліквідацією окупаційного режиму, створенням і діяльністю Народних комітетів, з'ясуванням відносин між Москвою і Прагою щодо придбання чи втрати Підкарпатської Русі – Закарпатської України відображені в 4-х тематичних збірниках документів [3; 8; 15; 16], у монографічних дослідженнях І. Євсєєва, В. Маркуся, В. Хайнаса, Д. Супруна, М. Трояна, В. Кульчицького і В. Ганчина, М. Болдижара, І. Гранчака, О. Гріна, В. Мар'їної, М. Макари та у великій кількості наукових і публіцистичних статей.

Такий великий інтерес науковців і публіцистів, що особливо поживляється урочистостями з нагоди кожної чергової річниці приходу Радянської армії і вигнання німецько-угорських окупантів, формування Народних комітетів і їх діяльності, історичного рішення Першого з'їзду Народних комітетів і прийняття Маніфесту про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання з Радянською Україною, підписання радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну, які стали традиційними.

Досі повторюються ідеологічні штампи, що закарпатці споконвіків позирали на схід і мріяли про возз'єднання зі своїми кровними братами за Карпатами, що така можливість наступила з приходом Червоної армії, яка принесла визволення, завдяки чому «закарпато-український народ» зміг возз'єднатися і щасливо зажити разом з усім українським народом у братерській сім'ї народів СРСР і т.д.

Але чомусь в урочистих доповідях і замовних статтях не ставилося питання чи були альтернативні можливості розв'язання проблеми державного статусу Закарпаття наприкінці Другої світової війни? Щодо науковців, то одні відхиляють будь-які інші шляхи державного облаштування нашого краю. Інші обстоюють думку, що Підкарпатська Русь мала залишитися в рамках домюнхенської Чехословаччини. Треті доводять, що з приходом Червоної армії у жовтні 1944 р. про альтернативу «до кого примкнути» можна було говорити «тільки теоретично».

Однозначну відповідь на це питання дала перша конференція закарпатських комуністів (КПЗУ) 19 листопада 1944 р., яка прийняла історичну резолюцію «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною в складі Радянського Союзу».

Воля єдиної політичної сили, яка діяла в тих умовах, лягла в основу рішень першого і останнього з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (така назва нашого краю була започаткована на згаданій конференції), який відбувся через тиждень, 26 листопада 1944 р. в мукачівському кінотеатрі «Перемога». З'їзд прийняв визначального значення документ «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Цей документ, заготовлений в Москві й перекладений в Києві на українську мову, мав вирішальну політичну і юридичну вагу для негайного здійснення цього акту, тобто виходу Закарпаття зі складу Чехословаччини і приєднання до Радянської України в складі СРСР.

Таке трактування подій виглядало дещо спрощено, адже 18 листопада група православного духовенства прийняла лист до Й. Сталіна, в якому читаємо: «Мы, нижеподписавшиеся представители православных общин в Карпатской Руси, выражая волю всего нашего русского и православного народа, просим включить Закарпатскую Украину (Карпатскую Русь) в состав СССР в форме: Карпаторусская Советская Республика» [3, с. 45 – 46].

Далі в листі (2,5 сторінок) йшло обґрунтування історичних, геополітичних, етно-релігійних обставин, а також волі «карпаторусского нашего народа: хотим раз и навсегда связать свою судьбу с судьбой наших соплеменников в СССР и то определить нам Карпаторусскую Советскую Республику от Ясиня до Попрада и от Ужока до Доброчина (Дебрецена) [3, с. 48].

Не всім відомо, що п'ятичленна делегація на початку грудня, перебуваючи в Москві у справі переходу Мукачівсько-Пряшівської єпархії з підпорядкування Сербської православної церкви під юрисдикцію Московської патріархії, ставила і питання про майбутню долю краю. Делегацію приймали на найвищому рівні, але дали зрозуміти, що доля Карпатської Русі не може бути предметом обговорення. Стало очевидним, що Сталіну українські комуністи були ближче, ніж православні священники. На Першому з'їзді НКЗУ пропозиція православного духовенства не розглядалась.

На цьому доленосному форумі з досі не з'ясованих причин було проігноровано і другий, нещодавно виявлений у фондах ДАЗО Сергієм Болдижаром проект «Дочасного (тимчасового) конституційного закону» [1]. В цьому документі віртуально визначені суспільно-політичні основи державного ладу в краї, його адміністративні норми та ряд інших положень конституційного характеру.

Восьмим пунктом проекту «Дочасного конституційного закону» визначено завдання Народної Ради Закарпатської України: «випрацювати дефінітивну конституцію Закарпатської України у повній згоді зі Сталінською Конституцією УРСР і СРСР, беручи до уваги особливості Закарпатської України...» [1].

Проект «Дочасного конституційного закону» Закарпатської України потребує детального наукового аналізу і ознайомлення з ним широкого загалу. Можливо з виявленням в архівах Протоколу 1-го з'їзду НКЗУ з'ясується, чому цей документ не розглядався.

За включення нашого краю до складу СРСР, але на правах автономної і навіть союзної республіки (а не області Української РСР) виступав репресований у 1947 р. наш земляк, уродженець с. Залуж, випускник Карлового університету в Празі, доктор права і політології, з 1940 р. член Національної ради Чехословаччини, міністр уряду в Лондоні з питань Підкарпатської Русі, в Москві – ініціатор звільнення закарпатських втікачів із ГУЛАГів і вступ їх до чехословацьких військових формувань в СРСР – Павло Цібере [13; 14; 17].

Більшість дослідників сходяться в тому, що на 1-му з'їзді НКЗУ могла панувати тільки одна думка – негайний (хоч бої за Ужгородом і під Чопом ще продовжувалися) вихід Закарпатської України – Підкарпатської Русі зі складу Чехословаччини і возз'єднання з Радянською Україною. Офіційно в залі справді було так. У присутності гостей – офіцерів Червоної армії й особливо НКВС інакше бути не могло.

Але деякі учасники з'їзду засвідчують й інше. Так, наприклад, ряд членів делегації від Тячівщини, загалом підтримуючи ідею приєднання до України, дещо по-іншому уявляли собі цей акт. Вони пропонували прийняти рішення після війни шляхом всенародного плебісциту, бо делегати з'їзду представляють далеко не всі населені пункти. Коли про це стало відомо керівництву з'їзду, то делегатам, які наслідяться виступити з такою пропозицією, почали загрозувати в'язницею [11, с. 46]. До речі, понад 20 делегатів з'їзду згодом були репресовані, або змушені покинути Закарпаття.

Закарпатські вчені в оцінках військово-політичних подій 1944 – 1945 рр. не поспішають уподоблюватися галицьким колегам, які «визвольний вересень» 1939 р. кваліфікують як анексію Москвою Західної України. На Закарпатті визволення від фашистської окупації набрало дещо іншої оцінки.

Дослідження питань участі населення Закарпаття в антифашистській боротьбі спростовують міф про принесену свободу і будь-яку монополію на визволення. За свідченням «Книги пам'яті» наші земляки воювали у восьми арміях світу. Загальна їх кількість – понад 50 тисяч, що становило би понад п'ять повнокомплектних дивізій. Перебуваючи на заробітках у західних країнах (Бельгія, Франція та ін.) закарпатці за покликом серця включалися в антифашистський рух. Вдома – в організації Карпатської Січі вступило 12,5 тис. чоловік. У підпільному й партизанському русі – 2,8 тис., понад 20 тис. стали добровольцями Радянської армії, понад 14 тис. були кістяком у підрозділах Чехословацького армійського корпусу, який формувався в СРСР [9].

Чимало наших земляків не просто воювали, а водили воїнів у бій з не-нависним ворогом. Тільки у збройних силах Чехословаччини з числа закарпатців виросли 10 генералів, 96 полковників, 103 підполковники, близько 90 молодших офіцерів. За даними тої ж «Книги пам'яті» безпосередньо в боях проти фашистських загарбників загинуло 7144 воїнів – земляків. Для порівняння: втрати всієї чехословацької армії за період Другої світової війни становили 10 тис. бійців [10].

Загальні ж людські втрати Закарпаття становили 102727 чоловік. Співставте цю цифру із загальною кількістю населення напередодні війни (близько 750 тис.) і стане зрозуміло, якою ціною дісталася визволення від фашизму. Тривалий час в урочистих доповідях і газетних статтях про це не згадувалося.

Так само не згадувалося про те, що Сталін, збираючи українські землі до купи, дотримувався якогось дивного принципу вибірковості. Головну роль при цьому відігравали не національно-етнічні, а територіальні, політичні та військово-стратегічні чинники.

Історія розпорядилася так, що русини під Карпатами тривалий час були підданими Австро-Угорської імперії. Тоді вони «від Ясіня до Попраду» були єдиним етнічним масивом, хіба що поділений на різні адміністративні одиниці – жупи (комітати). Та після розвалу імперії східна частина цього масиву – Мараморощина за Тисою в 1919 р. опинилася в складі Румунії, південна – в складі Угорщини, західна – прилучена до Словаччини. Тільки центральна частина – власне Підкарпатська Русь – ввійшла до Чехословаччини на правах автономії. Наприкінці Другої світової війни у пошматованого кордонами народу з'явилася іскра надії на можливість знову об'єднатися в єдиній державі. Про це свідчать документи, виявлені в Державному архіві Закарпатської області. Так, в листі тимчасового Народного комітету пряшівських українців від 29 листопада 1944 р. до Народної Ради Закарпатської України написано: «Ми всі, вірні сини нашої батьківщини, маємо одне бажання: приєднати до вільної матері – Закарпатської України Пряшівську Україну з галицькою Лемківщиною. Віримо, що наше бажання буде Центральною Радою прихильно прийнято і просимо всебічну підтримку» [5].

Про це йшлося і в телеграмі голові Народної Ради Закарпатської України І.Турияниці в жовтні 1945 р.: «Комітет Карпатської області в Канаді прохає Вас представити Верховній Раді СРСР наше рішуче домагання в справі прилучення всієї території Пряшівської Русі, де живуть українці і русини, до Закарпатської області УРСР» [7]. Ми можемо тільки здогадуватися, чому це прохання залишилося без уваги так само, як і воля учасників з'їзду українців Пряшівщини, який відбувся 1 березня 1945 р. З'їзд привітав мукачівське проголошення про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною і

підтвердив «єдність українського народу Пряшівщини й народу Закарпатської України». В листі до Й.Сталіна учасники з'їзду просили ліквідувати історичну несправедливість і «весь народ Великої України з'єднати в єдину державу», а до глави уряду України М. Хрущова учасники з'їзду писали: «Звертаємось до вас з проханням – коли буде вирішуватися проблема Закарпатської України – пам'ятати, що на Пряшівщині також живуть українці, які своїм національним укладом життя і культурою є єдинокровними братами закарпатських українців. Тільки нині нам була дана можливість вільно визначити свою національну приналежність. Сердечно просимо вашого покровительства» [2, с. 220].

Як на Пряшівщині, так і в русинських селах Марамороша – східної частини Закарпаття – населення теж висловлювалося за возз'єднання з усім українським народом. В кінці 1944 й на початку 1945 р. тут, як по всьому Закарпаттю, обиралися Народні комітети як тимчасові представницькі органи влади, населення Затисся включалося в рух за вирішення власної долі.

27 січня 1945 р. в м. Сиготі – традиційному політичному і культурному центрі Марамороша – відбулися збори «Народного демократичного фронту», які висловилися за возз'єднання. Наступного дня зібралися уже загальні збори громадян м. Мараморош-Сигота, на яких конкретно було поставлено й обговорено питання про возз'єднання їх території з Закарпатською Україною у складі Радянської України та про вибори Народного комітету [6].

4 лютого 1945 р. в Мараморош-Сиготі відбувся перший з'їзд Народних комітетів округу. Делегати з'їзду представляли такі населені пункти: Мараморош-Сигот, Бистрий, Вишня Поляна, Вишня Долина, Вишня Руна, Довге Поле, Красне, Криве, Коштіль, Крачуново, Руська Поляна, Русково, Ремети та ін. Зібралось 426 делегатів і 133 гості. В протоколі зафіксовані й такі дані: серед делегатів 222 селяни, 129 робітників, 75 представників інтелігенції. За національним складом: 329 українців, 47 угорців, 15 румунів, 25 представників інших національностей [4].

Про прагнення українців Мараморощини виправити аномалію – з'єднатися з історичним Закарпаттям, у складі якого вони були з 1919 р., свідчать Петиція 1-го з'їзду Народних комітетів, 46 петицій з русинських сіл округу, під якими близько 40 тисяч підписів та багато листів на ім'я тодішніх керівників Закарпаття, України і навіть Сталіна.

Делегації українського населення Пряшівщини та Мараморощини в 1945 р. добиралися до керівників Радянської України. М. Хрущов згадував: «До мене навіть в Київ приїжджали представники якогось району Словаччини, заселеного українцями, і просили їх район приєднати до УРСР... Вони виїхали з Києва незадоволені». Про це просили і селяни Марамороського округу, але як признався високий радянський керівник, «тут нічого конкретного нами не вживалося» [12, с. 89].

Отже, прагнення мешканців русинсько-українського етнічного походження Пряшівщини в Словаччині та Мараморощини в Румунії не здійснилося, бо їх питання ніде не розглядалося, зате донедавна старанно замовчувалося. виправлення державних кордонів у відповідності з кордонами етнічними та задоволення прохань русинсько-українських меншин у цих країнах не входило в плани кремлівських правителів. Наприкінці війни вони вже проектували майбутню велику – світову «соціалістичну систему», до якої мали ввійти Чехословаччина і Румунія, територіальні інтереси яких задовольнялися без огляду національних інтересів малих етнічних груп, які проживали на їх кордонах. В політичній термінології утвердився штамп, що з возз'єднанням Закарпаття (в нинішніх кордонах) з Радянською Україною процес «збирання українських земель в єдиній державі завершився». Воістину вийшло, що коли меліорують поле, на квакання жаб не зважають...

Якщо керуватися афоризмом: «наше незнання завжди багатше за наше знання», то можна спокійно ставитися до таких «незручних» запитань як: чим пояснити еволюцію ставлення до долі Підкарпатської Русі радянського і чехословацького керівництва в ході переговорів 1942 – 1945 рр.; чим виправдати зверхне, зневажливе ставлення Кремля до закарпатських комуністів – ініціаторів «возз'єднання», з яких тільки 38% було переведено до ВКП (б); таке саме ставлення до керівництва краю, (під час підписання радянсько-чехословацького договору «Про Закарпатську Україну» 29 червня 1945 р. не запросили навіть для того, «щоб посидіти в коридорі»); чим пояснити репресивну діяльність т.зв. «тилових служб» 4-го Українського фронту – СМЕРШ, НКВС проти угорської та інших національностей, для чого було позбавляти корінний етнос традиційного етноніму «русини» та багато інших питань, пов'язаних з форсуванням процесу радянзації і мілітаризації краю.

Одне незаперечне. Зміни в Закарпатській Україні, що відбулися за час від заняття Червоною армією (жовтень 1944 р.) до перетворення її на двадцять п'ять областей УРСР (січень 1946 р.) можна кваліфікувати як народно-демократичні. Вони супроводжувалися «розгулом мітингової демократії» при виборах до органів місцевого самоврядування, вирішенні важливих питань соціального, політичного та господарського життя.

Разом з тим мали місце поспішність, порушення міжнародних угод і правових норм, допущених в той час, що й тепер відгукується в не виважених заявах деяких радикальних угруповань.

Однак, незважаючи на ряд негативних моментів, приєднання Закарпаття до тодішньої України було закономірним, історично обумовленим й політично виправданим.

1. Болдижар М. Правда живиться з одного кореня / М. Болдижар // Новини Закарпаття. – 2007. – 24 листопада.

2. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Том II. 1938 – 1948. – Братіслава – Пряшів, 1985.
3. Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / Упорядники О.Довганич, А.Шекета. – Ужгород, 1999.
4. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), Ф.4, оп. 1, од. зб. 107, арк. 1, 8.
5. ДАЗО. Ф.4, оп. 1, од. зб. 11, арк.3.
6. ДАЗО. Ф.4, оп. 1, од. зб. 112, арк.2 – 3.
7. ДАЗО. Ф.Р-195, оп. 11, од. зб. 172.
8. Закарпатська Україна. Осінь 1944 р.: Матеріали наукової конференції / Упорядник В.Задорожний, Р.Офіцинський. – Ужгород, 1995.
9. Книга пам'яті. Закарпатська область: У двох томах. – Т. 2. – Ужгород, 1998.
10. Макара М. І гордість і скорбота / М. Макара // Європа-Центр. – 2000. – 24 червня.
11. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944 – 1945 / В. Маркусь. – К., 1992.
12. Мемуары Н. С. Хрушова // Вопросы истории. – 1994. – № 7 – 8. – С. 89.
13. Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. И. Поп. – Ужгород, 2001.
14. Старий замок. – 2001. – 7, 14 червня.
15. Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1939 – 1939, 1944 – 1946 рр. ХХ ст.» / Упорядники О. Довганич, О. Корсун. – Ужгород, 2007.
16. Шляхом Жовтня: Збірник документів. – Том VI (VIII. 1944 – I. 1946. – Ужгород, 1965.
17. «2000». – 2010. – 30 квітня.

Дмитро ДАНИЛЮК,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
(Ужгородський національний університет)

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ З УРСР

У цьому році виповнюється 65 років перемоги всього людства над найбільшою небезпекою ХХ століття – німецьким фашизмом.

Чим далі віддаляємося від цієї історичної події, тим міцнішою стає пам'ять про неї, і вона не сміє згасати. Це важливо ще й тому, що сьогодні час від часу заявляються оцінки, які не тільки справедливо возвеличують безстрашний подвиг рядового солдата, а й вип'ячують на перший план чорні сторінки з історії Великої Вітчизняної війни, або як її сьогодні називають, радянсько-німецької війни та її наслідки для Закарпаття.

Щоб зрозуміти якого масштабу небезпека нависла над людством досить назвати грізний наказ біснுவатого фюрера, виданого відразу після нападу фашистів на СРСР 22 червня 1941 р., який зобов'язував «винищувати все, що повстає проти нас» і «лише німець може носити зброю, а не слов'яни, не чех, не козак чи українець» [14]. В ту лиху годину вирішувалося питання життя або смерті не тільки українців, а й багатьох інших народів. Коричневу чуму вдалося подолати неймовірними зусиллями народів багатьох держав. Дорогою була ціна і України.

Перші кровопролитні бої відбулися саме на українській землі, а на окупованій території розгорівся супротив у різних формах і методах – підпільна антифашистська і партизанська боротьба, яку на Заході називали Рух Опору. Її учасників не лякала грізна директива рейхсміністра окупованих областей Розенберга про покарання їх смертю. Доброї пам'яті заслуговує багато підпільників і партизанів за мужність і героїзм у боротьбі проти окупантів. Тим більша ціна їх подвигу, що при наближенні окупантів багато радянських, партійних і господарських керівників забули про свій патріотичний обов'язок і тікали в глибокий тил, займаючи керівні посади.

Як відомо переломним моментом у ході війни стали здобуті неймовірними зусиллями перемоги Червоної армії під Сталінградом (лютий 1943 р.) і на Курській дузі (липень 1943 р.), після яких настала реальна можливість визволення України, і в кінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра. Вище військове командування не рахувалося ні з якими людськими втратами. Визволення Києва коштувало близько 260 тис. життів радянських воїнів. Кровопролитні бої відбулися в ході Корсунь-Шевченківської операції в січні – лютому 1944 р., в результаті якої було визволено значну частину Правобережної та Західної України. 9 травня 1944 р. було визволено Севастополь, 27 липня на Заході – Львів, 8 жовтня – Лавочне.

Україна зробила вагомий внесок у перемогу над фашизмом. У роки війни 300 її представників були в числі вищого командного складу Збройних Сил. З 15 фронтів більшість очолювали українці. Серед них наймолодшим за віком був уродженець Черкащини І. Д. Черняхівський. Під його командуванням воїни визволяли Воронеж, Київ, Тернопіль, Кенігсберг. Незмірною була матеріальна допомога. На Сході упродовж усієї війни виготовляли для Червоної армії танки, літаки та іншу зброю понад 550 лише великих українських

підприємств. Там же працювало 3,5 млн. евакуйованих громадян України. У 1945 р. Україна забезпечила 26,7 % палива, 18% чавуну, 12 % сталі, 24% залізної руди СРСР.

Дорогою ціною заплатив український народ за Перемогу. За чотири роки війни до лав Червоної армії було мобілізовано близько 6 млн. громадян України. До війни на території України проживало 41,9 млн. чол., а після її завершення 27,4 млн. Було зруйновано понад 700 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16150 промислових підприємств. З 2,8 млн. юнаків і дівчат, вивезених до Німеччини з СРСР, вихідців з України було 2,4 млн. (86%).

Будучи віками відірваними від природного східнослов'янського кореня закарпатські русини ніколи не забували про своє етнічне походження. Ідею єднання з одноплемінниками на схід від Карпат здавна обґрунтовували кращі представники закарпатської інтелігенції, громадсько-політичні і церковні діячі [7 – 8].

Великим глашатаєм єднання виступив О. Духнович, вважаючи його «праведним і можливим ділом», бо русини по обидва боки Карпат одного й того ж етнічного походження. Він наголошував: «Именем или просто те Русины означаются, которые ныне начиная от Молдовы, Буковины и Галичских границ на полуденном Карпата боці и дале по реке Замоши, Тисе и Попраде, внутри границ Угорских распространены находятся» [5, с. 583]. Будитель не тільки проголошував ідею єднання, а й наголошував на необхідності її реалізації, бо в іншому випадку русини так і залишаться придатком чужоземних держав. Передбачливо зазвучав його голос: «взрю в тайну будущности, и вижу как соединяются, сравниваются и совокупаются отдельные сродницы и мне несчастный Бескид не высоким и не крутым уже видится холмиком, который до теперь як непроходимый Атлант мне показывается и родных братьев, одной великой матери сынов отлучал...». О.Духнович справедливо попереджав: «бо естли перепоною и на дальшее время будет нам несчастный Бескид, тогда останемся в веки в прежнем состоянии, сами себя уничтожим, а если совокупимся, тогда страшный Бескид взаимным буде нам Олімпом» [4].

Однак пробудження національної свідомості на Закарпатті у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. гальмувалося перебуванням Закарпаття, як і Східної Галичини та Північної Буковини, у складі Австро-Угорської монархії. Край залишався відірваним від свого природного кореня – України. З утворенням дуалістичної Австро-Угорщини Закарпаття зазнало шаленої мадяризації. Та й у самій Україні не було державності – в Російській імперії все українське переслідувалося царизмом. Однак потрібні були континентальні потрясіння – розпад обох імперій, що й сталося в 1917 – 1918 рр. і, як наслідок, розгортання національно-визвольного руху за створення на теренах Європи нових національних держав.

Закарпаття також отримало змогу вирішити свою національну приналежність. Нею і скористалася патріотично налаштована інтелігенція, яка вирішила розв'язати історичне завдання – ввійти до складу України. Це й було юридично оформлено на Всеукраїнському з'їзді у Хусті 21 січня 1919 р., делегати якого одностайно прийняли резолюцію: возз'єднати Закарпаття з Соборною Україною [1, с. 49 – 54]. Та політичні обставини склалися так, що Закарпаття за Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. було включене до складу новоутвореної Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь на правах автономії, яка так і не була надана. Потрібно було ще 20 років впертої боротьби за її здобуття, а згодом і проголошення незалежної Карпатської України 15 березня 1939 р. [3]. І хоча ця спроба закарпатців, на жаль, закінчилася трагічно, вона зміцнила в них віру в неминучість торжества історичної справедливості. Цю віру не змогла вбити навіть угорсько-фашистська окупація краю в 1939 – 1944 рр. [9].

У краї розгорнулася підпільна і партизанська боротьба. Це була відповідь на відозву, опубліковану в газеті «Правда» 12 серпня 1941 р. «Все славяне на боротьбу против общего врага». Її підписали відомі громадсько-політичні діячі України і Росії. Серед них і закарпатець Іван Локота. Тут же була опублікована і його промова «Українцы Закарпатья, свергайте фашистских поработителей». Закарпатець закликав: «Дорогие мои братья и сестры украинцы! Призываю вас к борьбе против фашистов, которые уничтожают нашу украинскую культуру, наши национальные права и наши обычаи ... Организуйте партизанские отряды, берите в руки оружие, нападайте на фашистские банды, уничтожайте железные и шоссейные дороги, транспорты с вооружением и продуктами» [2].

На сторінках українського літературного місячника було опубліковано статтю Б.Пономарьова. Автор охарактеризував форми збройного опору окупантам в Україні і на Закарпатті, зокрема біля Сваляви і Виноградова. Він зробив висновок: «Серед такого народу, на такій землі не може надовго закріпитися ніяким окупантам» [11, с. 284].

Реальна можливість успішно завершити процес возз'єднання краю з Україною настала після його визволення Червоною армією з-під угорсько-німецької окупації наприкінці жовтня 1944 р. У краї розпочався масовий добровільний вступ молоді до лав Червоної армії. Звичайно, він не залишався поза увагою радянського командування. За підрахунками відомого дослідника Омеляна Довганича кількість добровольців складала понад 20 тис. До них слід додати тих закарпатців, які вступили до чехословацького військового корпусу під командуванням генерала Людвіка Свободи, сформованого на території СРСР і учасників підпільного та партизанського руху в окупованому Угорщиною Закарпатті. Всі вони пішли добивати фашизм з надією на вільне і заможне життя.

Нам не слід забувати, що за визволення нашого краю від фашистської неволі загинуло 10.060, поранено 41.387 і пропали без вісті 1.806 чол. Особливо потребує уваги той факт, що закарпатці радо зустрічали визволителів. Щоб уникнути всяких докорів щодо цього, наведемо зізнання начальника військової місії ЧСР у Москві генерала Г. Піки, якого важко запідозрити у симпатії до визволення Закарпаття. Він доповідав у Прагу: «Зрозуміло, що радянську армію на Підкарпатській Русі приймають як визволительку з величезним ентузіазмом і почуттям подяки за визволення населення від німецької тиранії, і тому жителі Підкарпатської Русі охоче будуть вступати в ряди радянської армії».

Тому загальнонародного піднесення набрав і рух за возз'єднання краю з Україною. Воля народу була висловлена на Першому з'їзді Народних комітетів Закарпатської України в Мукачеві 26 листопада 1944 р. 663 делегати прийняли Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР [13].

Навіть такий політик, член угорського парламенту як С. Фенцик у 1945 р. визнав, що в період угорської окупації «население Закарпатской Украины было резко настроено против венгров, не желая согласиться с решением Венского арбитража об оккупации Венгрией закарпато-украинской территории, а многие прямо высказывались за присоединение к Советской России» [10, с. 484].

Подальші події в краї чи не найбільше піддаються критиці з боку деяких сучасних дослідників, що у значній мірі є справедливим. Це – диктат радянського військового командування, пошуки контррозвідкою «Смерш» «ворогів народу», переслідування корінного угорського населення, відправка чоловіків-угорців у робочі табори біля Сваляви, а німців – у Сибір та багато інших злочинів. Усе це – гірка правда, яка заслуговує найсуворішого осуду. На всі ці безчинства уповноважений чехословацького уряду в Закарпатській Україні Ф. Немец звертав увагу Народного Комісара Закордонних Справ СРСР В. Молотова ще під час переговорів з ним у грудні 1944 р., але останній холоднокровно констатував: «в період, коли люди вже втомилися від війни, неминуче були і будуть упущення, що пояснюються лихоманкою перших днів свободи» [6, с. 132]. Звинувачувальним актом тоталітарному режиму за злочини, здійснені ним на Закарпатті, служать архівні матеріали і документи, опубліковані у двох книгах «Реабілітовані історією» [12].

Однак не відповідає історичній правді твердження про те, що, мовляв, рух за возз'єднання був інспірований Москвою. Це заперечив сам Ф. Немец, який аж ніяк не був прихильником возз'єднавчого процесу. У телеграмі від 29 грудня 1944 р. він повідомив президента і уряд Чехословаччини: «Рух на Підкарпатській Україні за відрив від республіки і приєднання до Радянсько-

го Союзу у нинішній його фазі потрібно рахувати рухом народним і стихійним» [6, с. 132]. Цим сказано все. Більше того, Ф. Немец застерігав від того «щоб наші кола зображували цей рух не як результат народного руху і національної самосвідомості на Карпатській Україні, які поступово розвинулися після визволення країни» [6, с.133]. І ніби підсумовуючи весь історичний шлях, пройдений закарпатцями, він заключив: «Право розв'язання питання про державну приналежність українського народу дане його історичним розвитком» [6, с.132].

Це право і було реалізоване укладенням у Москві 29 червня 1945 р. Договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну. Стаття 1 гласила: «Закарпатська Україна ... возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [6, с. 200].

Ця подія з обох сторін була оцінена як історична і справедлива. У своїй промові при підписанні договору Прем'єр-міністр Чехословацької Республіки Зд. Фірлінгер зокрема сказав: «Наш народ відчуває, що настала година, коли Закарпатська Україна може знову повернутись у лоно своєї Батьківщини – Великої Радянської України, яка в нашій спільній боротьбі принесла найтяжчі жертви і сини якої пролили так багато крові, щоб на переможному шляху Червоної Армії подолати неприступні вали Карпатських гір. Ми впевнені, що возз'єднання Закарпатської України з своєю Батьківщиною буде на користь обом країнам і на користь нашій дружбі з великим українським народом...» [6, с. 206]. Укладення Договору позитивно сприйняли і прогресивні керівні кола Угорщини.

Всебічну і об'єктивну оцінку Акту возз'єднання дала газета «Радянська Україна» в номері від 30 червня 1945 р.: «І дарма, що населення це було відрізане від основної маси українського народу високими горами, бар'єрами, штучно проведених державних кордонів, дарма, що воно було оточене з усіх боків сильними ворогами – воно стало на шлях мужньої боротьби. І у цій боротьбі знайшло свій порятунок. Воно зберегло себе, як частину українського народу. Воно зберегло свою мову. Воно зберегло свої традиції. Воно зберегло свою волю до повернення в рідну сім'ю. Його підтримувала в цій боротьбі тверда віра в те, що брати на сході пам'ятають про нього, прийдуть до нього на допомогу» [6, с. 211]. 22 листопада 1945 р. Договір ратифікували Національні збори ЧСР, а 27 листопада – Президія Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область. Так цей край знову повернувся в лоно східнослов'янського етносу, від якого насильно був відірваний упродовж 11 – 13 століть.

Отже, навіть ретроспективний огляд історичного шляху, яким пройшло Закарпаття, показує, що він був тривалий і складний. Відірвані від природно-

го східнослов'янського кореня, витримуючи тяготи соціально-економічного, політичного і національного гніту у складі різних іноземних держав, закарпатці ніколи не втрачали надії повернутися в єдину сім'ю співплемінників. І коли настали сприятливі умови вони сповна реалізували своє право і бажання жити в єдиній сім'ї – сьогодні в незалежній Українській державі. Тому з повним правом можемо стверджувати, що 29 червня 1945 р. відбулося саме возз'єднання – закономірне завершення всього історичного шляху розвитку краю. Закарпатці згодом пережили щастя і горе з усім українським народом, не втрачаючи віри у неминучість побудови економічно розвинутої, демократичної європейської держави – Україна.

1. Болдижар М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки / М. Болдижар, С. Болдижар. – Ужгород, 2004.
2. Братя угнетенные славяне // Правда. – 1941. – 12 августа.
3. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів – Хуст, 2004.
4. Вістник для Русинів Австрійской держави. – 1850. – Ч. 14.
5. Вістник для Русинів Австрійской держави. – 1851. – Ч. 147.
6. Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Друге видання, доповнене. – Ужгород, 2000.
7. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з найдавніших часів до початку ХХ ст.) / Д. Данилюк. – Ужгород, 1997.
8. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець ХУІІІ – перша половина ХХ ст.) / Д. Данилюк. – Ужгород, 1999.
9. Довганич О.Д. Закарпаття в роки війни / О. Д. Довганич, З. А. Пашкуй, М. В. Троян. – Ужгород, 1990; За Українське Закарпаття / Упорядники: В. Маркусь та В. Худанич. – Ужгород, 1994.
10. Карпатська Україна. Документи і матеріали: У двох томах / Упорядники: О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. – Ужгород: ВАТ «Закарпаття», 2009.
11. Пономарьов Б. Партизанська війна на Карпатській Україні / Б. Пономарьов // Українська література. – К. – 1942. – № 5 – 6. – С. 284.
12. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. – Книга перша. – Ужгород, 2003; Книга друга. – Ужгород, 2004.
13. Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання / М.В. Троян. – Ужгород, 1979.
14. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних документів / Зібрав і упорядкував Володимир Косик. – Т.І. – Львів, 1997.

Сергій ФЕДАКА,
доктор історичних наук, професор
(Ужгородський національний університет)

ОПЕРАЦІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ВЕЛИКУ ПЕРЕМОГУ

У роки Великої Вітчизняної війни радянські війська здійснили понад 50 стратегічних, близько 250 фронтових і понад 1000 армійських операцій. Частина фронтових і армійських операцій здійснювалися в рамках стратегічних, а деякі – самостійно. Під стратегічною операцією тоді розумілася операція, в ході якої вирішувалася одна з найбільш важливих задач всієї кампанії або ж одного з її етапів на стратегічному напрямку або на театрі військових дій. Для здійснення таких операцій характерне залучення військ одного або кількох фронтів, поєднання авіації дальньої дії і військ ППО країни, а на приморських напрямках – сил флоту (флотилії). В ході Великої Вітчизняної 82,3% всіх стратегічних операцій радянських військ було здійснено силами двох і більше фронтів, 9,8% – силами фронту і флоту, і тільки 7,9% – силами одного фронту [1].

На території України радянськими військами було здійснено 15 стратегічних операцій (це силами одночасно кількох фронтів), а також ще 17 окремих фронтових операцій. Кожна з цих 32 операцій варта окремого монографічного багатотомного дослідження [2].

На перший період війни (22 червня 1941 – 19 листопада 1942 р.) припадає 4 стратегічних і 7 фронтових операцій. Правда, останні були чи не масштабніші за стратегічні. Адже ідеться про оборону Одеси, яка здійснювалася силами практично однієї армії у тісній взаємодії з Чорноморським флотом і за умов серйозних поповнень з Великої Землі. Ще масштабнішою була Севастопольська оборона, з якою тісно пов'язано ще ряд операцій, особливо Керченсько-Феодосійський десант – унікальний у світовій історії морських десантів.

На другий період (19 листопада 1942 – 31 грудня 1943 р.) припадає 6 стратегічних і 6 окремих фронтових операцій. Серед них найвідомішою, безперечно, є битва за Київ. Але чи не ще масштабнішою і драматичнішою була маловідома Нижньодніпровська стратегічна операція, або ж Донбаська стратегічна наступальна операція у вересні 1943 р., яка була вже аж восьмою (!) операцією у цьому регіоні. Дуже цікавою і практично невідомою через свій трагізм є Воронежсько-Харківська стратегічна наступальна операція 13 січня – 3 березня 1943 р., яка великою мірою повторила собою Харківську епопею 1942 р., але у значно більших масштабах, на більшій території, із ще сильні-

шою амплітудою драматизму. Другий період війни і його операції найгірше досліджений фахівцями, найслабше представлений у літературі і найменше відомий загаломі.

Натомість на третій період (1944 р.) припадає усього 5 стратегічних операцій, але серед них чи не найбільш масштабна за всю Другу світову війну Дніпровсько-Карпатська операція, яка включала у себе 9 фронтових.

1944 рік розпочався загальним наступом радянських військ по всьому фронту від Білого до Чорного моря. Тогочасна публіцистика назвала ці операції десятима ударами по ворогу. Три з них відбулися на Україні: другий удар – на Правобережжі, третій – у Криму і Одещині, шостий – на Західній Україні. Ще два частково охоплювали українські землі: сьомий удар – проти румунських військ, який почався у Подунав'ї, а також дев'ятий удар проти угорських військ, розпочатий на Закарпатті.

У рамках другого удару, тобто Дніпровсько-Карпатської операції, силами чотирьох Українських фронтів і Чорноморського флоту відбулося аж дев'ять окремих фронтових операцій, багато з яких хоч і кваліфікуються як фронтові, але наближаються за значенням до стратегічних. Чого вартий хоча би так званий Сталінград на Дніпрі, тобто Корсунь-Шевченківська! Чи Проскурово-Чернівецька, в результаті якої уперше відновлено довоєнний кордон. Або ж Умансько-Ботошанська операція, у ході якої чи не вперше у світовій практиці війська сходу подолали аж шість серйозних водних перепон, причому в умовах весняного повноводдя і традиційного для наших військ браку плавзасобів.

Наступна Кримська стратегічна операція була заключним акордом зимово-весняного наступу радянських збройних сил у 1944 р., під час якого було звільнено Правобережну Україну, її південні області та Кримський півострів. Чорноморський флот повернув собі головну військово-морську базу – Севастополь. Успіхи на південному крилі радянсько-німецького фронту створили передумови для повного вигнання ворога з України та перенесення воєнних дій на Балкани. Радянський Союз отримав чергових новобранців та сировинні ресурси для підвищення свого військово-економічного потенціалу. Відтоді на потреби фронту і тилу працювала житниця України – Південь та Придніпров'я.

В ході Ясько-Кишинівської операції у максимально стислі строки було розгромлено головні сили групи армій «Південна Україна», знищено 22 німецькі і майже всі румунські дивізії, що діяли на Східному фронті. Після цього Румунія оголосила війну Німеччині. Ясько-Кишинівська операція вважається однією з найбільш успішних операцій радянських військ за всю війну. Вона отримала назву «Радянські Кани».

Унікальною була і остання за хронологією Східно-Карпатська операція, в ході якої відбулося подолання карпатських перевалів не тільки живою

силою, а й бронетанковою технікою. Це відбувалося у умовах підвищеної туманності, що виключало ефективне застосування авіації, відбувалося в умовах ретельної інженерної підготовки лінії оборони, коли довелося долати потужну лінію Арпада.

Україна була епіцентром європейського театру воєнних дій у Другій світовій. На її землях з 22 червня 1941 року і до 28 жовтня 1944 року було проведено 32 з усіх 76 стратегічних і фронтових наступальних та оборонних операцій. Забезпечення їх лягло тяжким тягарем на плечі цивільних мешканців, призвело до великих руйнувань міст, сіл і господарства. Український південний напрямок був основним і саме там вирішувалася доля народів Європи. У 1941–1945 рр. на українському театрі воєнних дій були зосереджені від 57,1 до 76,7 відсотка загальної кількості дивізій ворога, причому 60,5 відсотка з них було розгромлено саме на цьому фронті, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій вермахту.

У 1930–х роках продуктивні сили підрадянської частини України стали основною базою воєнно–промислового комплексу Радянського Союзу. Питома вага промислової продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила: 60 відсотків видобутку вугілля, 67,6 – залізної і 35 відсотків марганцевої руд, 64,7 – чавуну, 48,8 – сталі, 74,5 – коксу, 49,7 – прокату, 58,8 – сталевих труб, 43 відсотки – електроенергії. Сільське господарство давало понад 20 відсотків хліба, 75,5 цукру, 20 – м'яса і 15 відсотків масла. Машинобудування республіки було основним виробником паровозів, турбін і дизельних двигунів для кораблів воєнно–морського флоту. Бойові кораблі будували на верф'ях Запоріжжя, Керчі, Києва, Миколаєва, Одеси і Херсона. Авіаційні підприємства Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва і Харкова виробляли бойові літаки, двигуни, різні агрегати й деталі й деталі до них.

Напередодні війни УРСР була провідним центром гірничого, металургійного, хімічного, тракторного і сільськогосподарського машинобудування. У 1940 р. машинобудівники виробили 671 магістральний паровоз (73,4 відсотка загальносоюзного випуску), 16 тисяч тонн гірничого і металургійного устаткування (67,5 відсотка). До війни вугілля Донбасу споживали 60 відсотків металургійних заводів, 60 відсотків залізничного транспорту і майже половина електростанцій СРСР. Мілітарне виробництво мало велику потребу на продукцію хімічної промисловості, значні виробничі потужності якої були до війни в Україні. 137 підприємств у 1940 році виробляли понад 925 тисяч тонн сірчаної кислоти, кальцинованої та каустичної соди (у СРСР – 1587 тис. т). Хімічні заводи Донбасу і Наддніпрянщини виробляли близько 70 відсотків аміаку, міцної азотної і сірчаної кислоти, сулеми, формаліну та інших речовин для виробництва пороху, тротилу тощо.

У 1938 р. з 219 підприємств Наркомату оборони СРСР в Україні розміщувалося 26 військових і 94 машинобудівні заводи. У східних регіонах Ра-

дяньського Союзу військова промисловість перебувала лише на стадії становлення. Металургійні заводи Уралу виплаляли, головним чином, рядовий метал. Високоякісний метал, у тому числі броню, труби, алюміній і цинк, виробляли лише підприємства України, працівники яких мали високу кваліфікацію і володіли новітніми технологіями.

На території України було зосереджено близько половини всіх радянських військових шкіл та училищ, а також базувалася значна частина військових підрозділів Червоної армії. Оперативне поповнення лав діючої армії в перші місяці війни проводилося переважно за рахунок населення України. У результаті мобілізаційних заходів, а також надходження бійців і командирів з винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, з республіки до армії і флоту в цей період було мобілізовано близько 3 мільйонів 185 тисяч осіб. Є підстави вважати, що в частинах і з'єднаннях, які воювали в Україні у 1941 році, мешканці республіки становили не менше 50 відсотків їх особового складу. Після поразок на фронтах у 1941 – 1942 роках, захоплення в полон мільйонів радянських солдатів і повної окупації України, кількість українців у Червоній армії значно зменшилася і становила на початок 1943 року 11 – 12 відсотків – другу за чисельністю після росіян національну групу. Кількість воїнів–українців у діючій армії знову зросла з початком звільнення України від нацистів. На початок 1944 року у військах 1-го Українського фронту налічувалося 200 тисяч українців, 2-го – 66352, 3-го – 140882 (росіян, в тому числі й уродженців України, тут було майже 300 тисяч).

У другій половині 1944 року мобілізація населення України до збройних сил зростає. У загальновійськових арміях 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80 відсотків. В окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що воювали вже за межами України, відсоток українців перевищував 50. Українці переважали в піхотних частинах і серед рядового складу. Як зазначають дослідники, впродовж 1943 – 1945 років Хервоноармійцями стали близько 4,5 мільйона мешканців УРСР. Утім нині доведено, що кількість українців, котрі пройшли війну у складі збройних сил СРСР – не менше 7 мільйонів.

Упродовж 1942 – 1945 років сталінський режим здійснював в Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків. На березень 1945 року по чотирьох військових округах України їх було мобілізовано понад 265 тисяч. Хлопців, не навчених військовій справі, зразу ж кидали в бій, переважно без зброї. Мобілізували і жінок. Армія потребувала багато медсестер, снайперів, телефоністок, стенографісток, друкарок, кухарок, праль.

На базі медичних установ Наркомату охорони здоров'я і санаторно–курортної мережі профспілок в УРСР наприкінці війни діяло 262 госпіталі, а для їх обслуговування було залучено 57 тисяч медичних працівників і допо-

міжного персоналу. Населення України мало забезпечувати їх обладнанням і продуктами. Допомога фронту була як добровільною, так і примусовою. Партійні органи оформили створення Фонду оборони СРСР і продовольчого фонду Червоної армії: люди здавали кошти на озброєння, надавали допомогу пораненим і хворим солдатам, збирали для воїнів теплі речі й подарунки. Під час війни мешканці України за умов голоду, холоду, великих руйнувань і нестач здали на виробництво техніки і озброєння 859 мільйонів карбованців. Одним із найважливіших економічних заходів була передплата державної позики і грошово-речової лотереї. Лише впродовж січня – квітня 1945 року сталінський режим здійснив передплату на четверту державну позику в Україні на суму 1 мільярд 435 мільйонів карбованців. Сума передплати на позики в роки війни по Україні склала понад 6 мільйонів, уся сума добровільних і примусових внесків населення у фонд оборони – майже 8 мільярдів карбованців. А в цей період понад мільйон дітей сиріт і напівсиріт зазнавали великих поневірянь і злиднів, голодували; епідемії хвороб забирали тисячі людських життів.

Втрати України у війні становили до 44 відсотків від загальних втрат СРСР. У 1945 році залишилося лише 27,4 мільйона людей із 41,7 мільйона, що проживали у 1941-му в республіці. Під час війни населення Західної України зменшилося з 9,4 до 3,5 мільйона. До Німеччини було вивезено понад 2,3 мільйона оstarбайтерів. Понад 5,5 мільйона людей нацисти розстріляли і закатували у 230 концтаборах і гето та у 250 місцях масового знищення. Досі не встановлено кількість українців, які загинули на фронтах війни. Цифра 2,5 мільйона воїнів-українців, які загинули на війні, подана у радянській історіографії, не відповідає дійсності. Демографічні втрати УРСР за період з 1 січня 1941 до 1 січня 1945 р. становили 13 млн. 584 тисячі людей.

Сталінський режим не відставав від гітлерівського у свавіллі. За період Другої світової війни він знищив і депортував у райони Крайньої Півночі й Сибіру півтора мільйона людей, головним чином – жителів західних українських земель, а також Криму. Але цього видалося замало, і 22 червня 1944 року Наркомат внутрішніх справ і Наркомат оборони СРСР видали наказ про виселення «в окремі краї Союзу РСР всіх українців, що мешкали під владою німецьких окупантів», але ... «після того, як буде зібраний урожай і зданий державі для потреб Червоної армії». Ф. Чуєв у книзі «Солдаты империи», виданій у Москві в 1998 р., опублікував цей наказ. Документ йому передав, а також повністю підтвердив його ідентичність колишній нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний, який зазначив, що «декілька ешелонів мої хлопці заповнили і відправили. Але згодом виконання цього наказу раптово припинили».

Упродовж червня – листопада 1941 р. Червона армія втратила близько 5 млн. воїнів. У полон потрапили 3,8 млн. солдатів і офіцерів, серед яких 1,5

млн. становили українці. До кінця того року збройні сили СРСР втратили 67 відсотків стрілецької зброї, 91 відсоток танків і самохідних артилерійських установок, 90 відсотків гармат і мінометів, 90 відсотків бойових літаків. Втрати німців становили 245 тис. убитих і поранених і 12 тис. зниклих безвісти.

З 22 червня 1941 р. до 2 вересня 1945 р. сталінський режим мобілізував у Червону армію близько 34,5 млн. громадян на додачу до тих 5,5 млн., які перебували в її лавах до початку війни Німеччини з СРСР. І це без мобілізації на війну з Фінляндією і Польщею у 1938 – 1940 рр., без військ НКВС і НКДБ. У збройні сили Німеччини було мобілізовано понад 16 млн. людей.

Червона армія розгромила 607 дивізій противника, тоді як армії західних держав – 172. Загальні втрати гітлерівських військ на радянсько-німецькому фронті у 4 рази перевищують їхні втрати на західних фронтах, а по числу вбитих і поранених – у 6 разів. У боях з радянськими військами вермахт і його союзники втратили більше 60 тисяч танків (75% всіх втрат), більше 70 тисяч літаків (70% всіх втрат) і до 167 тисяч артилерійської зброї (74% втрат).

Радянські люди показували масовий героїзм у жорстокій і кровопролитній війні з фашистською Німеччиною. Так, 506 військових льотчиків повторили подвиг Гастелло, який направив підбитий бомбардувальник у гущу ворожої колони, 595 – здійснили таран у повітряних боях, 470 воїнів повторили подвиг Матросова, який закрити собою амбразуру німецького доту [3].

Високим званням Героя Радянського Союзу відзначено 11 635 воїнів армії і флоту, партизанів і підпільників. Всього за участь у бойових операціях урядовими нагородами відзначено понад 7 мільйонів воїнів.

У новітню історію України назавжди ввійшли пам'ятні воєнні дати: трагічна – 22 червня 1941 року, коли сюди увірвався кований чобіт німецького фашизму, і радісні – 28 жовтня 1944 року, коли непереможна Радянська Армія повністю звільнила від фашистських поневолювачів одвічні українські землі, і 9 травня 1945 року – День Великої Перемоги.

Між першими двома датами довгих 1225 днів і ночей страшної німецької окупації України. Смертоносний каток війни двічі пройшовся по нашій багатостраждальній землі – із заходу на схід, із сходу на захід. Та ніщо не могло здолати величний патріотичний дух народу, якому загрожувала повна німецько-фашистська колонізація і перетворення його на рабів. Глибоким горем війна прокотилася по людських долях – трагедія відступу, жах Бабиного Яру і німецьких концтаборів, голод і холод, сльози і кров мирних жителів.

На Перемозі спекулювали десятиліттями і будуть це робити й надалі. Насправді ж відзначення цього дня не є приводом для якихось корпоративних

порахунків, для банального перетягування ковдри. Знову ж таки кожен пропонуватиме свою єдино правильну версію подій. Бо це тільки мертві припинили воювати одне з одним і лежать в одній і тій же землі від Барселони аж до островів Тихого океану. Найгустіше – на полях Росії, України, Білорусії, Центральної Європи і Німеччини. У незоромому Сибіру, де опинилися мільйони і переможених, і переможців. Живі же продовжують воювати за спадщину мертвих, за дивіденди з їхньої Перемоги. Значить, є за що. Бо десятиліттями воюють тільки за справжні, а не уявні цінності.

З кожним роком усе менше людей, які пережили війну, пройшли крізь її лихоліття. Але пам'ять про ті переломні події все одно не згасає. Вона продовжує жити у наступних поколіннях. Дух Перемоги увійшов у нашу плоть у кров. Без неї ми були би зовсім іншим народом, ніж зараз. Та Перемога є гарантією усією нашої подальшої долі, запорукою того, що ми здолаємо усі труднощі, котрі випадають на нашому шляху і будемо гідні подвигу наших предків.

1. Россия и СССР в войнах XX века. – М., 2001. – С. 260, 263, 264.
2. Федака С. Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної Війни на території України / С. Д. Федака. – Ужгород, 2010. – 237 с.
3. Чернега П. Український внесок у Велику Вітчизняну війну / П. Чернега // Україна молода. – 2010. – 12 травня.

Володимир ППАШ,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

(Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики)

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ЗАКАРПАТТІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У вітчизняній історичній науці існує погляд, що для українського народу Друга світова війна почалася 14 березня 1939 р. нападом Угорщини на Карпатську Україну. Її оборона тривала до 18 березня. Опісля, впродовж тривалого часу, діяли партизанські загони карпатських січовиків. Один із останніх нападів партизан на жандармів відбувся у липні 1939 р. в околицях Рахова [10, с. 69].

Чимало діячів Карпатської України, у т. ч. членів ОУН, котрим вдалося емігрувати, продовжили боротьбу на інших теренах. Після розколу ОУН, у його крилах були різні погляди на можливість відновлення націоналістичної мережі в Закарпатті. Мельниківці вважали це неперспективним [15, с. 25 –

26]. Тож чимало емігрантів-закарпатців, за завданням ОУН А. Мельника, із похідними групами пішли у Східну Україну, де активно долучилися до вивольних змагань націоналістів. Зокрема, колишній секретар Українського Національного Об'єднання Іван Рогач у 1941 р. в окупованому фашистами Києві редагував «Українське слово». Був заарештований гестапівцями і розстріляний разом із сестрою Ганною та Оленою Телігою.

Були розстріляні фашистами за участь у націоналістичному підпіллі, або полягли у боях УПА, чимало інших закарпатців. Серед них: Василь Кузьмик, Іван Кедюлич, Іван Рошко-Ірлявський, Юрій Борош, Андрій Стерчо, Василь Кобрин, Іван Крися, Михайло Симинець, Василь Попович, Андрій Грицак, Олена Коперльос та багато інших. Іван Шпонтак (Бурлака) командував підрозділом УПА в Закарзонні, був засуджений польською владою до страти (замінено на 25 років ув'язнення).

Іншої позиції щодо Закарпаття притримувалися в ОУН С. Бандери. Восени 1939 р. його Краківський центр направив сюди Михайла Габовду та Дмитра Бандусяка із завданням організувати націоналістичне підпілля. Вони потрапили на благодатний для цього ґрунт. Адже дії гортіївського режиму, із нещадною забороною будь-яких проявів українства, репресії окупантів, викликали у середовищі національно-свідомих українців, зокрема у молоді, виховані у «Пласті», «Просвіті», та котра пам'ятала злет національного духу під час кількомісячного існування автономної Карпатської України – бажання організувати їм спротив. Тож, уже з літа 1939 р. у Закарпатті самостійно починають виникати гуртки, що склалися з колишніх пластунів та членів ОУН доокупаційних часів [19, с. 53 – 55].

У лютому 1940 р. у м. Хуст було проведено збори націоналістів, на яких були присутні А. Цуга, М. Габовда, М. Орос, В. Маркуш, І Романець, П. Погоріляк, С. Пап [28, с. 10]. На них було започатковано утворення підпільної Закарпатської крайової організації ОУН(Б), яка незабаром почала швидко розвиватися. Всього впродовж 1940 – 1942 рр. до неї входило понад 150 осіб, а територіально охоплювала все Закарпаття. Членами організації переважно стали учні і студенти середніх навчальних закладів краю, а основні осередки припали на Хустську, Мукачівську та Ужгородську гімназії, мукачівські торговельну академію та вчительську семінарію, Ужгородську духовну семінарію. Окрім них було 9 священників та слухачів духовної семінарії, 9 службовців, 4 вчителі, 13 – 15 селян, 12 робітників, в т. ч. і 4 безробітні, 5 торговців тощо [15, с. 23; 28, с. 89].

Автором, на основі документів та спогадів колишніх учасників, здійснено спробу реконструкції структури Закарпатської крайової організації ОУН(Б). Вона відповідала всім нормам суворой конспірації. Була п'ятиступеневою. Члени кожної структурної одиниці знали лише тих, хто входив до неї, що

дозволило організації продовжувати підпільну діяльність, залучати нових членів, ще понад рік після перших арештів.

Найнижчою одиницею в організації була «клітинка» (від 3 до 5 членів), далі йшла «ланка», що охоплювала до 3 «клітин». Ланки входили в осередок на чолі із проводом (3 – 4 осіб), а осередок – в один із трьох округів, на які було розділене Закарпаття. Керівники округів були членами найвищого керівного органу – крайового проводу [15, с. 27 – 28]. Східним округом керував о. Петро Погоріляк, Середнім – Дмитро Бандусяк (він же організаційний референт та заступник крайового провідника), Західним – Михайло Габовда (він же референт зв'язку із вищим керівництвом ОУН у Кракові та Львові [8, с. 88 – 89; 9, с. 162 – 163]. Очололював крайовий провід Андрій Цуга.

Упродовж 1940 – 1942 рр. склад проводу зазнавав окремих змін. Загалом у ці роки, окрім А. Цуги та керівників округів, у провід також входили: референт із ідеології Іван Романець (до арешту у квітні 1941 р.), референт із пропаганди (спочатку Василь Потушняк, потім Степан Пап), референт із військових питань Михайло Кіштулинець та відповідальний за роботу із молоддю (ним почергово були – Михайло Орос, до арешту навесні 1941 р., Андрій Глуханич та Василь Маркуш) [27, с. 8; 9, с. 162 – 163].

При проводі працювали дві робочі групи. Перша, відповідальна за друкарську техніку (Федір Тегза, Василь Хромей та Василь Янчі), друга – за зв'язок із Краковом, а потім, із липня 1941 р. – зі Львовом, де перебував Провід бандерівського крила ОУН (І. Романець, М. Габовда, Василь Мордованець, Андрій Глуханич) [27, с. 8 – 26; 15, с. 27].

Підтримуючи із центральним керівництвом контакт, закарпатці нелегально переходили кордон, посланці прибували і звіди. Зокрема, у другій половині лютого – першій половині березня 1942 р. – у Закарпатті побував, за дорученням керівництва, з метою «допомогти розбудувати організаційну сітку, користуючись досвідом, набутим у Галичині», Роман Борковський [3, с. 59 – 68]. Навесні 1941 р. закарпатці взяли участь і у II Великому зборі ОУН [15, с. 27; 16, с. 131]. Кошти необхідні для роботи організації надходили від членських внесків. Певну допомогу коштами, технікою (зокрема був переправлений ротапринт) та літературою надавав центральний Провід ОУН. У Кракові окремі керівники отримали і вишкіл.

Восени 1940 р. було утворено «дочірню» (яка, втім, незабаром стала базовою) структуру – молодіжну секцію крайової організації під назвою: «Юнацтво ОУН» [7, с. 497].

«Юнацтво ОУН» складалося із трьох осередків: Хустського, Мукачівського та Ужгородського, а ті, відповідно, ділилися на «ланки» та «клітинки». Ще одна юнацька «ланка» діяла у Виноградові, на базі місцевої торгівельної школи. Хустський осередок очолював учень п'ятого класу Хустської гімназії

Василь Маркуш (Маркусь), Мукачівський юнацький – Василь Ліба, Ужгородський – спочатку Андрій Грицак, пізніше – Василь Шимоняк. «Юнацтво ОУН» очолював спочатку уродженець с. Буштино Михайло Орос (псевдо – «Хміль», «Данило»), а після його арешту, наприкінці літа 1941 р. – В. Маркуш [29, с. 196; 15, с. 28; 19, с. 55 – 56]. Цікаво, що окремо від юнацьких функціонували дівочі «клітинки», зокрема дві (які, до речі, гортіївцям викрити так і не вдалося) у гуртожитку сестер Василянок в Ужгороді [13, с. 235 – 236].

«Юнацтво ОУН», що базувалося переважно у навчальних закладах міст розвивалася інтенсивніше за структуру «старшого членства» ОУН. Останнє найбільше членів мало, зокрема у Білках, Буштині, Тернові, Старому Давидкові, селах Перечинщини, а також у м. Хуст [15, с. 24].

Метою крайової організації ОУН було визволення Закарпаття з-під угорської окупації та приєднання його до майбутньої Великої Української держави, а те що така постане, закарпатські патріоти свято вірили. Для боротьби, не відкидалися і збройні методи, організація повстання проти окупантів. Для цього інтенсивно велася заготівля зброї, проводилося навчання, з метою володіння нею. Планувалося створення партизанських загонів.

До другої річниці проголошення незалежності Карпатської України – 15 березня 1941 р., І. Романець, зі своїми побратимами, зірвали з Хустського замку угорський прапор і на його місце вивісили український, який пошила Марія Бісун. На Красному Полі таємно був встановлений дубовий хрест за загиблими карпатськими січовиками із написом «Борцям за волю України» [4, с. 145 – 147; 8, с. 348 – 350].

Активні дії підпільників дуже стурбували угорську владу. Почалися розшуки та арешти. До рук жандармів потрапили Д. Бандусяк, М. Орос, І. Романець, П. Кришка, М. Бісун, А. Шевера, Ю. Неймет, В. Обручар, М. Човганин [8 с. 348 – 350]. Однак організація продовжувала діяти.

Серед напрямків діяльності націоналістів був і випуск нелегальної газети «Чин». Загалом вийшло від 4 до 6 номерів, накладом по 50 – 60 примірників. На початках редактором газети був референт з ідеології, колишній студент Мукачівської торгівельної академії, уродженець с. В. Раковець Іван Романець (псевдо «Смерека» та «Сухий»), матеріали друкував технічний референт Федір Тегза із с. Березова, розмножував Василь Хромей із с. Тернова, а статті писали Василь Маркуш із Бедевлі, Дмитро Бандусяк із Ясіня та ін. І. Романюк випустив два номери газети у січні та березні 1941 р. У них були надруковані статі про Т. Шевченка, про політичне становище на Закарпатті та ставлення ОУН до Угорщини. Оскільки І. Романюк 6 квітня 1941 р., після зняття із Хустського замку угорського прапора та встановлення синьожовтого, був заарештований, то третій номер газети, який вийшов у серпні 1941 р., редагував Степан Пап (псевдо «Пугач») [8, с. 349 – 350]. Це єдиний

номер, який зберігся. Зокрема у ньому опубліковано програму діяльності крайової екікутиви ОУН на Закарпатті, з якої чітко видно, що метою організації було визволення Закарпаття від угорської окупації та возз'єднання у Великій Українській державі [23, с. 50 – 64]

Газету друкували на ротапринті, яку доставили із Кракова і яка зберігалася у хаті В. Хромея, що знаходилася у лісі [5, с. 34]. Влітку 1941 р. там же була видрукувана нелегальна брошура «Обвинувачую Мадярщину», що складалася із 95 пунктів злочинів Угорщини проти закарпатських українців. Автором тексту був С. Пап [23, 39 – 44; 21, с. 78; 22, с. 102 – 104].

Серед напрямків діяльності були і ведення легальної пропаганди. Зокрема вона вбачалася у спробах видання літератури українською мовою легально.

Для цього на початку 1941 р. референт із пропаганди крайового провводу ОУН Василь Потушняк (псевдо «Донський»), мешканець с. Осой Іршавського району, випустив у Виноградіві накладом 1000 примірників «Наш календарчик. 1941» [18]. У другій половині червня 1941 р. у Тячеві вийшов накладом 1000 примірників «Збірничок гуцульських народних пісень «коломиюк» В. Піпаша-Косівського, а на початку 1942 р. він же видав «Дві зірки... і інші оповідання для молоді» [11; 24]. Всі три книги вийшли на літературній українській мові, хоча про це ніде не вказувалося. Календарчик цензура пропустила, бо вважала його церковним виданням, збірничок коломиюк – тому, що, мовляв, так на Рахівщині співають, а щоб її перехитрити із «Двома зірками», автором зі звороту титульної сторінки зазначив, що вони «написані гуцульським діалектом». Насправді ж, навіть суто гуцульські діалектонізми в ній були відсутні, все було на літературній українській мові [Піпаш]. Як згадує Василь Маркусь: «поява збірки оповідань В. Піпаша «Дві зірки» стала подією на Закарпатті. Це якимось піднесло українську інтелігенцію, а зокрема молодь, й сповнила її новими надіями» [14, с. 22]. Через структури «Юнацтва ОУН» книги розповсюджувалися по всьому Закарпатті, а кошти за реалізацію йшли на потреби організації [13, с. 235; 14, с. 20; 25, с. 150 – 151]. Надалі В. Піпаш та В. Маркуш підготували перший номер легального журналу «Гуцульське слово», випуск якого планувався здійснювати щоквартально. Однак він був конфіскований поліцією вже під час набору у друкарні в м. Тячеві [15, с. 28; 14, с. 23; 25, с. 151 – 152].

Із квітня 1941 р. почалися арешти. Загальне число заарештованих за участь у оунівському підпіллі до липня 1942 р. сягнуло 126 осіб. В'язнів надзвичайно жорстоко катували. Андрієві Глуханичу вдалося із в'язниці втекти.

17, 22, 24 липня 1942 р. у Ковнер-каштелі (від назви в'язниці учасники підпілля отримали найменування «ковнерівці») у Мукачеві відбулися три закриті судові процеси. Більшість підпільників була засуджена на різні строки ув'язнення – від кількох місяців до 12 років. Через певний час, на клопотання

єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Олександра Стойки та, як згадує Маргарита Бабота, хорватського маршала Славко Кватерника, майже всі, окрім керівників, були амністовані [2, с. 88 – 89].

Частина українських патріотів арештів та суду уникла. По-перше, всі в'язні, окрім А. Ворона, трималися дуже мужньо, соратників не виказували. По-друге, мабуть угорська влада із пропагандистських міркувань не прагнула, щоб число засуджених було ще більшим, бо тоді довелося б визнати те, що заперечувала – у Закарпатті існують і українці, і масовий український рух.

Після звільнень дехто із «ковнерівців» відновив зв'язки із ОУН-УПА. Цікаво, що коли Червона Армія наблизилася до Карпат, з проханням «зв'язати його з УПА, мовляв, мадярська армія згідна здати УПА зброю, тільки б УПА пропустило армію без бою» до Юрія Бандусяка звернувся угорський полковник Ожват, той самий, котрий керував слідством над «ковнерівцями». Прохання Ю. Бандусяк виконав [1, с. 164]. У грудні 1943 р. угорським військовим літаком до Будапешта вилетіла українська делегація. Тут відбулися переговори, за якими між УПА та Угорщиною було укладено угоду про нейтралітет, а при угорському генштабі у Будапешті було утворену військову місію УПА. Цікаво, що з угорського боку в переговорах брав участь начальник генерального штабу генерал Ф. Сомбатгеї, за наказом котрого відбувалися ковнерівські судові процеси, а з українського – Є. Врецьона (Волянський), один із організаторів збройного опору Карпатської січі угорській агресії в березні 1939 р. [20].

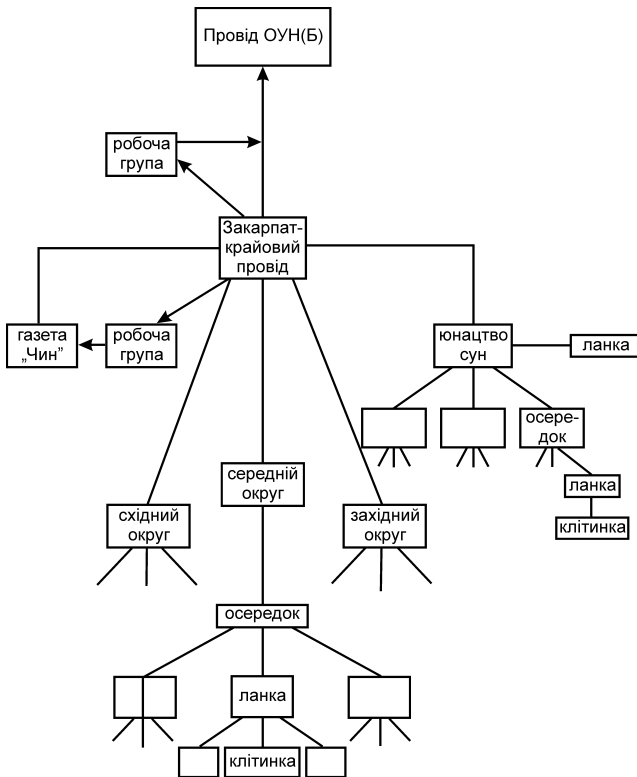
У січні 1945 р. організація ОУН була відроджена. На цей раз ставилося завдання боротьби із радянськими окупантами та проголошення самостійної Української держави. Новий склад проводу представляли Д. Бандусяк (голова), М. Габовда, М. Орос. І. Немеш [19, с. 57].

Організація зростала. Однак у червні 1945 р. органи держбезпеки СРСР вийшли на слід її діяльності. У липні – червні того ж року були проведені арешти. Д. Бандусяк загинув у бою з енкаведистами на Міжгірщині [26, с. 94 – 95]. А. Цуга, під час перестрілки на явочній квартирі, був поранений і помер. Інших учасників підпілля – 12 чоловік (за винятком окремих, приміром, В. Маркуша (Маркуся), котрим удалося емігрувати за кордон) було засуджено до різних строків ув'язнення, а М. Габовду та М. Ороса – до розстрілу. М. Габовду було страчено (у 1992 р. – реабілітовано), а М. Оросу, Президія Верховної Ради СРСР, врахувавши те, що він був делегатом З'їзду Народних комітетів Закарпатської України, замінила страту на двадцять років ув'язнення [12, с. 107; 19, с. 58].

Існування у роки Другої світової війни у Закарпатті, в умовах заборони та нещадного переслідування окупаційним гортіївським режимом будь-яких

проявів українства, крайової організації ОУН (Б), метою діяльності якої була незалежна Українська Держава, підтверджує український характер краю, єдність закарпатських українців зі всім українським народом.

**Спроба реконструкції структури
Закарпатської крайової організації ОУН(Б) (1940 – 1942 рр.)**

1. Автобіографія Юрія Бандусяка // За українське Закарпаття / Редактори-упорядники: В. Маркусь та В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 163 – 164.
2. Бабота М. Перебування в Ковнері / М. Бабота // За українське Закарпаття ... – С. 88 – 89.
3. Борковський Р. На побічному відтинку революції (місяць в Карпатській Україні в 1942 р.) / Р. Борковський // За українське Закарпаття... – С. 59 – 68.

4. Вегеш М. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918 – 1950 рр. XX ст. / М. Вегеш, Н. Греченюк. – Ужгород, 2003. – 195 с.
5. Ганчин В. Мукачево, Ковнер – 1942 / В. Ганчин // За українське Закарпаття ... – С. 32 – 36.
6. Довганич О. Карпатські січовики – жертви сталінських репресій / О. Довганич // Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Під редакцією М. Вегеша. – Ужгород: Карпати, 2002. – С. 351 – 372.
7. Довганич О. Орос Михайло Андрійович / О. Довганич // Вони боронили ... – С. 496 – 500.
8. Довганич О. Репресії поневолювачів проти українських патріотів та учасників ОУН / Л. Довганич // Вони боронили ... – С. 337 – 351.
9. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». – Ужгород: Гражда, 2008. – С. 162 – 163.
10. Домашевський М. Історія Гуцульщини / М. Домашевський. – Чикаго: Гуцульський дослідний інститут, 1986. – Т. III. – 441 с.
11. Збірничок гуцульських народних пісень «коломиюк». Зібрав Василь Піпаш в Косівській Полянці. – Тячів: Типографія Липот Сабов в Тячеві, 1941. – 47 с.
12. Коршинський І. Відродження ОУН на Закарпатті в 1945 році. Боротьба продовжується / І. Коршинський // Український чин Закарпаття: архівні документи і матеріали, дослідження, спомини. – Ужгород: Мистецька лінія, 2004. – С. 106 – 109.
13. Кубіній Ю. Погляд через роки / Ю. Кубіній // Український чин Закарпаття ... – С. 232 – 237.
14. Марко В. Спомини: Літературні спроби – публікації 40-х років / В. Марко. – Ужгород: Гражда, 1975. – 101 с.
15. Маркусь В. «Ковнерівська справа» з погляду сучасника та з сучасної політологічної перспективи / В. Маркусь // За українське Закарпаття ... – С. 21 – 31.
16. Михайло Габовда (1918 – 1945), заступник голови Проводу ОУН-УПА на Закарпатті в 1940 – 1944 р. // Український чин Закарпаття ... – С. 129 – 133.
17. Мушинка М. Терниста дорога священика-народолюбця / М. Мушинка // Краянка – 1994. – Перше видання. – С. 98 – 101.
18. Наш календарчик. 1941. – Ugocsai Kozponti Konyvnyoyomda, Nagyszollos, 1941. – 27 с.
19. Орос М. Що було перед Ковнером і після нього? / М. Орос // За українське Закарпаття... – С. 53 – 58.

20. Пагіря О. УПА в Будапешті. Про таємну місію представників українського визвольного руху до столиці Угорщини у 1943 році / О. Пагіря // Україна Молода. – 2009. – 11 листопада.
21. Пагіря В. В'язень вироку 1942-го / В. Пагіря // За українське Закарпаття... – С. 77 – 79.
22. Пап С. VIA DOLOROSA / С. Пап // Краянка. – Перше видання. – С. 102 – 109.
23. Пап С. Via Dolorosa / С. Пап // Український чин Закарпаття... – С. 39 – 44.
24. Піпаш-Косівський В. Дві зірки... і інші оповідання для молоді / В. Піпаш-Косівський. – Тячів: Бібліотека «Руська Гуцульщина». Ч. 1. / Друкарня Липот Сабов в Тячові, 1942. – 32 с.
25. Піпаш В. Видання українською мовою в умовах угорської окупації Закарпаття (1939 – 1944 рр.) / В. Піпаш // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород: Говерла, 2009. – Вип. 22. – С. 150 – 153.
26. Рубіш Ф. Про участь ковнерівців у діяльності проводу ОУН-УПА на Закарпатті / Ф. Рубіш // Український чин Закарпаття ... – С. 94 – 95.
27. Україна. Державний архів Закарпатської області. Архівна довідка // Український чин Закарпаття ... – С. 8 – 26.
28. Худанич В. Ковнерівським процесам – 60 років / В. Худанич // Український чин Закарпаття... – С. 86 – 90.
29. Худанич В. Чин Закарпатської молоді / В. Худанич // Український чин Закарпаття... – С. 55 – 56.

Юрій ДАНИЛЕЦЬ,
кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет)

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ЗАКАРПАТТІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Становище православної церкви на Закарпатті напередодні Другої світової війни було складне. В краї продовжувалася боротьба двох православних юрисдикцій: сербської та константинопольської. До складу Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви (далі СПЦ) на той час входило понад 130 парафій, в т.ч. 12 на Пряшівщині, розташованих в 6-ти благочинних округах, 5 монастирів і 13 скитів з 417 насельниками [11, с. 169].

Архієпископу Савватію (Врабец), що підпорядковувався патріарху в Константинополі, належало біля 12 парафій та кілька скитів.

В часи Карпатської України діяльність меншої гілки православних поживалася. Була зроблена спроба затвердити статут української православної митрополії, який уряд залишив без уваги. Натомість, з передачею угорцям значної частини Закарпаття у листопаді 1938 р., сербський єпископ Володимир (Раїч) не побажав залишитися в Мукачеві, де розташовувалася резиденція, а переїхав до Хуста. Цим кроком він викликав значне незадоволення угорської влади.

Після повалення угорськими військами уряду Карпатської України на території краю встановилася військова адміністрація. Православна церква виявилася заручницею міжнародних подій і потрапила в епіцентр боротьби між Угорщиною та Югославією. Восени 1939 р. угорська влада прийшла до переконання, що не варто перебільшувати загрозу радянського сусідства в Карпатах, а тим більше обов'язково пов'язувати його з православною церквою [12, с. 170]. На початку війни угорський уряд повів цілеспрямовану роботу на створення автокефальної православної церкви та усунення юрисдикції СПЦ.

Розуміючи, що серби не погодяться надати незалежність своїм православним громадам в Угорщині, ставка уряду була зроблена на професора університету в Дебреціні, білоемігранта Михайла Попова. За дорученням Міністерства культів і народної освіти Михайло Попов встановив тісні зв'язки з архієпископом Савватієм (Врабец) та його прихильниками на Закарпатті. У цій роботі йому сприяли Мігаль Дорослай – православний священник з м. Сегед (Угорщина), якого в 1939 р. було обрано головою консисторії Мукачівської єпархії та Євген Якуб – секретар архієпископа Савватія на Закарпатті [3, с. 13].

З місцевих урядовців творенню автокефальної православної церкви допомагали регентський комісар Міклош Козма, окружний начальник м. Хуст Банда та піджупан Адальберт Дудинський. У 1938 – 1939 рр. Михайло Попов проводив роботу серед священників обох юрисдикцій. В першу чергу він зустрівся з священниками-савватіївцями: Іваном Добошом, Михайлом Кенизом, ієромонахом Сергієм (Марушка), які висловили підтримку ідеї створення автокефальної церкви в Угорщині.

У 1939 р. у м. Хуст на квартирі архімандрита Олексія (Кабалюка), за свідченням Михайла Попова, відбулася зустріч з духовенством, що підтримувало єпископа Володимира (Раїч). На зборах, крім Кабалюка, був присутній архімандрит Матвій (Вакаров) та інші священники. Михайло Попов, Мігаль Дорослай та Євген Якуб намагалися довести до присутніх обов'язковість утворення автокефальної угорської церкви та її можливості [2, с. 91]. Коли

на Закарпатті з'явилося біля двадцяти церковних приходів, священники яких були згодні, щоб їх громади ввійшли до автокефальної угорської православної церкви, тоді угорський уряд поставив перед архієпископом Савватієм питання про висвячення Михайла Попова адміністратором православної церкви.

9 листопада 1939 р. архієпископ Савватій (Врабец) повідомив Михайла Попова листом, що він має намір висвятити його єпископом або генеральним вікарієм для православної церкви в Угорщині [2, с. 360]. 26 вересня 1940 р. він видав наказ, згідно з яким Михайло Попов призначався адміністратором православної церкви в Угорщині, йому надавався сан протопресвітера [2, с. 370].

Під час перебування в резиденції архієпископа Савватія (Врабец) в Празі Михайло Попов отримав завдання об'єднати в єдину єпархію всі приходи в Угорщині та в Закарпатті, які не підпадали під вплив єпископа Володимира (Раїч). 5 жовтня 1940 р. у листі до Константинопольського патріарха Веніаміна архієпископ Савватій (Врабец) просив висвятити М. Попова єпископом для православної церкви в Угорщині. Він обґрунтовував своє прохання тим, що угорський уряд вимагає створення власної автокефальної церкви [2, с. 391].

Активна діяльність архієпископа Савватія (Врабец) та Михайла Попова на Закарпатті викликала різку реакцію єпископа Володимира (Раїч). 7 жовтня 1940 р. він видав послання до «всіх благочинних та настоятелів приходів». У документі єпископ застерігав всіх священників від спілкування з Михайлом Поповим та Мігалем Дорослаєм, наголошуючи на тому, що вони позбавлені сану і діють протизаконно [2, С. 359].

У березні 1941 р. Мігаль Дорослай і Євген Якуб провели у м. Хуст та у м. Тячів збори священників, на яких були підписані клопотання про призначення Михайла Попова адміністратором православної церкви. Греко-католицький священник с. Березова у листі до мукачівського єпископа 3 травня 1941 р. писав, що в Хусті організовується нова течія у православній церкві, до якої прилучилося 57 священників. «Вони повинні ходити в цивільному одязі, з нагоди державних свят співати угорський гімн, а також під час служби славити правителя Горті» [7, с. 2].

12 квітня 1941 р. регент Угорщини Міклош Горті призначив Михайла Попова «адміністратором греко-східних угорських та греко-східних русинських церковних частин» [4, с. 1]. 15 квітня 1941 р. Михайло Попов склав присягу особисто перед регентом та виголосив промову [14, с. 2].

Активна політика єпископа Володимира (Раїч) викликала обурення офіційної влади. Йому було запропоновано прийняти угорське громадянство разом з усіма священниками єпархії, але єпископ категорично відмовився [6,

с. 81]. 8 квітня 1941 р. на вокзалі м. Мукачева він був заарештований і відправлений під конвоем до Будапешту. Тут єпископу запропонували оселитися в заміському будинку римо-католицького єпископа в м. Вац (Угорщина). Провівши шість місяців під домашнім арештом, єпископа Володимира у жовтні 1941 р. вислали до Сербії [10, с. 160].

31 травня 1941 р. ігумен Феофан (Сабов), що був призначений адміністратором єпископа Володимира (Раїч), зібрав збори священників, які виступили проти призначення Михайла Попова. Однак, на збори з'явився Михайло Попов у супроводі регентського комісара Міклоша Козми та начальника другого відділу Міністерства культів і народної освіти Шандора Есенського. Він оголосив присутнім, що має наказ про призначення від регента Угорщини і наказав всім розійтися. Наступного дня відбувся святковий обід на честь призначення Михайла Попова, на якому було присутні місцеві урядовці та численне духовенство [2, с. 160].

Для вивчення ставлення духовенства Закарпаття до угорського уряду були проведені «виправдальні комісії». Вони проходили в серпні-вересні 1941 р. під керівництвом юрисконсульта адміністрації Фекете. До складу комісії входили: Михайло Попов, Мігаль Дорослай, Керекеш, архімандрит Олексій (Кабалюк) [2, с. 102]. Кожному священнику задавали ряд питань, що стосувалися його діяльності до приходу угорської влади. Всі відповіді записувалися у протокол і відсилалися до Будапешту. Після проходження перевірки на лояльність до влади священники почали отримувати заробітну платню.

У першому посланні Михайла Попова на честь Воскресіння Христового 1941 р. проголошувалося утворення «угорської автокефальної церкви». Михайло Попов закликав вірників у всьому підтримувати та коритися голові держави – регенту Міклошу Горті та дотримуватися чистоти східної церкви [2, с. 399 – 402].

У другому посланні від 16 вересня 1941 р. М. Попов просив православне населення молитися за угорських вояків, які борються проти „влади сатани” за порятунок віри і церкви [7, с. 1].

Загалом Михайлом Поповим у 1941 – 1943 р. було опубліковано 7 послань до православних священників та вірників і ряд розпоряджень. Так, у розпорядженні за № 3 від 16 жовтня 1941 до «всіх священнослужителів, настоятелів приходів та монастирів» Михайло Попов зобов'язував подати в Єпархіальне управління звіти про церковне майно й прибутки церковних і монастирських громад за 1940 р. Від настоятелів монастирів вимагалось повідомити про культурно-просвітницьку роботу серед населення (видання церковної літератури, виховання молоді, турбота про вдів та сиріт). Від духовенства вимагалось сплатити на рахунок Єпархіального управління 3% від свого

прибутку та погасити борги братству Святого Володимира. Вказувалося, що у разі невиконання даного розпорядження, окремі представники від духовенства будуть суворо покарані [2, с. 418].

У розпорядженні № 4 від 31 грудня 1941 р., яке підписав від імені адміністратора секретар Іван Солко, вказувалося, щоб духовенство протягом Різдва свят потурбувалося про становище угорських воїнів-гонведів та дітей-сиріт. Пропонувалося священикам зібрати пожертви для армії (шерсть, полотно, гроші тощо) та вислати на адресу Єпархіального управління [2, с. 420]. Своім розпорядженням за № 5 від 10 січня 1942 р. Михайло Попов зобов'язував духовенство 17 січня 1942 р. провести поминальну літургію на честь смерті регентського комісара Міклоша Козми і попередити про це представників місцевої адміністрації [2, с. 421].

У кінці 1942 р. під керівництвом адміністратора Михайла Попова знаходилося 112 224 православних, які були зосереджені у 164 приходах та філіалах. Їх обслуговувало біля 120 священиків, у тому числі 43 ченці. В області також діяло 12 чоловічих та жіночих православних монастирів і скитів [18, с. 115 – 128].

Угорський уряд фінансово підтримував Михайла Попова та архієпископа Савватія (Врабец). З жовтня 1940 р. Михайло Попов отримував від Міністерства культів і народної освіти конгруа у розмірі 512 пенгів на місяць, а після затвердження його на посаді адміністратора він почав отримувати ще додатково 1040 пенгів щомісяця [2, с. 93]. Під час першого візиту до Праги Михайло Попов отримав на руки 6000 пенгів. За власною ініціативою він передав архієпископу Савватію частину суми. У 1942 р. архієпископ Савватій (Врабец) звертався до Міністерства культів і народної освіти з проханням про надання йому матеріальної допомоги. Міністр Шандор Есенський видав для архієпископа Савватія (Врабец) 2000 пенгів, але відмовився виділити щомісячне утримання [2, с. 109].

Німці прагнули підкорити всі православні церкви, що знаходилися на залежній від них чи від їх союзників територіях, митрополиту Берлінському Серафиму (Ляде), який належав до Карловацького Синоду РПЦЗ [12, с. 175]. З листа Михайла Попова до ієромонаха Василя (Пронін) від 15 січня 1943 р. довідуємось, що у першій половині січня 1943 р. у резиденції Попова в Будапешті перебував митрополит Серафим (Ляде). Михайло Попов вказував, що митрополит прибув на його запрошення як гість угорського уряду [2, с. 232]. 11 січня 1943 р. між Михайлом Поповим та митрополитом Серафимом (Ляде) відбулася зустріч, на якій обговорювалося питання діяльності православної церкви в Угорщині. Можна припустити, що тут йшла мова й про зміну Михайлом Поповим юрисдикції, позаяк 30 травня 1942 р. німці заарештували архієпископа Савватія (Врабец), за підозрою у хрещенні пражських євреїв.

20 січня 1943 р. в готелі «Геллерт» у Будапешті відбулася нарада духовенства за участі митрополита Серафима (Ляде). Під час наради перед М. Поповим було поставлено завдання сприяти перемозі у війні над СРСР методами агітації населення до боротьби та через публікацію послань і розпоряджень [2, с. 34]. Одночасно Михайло Попов на завдання угорського уряду турбувався й про освітній рівень православного духовенства. У квітні 1942 р. у Будапешті була створена вища духовна школа. Метою закладу такого типу було небажання угорської влади, щоб православні священики виховувались в Югославії. Школа була розрахована на те, що після навчання священики будуть відчувати відданість угорській державі. Планувалася також перепідготовка й тих священиків, що мали вже духовну освіту. Викладачами в духовній школі були в основному угорці. В перший рік існування тут навчалось 15 чол., на 1944 р. студентів нараховувалося біля 40 чол., із них 30 чол. із Закарпаття [2, с. 182].

Аналізуючи архівні документи, можна зазначити, що Михайло Попов мало займався виключно церковними справами. В Мукачеві, де було розташоване Єпархіальне управління, він був один раз у 2 – 3 місяці.

Наприкінці 1943 р. серед православного духовенства на Закарпатті розпочинається боротьба за усунення Михайла Попова з посади адміністратора. Головними активістами цього процесу були ігумен Феофан (Сабов), секретар Єпархіального управління протоієрей Іван Солко, архімандрит Олексій (Кабалюк), священик Дмитро Беляков та інші. Їх діяльність підтримали й працівники Міністерства культів і народної освіти в Будапешті – Шандор Есенський, Стефан Фал, Єнив Мерше. У липні 1943 р. з Міністерства культів і народної освіти прийшла вказівка, згідно з якою, всі важливі фінансові питання Міністерство брало на себе, а церковна сфера відходила до Єпархіального управління [2, с. 207]. Таким чином, Михайло Попов був усунутий від влади. 13 червня 1944 р. його було заарештовано угорською поліцією за підозрою у хрещенні єврейських дітей за значні хабарі, що Михайло Попов і не заперечував. Наприкінці грудня 1944 р. Михайла Попова було вислано до Німеччини на примусові роботи. Але під час перевезення йому вдалося втекти та переховуватися до приходу радянських військ [2, с. 63]. 1 травня 1946 р. він написав листа Московському патріарху Алексію (Симанський) з проханням прийняти його під свою юрисдикцію як священика або мирянина [2, с. 67].

На початку квітня 1947 р. у Будапешті Михайло Попов був заарештований радянськими органами держбезпеки. 9 вересня 1947 р. Закарпатський обласний суд засудив його до 25 років виправно-трудових таборів. Для відбуття покарання Михайла Попова відправили до Воркути, Комі АРСР. 19 жовтня 1955 р. із табору Мордовської АРСР він написав скаргу в Москву, у якій по-

відомляв, що у вересні того року був звільнений достроково і клопотав у справі повернення до Угорщини [17, с. 66]. Помер 1969 р. в Будапешті. Реабілітований у 1992 р.

Не всі представники православного духовенства підтримували про-угорську політику адміністратора Михайла Попова. Чимало священників та ченців були прихильниками підпільного радянського руху. 25 травня 1941 р. в с. Канора Свалявського округу за підозрою в співробітництві з радянськими партизанами, угорськими солдатами був заарештований ієромонах Свято-Миколаївського чоловічого монастиря в с. Іза-Карпутлаш Іоанн (Іваняс), уродженець с. Кошельово Хустського округу. Після арешту його було перевезено до ужгородської в'язниці, а 23 червня 1941 р. відправлено до Будапешту. 13 листопада 1941 р. Іоанна (Іваняс) перевезли до концтабору в м. Вац (Угорщина), де 16 травня 1943 р. засудили на 10 років, за зраду Угорській державі. З 27 жовтня 1944 р. до 29 квітня 1945 р. він перебував в ув'язненні у концентраційному таборі Дахау в Німеччині [1]. Ігумен Феодосій (Горват), настоятель приходу в с. Синевир Міжгірського району, на власній автомашині возив радянським розвідникам продукти харчування [15, с. 143]. У 1941 р. заарештований угорським військами, подальша доля його невідома [5, с. 3].

У 1939 – 1941 рр. у Волівці та Мукачеві діяла розвідувальна група, яку очолював ієромонах Феодосій (Росоха). У жовтні 1939 р. він написав листа командирі радянських прикордонників, у якому запропонував свою допомогу. Священик отримав підпільне ім'я Данило і повинен був кожного місяця 20 числа передавати розвідувальні зведення партизанам. Група збирала інформацію про переміщення угорських військ, розташування об'єктів [16, с. 12]. У травні 1941 р. частина групи потрапила в засідку і була заарештована. 15 травня 1943 р. військовий трибунал засудив ієромонаха Феодосія (Росоха) на довічне ув'язнення з позбавленням політичних прав (пізніше замінено на довічне ув'язнення). Перебував у концтаборі Дахау [13, с. 77]. У обласному архіві виявлено документи, які свідчать про те, що монахині Свято-Різдва-Богородицького монастиря в с. Липча Хустського округу також допомагали радянським партизанам в часи угорської окупації. Це підтверджує заява Юрія Сеневича, жителя с. Липча, від 27 грудня 1958 р. Він писав: «Сестрами монастиря мені було надано притулок, коли я мав зв'язки з партизанами С. Чижмарем та В. Чижмарем і з Селищ (с. Нижнє Селище Хустського округу). Нам допомагали архімандрит Пантелеймон (Кундря) та архімандрит Арсеній (Зейкан). Вони подарували 10 000 пенге і тисячу курячих яєць для Червоної Армії» [9, с. 84]. Свідчення Юрія Сеневича підтверджував Юрій Ференці, житель с. Королево Виноградівського округу та архімандрит Арсеній (Зейкан), у листі до Леоніда Брежнєва [8, с. 109].

Таким чином, після усунення єпископа Володимира (Раїч) з Мукачева, угорський уряд розпочав планомірну роботу, спрямовану на ліквідацію Сербської церковної юрисдикції в Угорщині. Для реалізації цього задуму було використано вже існуючий з 1920-х рр. церковний розкол у православній церкві. Міністерство культів і народної освіти, що займалося цим питанням, звернуло свою увагу на архієпископа Савватія (Врабец), щоб за його посередництва отримати від Константинопольського патріарха церковну автокефалію в Угорщині. З призначенням Михайла Попова на пост адміністратора православних приходів на Закарпатті та Угорщині, розпочався процес часткової мадяризації церкви та виховання духовенства у відданості державі. У численних посланнях Михайла Попова до духовенства, видання яких контролювалося міністром культу і народної освіти, православних священників і вірників закликалися до боротьби з «комуністичною загрозою».

Однак, після невдачі Михайла Попова отримати через архієпископа Савватія (Врабец) висвячення в єпископи, угорський уряд відмовився від плану створення православної автокефалії і передав владу адміністратору сербського єпископа Феофану (Сабов). Слід відзначити, що православне духовенство за правління адміністратора Михайла Попова, поділялося на дві протилежні групи щодо ставлення до угорського режиму. Менша частина священників, володіючи інформацією про антирелігійну діяльність радянського уряду, підтримувала угорську політику. Але основна маса духовенства, співчувала Червоній армії та підпільно сприяла її діяльності.

З визволенням Закарпаття розпочався процес входження православної церкви під юрисдикцію РПЦ. 22 жовтня 1945 р. відбулося засідання Священного Синоду РПЦ, який офіційно затвердив перехід православних Закарпаття під владу РПЦ.

1. Архів Мукачівської православної єпархії. Іоанн (Іваняс), ієромонах. Автобіографія. 1. 02. 1947 р.
2. Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області. Арх. Кримінальна справа № 1411-С. (Попов М.М.) (7.04. 1947-16.08. 1947 рр.). – На 474 арк.
3. Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області. Арх. кримінальна справа № 1753-С. (Якуб Є.Д.). – На 57 арк. (13).
4. Budapesti Közlöny. – 1941. – 13 április. – X. 1.
5. Вегеш М. Драма отця Феодосія / М. Вегеш, І. Мокрянин // Закарпатська правда. – 1992. – 6 жовтня. – С. 3.
6. Гавриил (Кризина), игумен. Православная церковь на Закарпатье (век XX) / Гавриил (Кризина). – К., 1999. – 200 с., 4 с. ил.
7. Державний архів Закарпатської області. (далі ДАЗО). Ф. 151. – Оп. 18. – Спр. 2299. – На 11 листах.

8. ДАЗО. Ф. Р – 544. – Оп. 3. – Спр. 61. – На 112 арк.
9. ДАЗО. Ф. Р – 1490. – Оп. 4 д. – Спр. 44. – На 138 арк.
10. Данилець Ю. Деякі питання з історії православної церкви Закарпаття в 1938 – 1946 рр. / Ю. Данилець // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 10 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. М. Вегеш (голова редкол.), Д. Д. Данилюк (заст. голови редкол.) та ін. – Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. – С. 158 – 162.
11. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ століття / Ю. Данилець. – Ужгород, 2009. – С. 169.
12. Данко О. Православна церква на Закарпатті / О. Данко // Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944 рр. / Упор. та передм. В. Маркуся та В. Худанича. – Ужгород: Гражда, 1999. – С. 165 – 181.
13. Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 171 с.
14. Karpati Hirado. – 1941. – 7 majus. – S. 2.
15. Максимішинец В., протоіерей. Історія Православної Церкви в Карпатській Русі / В. Максимішинец. – Ужгород: Лира, 2004. – 160 с.
16. Росоха Т. Погляд у минуле / Т. Росоха // Карпатська Україна. – 2005. – 12 лютого. – С. 12.
17. Хланта О. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938 – 1944 роках) / О. Хланта, Р. Офіцинський // Україна на міжнародній арені у ХХ столітті. Науково-методичний збірник матеріалів конференції на допомогу учням шкіл і студентам (Ужгород, 13 травня 1999 р.). – Ужгород: Патент, 2000. – С. 61 – 84.
18. Шематизм Православної Мукачівської єпархії на 1942 р. // Церковний календар на 1943 год. – Мукачево: Паннонія, 1942. – С. 115 – 128.

Віктор КІЧЕРА,
кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет)

ОБМЕЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКАРПАТСЬКИХ ЧЕНЦІВ- ВАСИЛІАН УГОРСЬКОЮ ТА РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ (1939 – 1950): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Діяльність монахів Чину св. Василя Великого (далі ЧСВВ) мала певні відмінні та спільні риси під час Другої світової війни та після історичного

возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Безумовно акт возз'єднання історичних територій, котрі були довгий час розділені різними державами варто зарахувати до позитивного явища. Проте навряд чи можливо той таки термін, й у тому самому звучанні, вживати по відношенню до історії Церкви Закарпаття. Адже саме після «історичного возз'єднання» було здійснено еклезіоцид Греко-Католицької Церкви, а в подальшому відбулося переслідування священників. Саме тому, використовуючи даний термін у відношенні до Церкви, тобто людей над совістю яких вчинили наругу, слід бути обережним.

Вивчення даного питання достатньо розроблено в сучасній історичній літературі присвяченій дослідженню Церкви. Проте власне територіально ці праці охоплені не повно. Досить мало подібних досліджень з історії Церкви Закарпаття. Великий внесок у вивчення даної проблематики здійснили вчені діаспори – Атанасій Пекар, Богдан Боцюрків та інші. Проте вони не завжди відзначаються достатньою кількістю джерел. В сучасній Україні даному питанню присвячені дослідження Віктора Войналовича, в якому використано документи з центральних архівів Києва. В цілому відсутній повний синтез даного питання, а тим більше у площині порівняння з попередньою епохою.

Завданням дослідження – висвітлення недосліджених сторінок історії Церкви Закарпаття, використовуючи порівняльний метод та залучаючи нові джерела. Особливу увагу варто зосередити на діях угорської окупаційної та радянської влади щодо обмеження діяльності ченців василіан, а також причини їх переслідувань та методи використовуваних керівництвами.

У міжвоєнний період (1920 – 1932 рр.) була здійснена реформа монастирів ЧСВВ на Підкарпатті, котра завершилася успішно. Проводили її отці з Галичини. При Мукачівському монастирі був створений новіціат, який став центром виховання молоді з Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії і навіть з Бразилії [12, с. 108]. При Ужгородському монастирі була створена друкарня, яка сприяла поширенню християнських ідей і вихованню місцевого населення у християнському дусі. Поряд з цим проводились місії. Найбільший успіх досяг проповідник о. Стефан Решетило, котрого з різних боків переслідували за його активну місіонерську та проукраїнську діяльність. Більш того, монахи, за порівняно невелику плату, утримували інтернат для світських дітей, які не могли отримати повноцінну освіту самостійно.

Особливо варто наголосити на поширенні українства серед ченців. Проте середовище монахів залишалося неоднорідним на Закарпатті й значну частину Чину становили василіани угорського походження. Поширення націоналізму серед монахів мало негативні наслідки. З пануванням проукраїнських ченців у провінції не змирилися угорські ченці, котрих після окупації активно підтримала угорська влада. Власне основною причиною проблем

для ЧСВВ у воєнний період було поширення українства та мадяронства, а також зовнішні впливи, з боку Польщі та Угорщини. Хоч проникнення українства було більш природнім, останнє провокувало проугорськи налаштованих ченців та угорську владу.

Способи переслідувань ченців були також різними – від фізичних покарань та ув'язнень до депортацій монахів котрі не мали місцевого походження, не зважаючи на громадянство.

Необхідно зупинитися на кількох разючих фактах цього періоду підтверджуючи вищевказані теоретизування. Після першого Віденського арбітражу було складено два списки, у яких нараховувалося 140 осіб, яких необхідно репресувати [18, с. 59]. Проте, абсолютна більшість василіан твердо стояла на своїх патріотичних (в розумінні українських) позиціях. Після окупації угорцями частини Закарпаття деяких монахів навіть заарештували. Наприклад, монаха Йосафата Сабелку угорські військові били лише за те, що він – «українець» [3, с. 60].

Не залишалася в боргу автономна влада Підкарпаття, котра діяла в Хусті. У грудні 1938 р на домагання автономного уряду, з Боронявського монастиря до Маріяповчанського (у міжвоєнний період перебував в кордонах Угорщини і залишався осередком угорського впливу) було вислано двох не реформованих монахів – оо. Костянтина Голиша і Бартоломея Мотринця. Їх звинуватили у проугорській діяльності [16, с. 158]. Угорці приділяли меншу увагу офіційним стосункам із Ужгородським монастирем. Як свідчить щоденник одного з монахів, на самий Святий Вечір 6 січня 1939 р. угорські воїни почали обстрілювати монастир, оскільки вони мали інформацію про перебування там ворожих військ [5, с. 3].

Після остаточної окупації Карпатської України (15 березня 1939 р.) угорцями становище ЧСВВ змінюється. Проукраїнськи налаштовані монахи василіани, стали об'єктом переслідування окупантів, які захопили незалежну державу. Варто одразу сконцентрувати увагу читача на причинах переслідувань та методах їх здійснення.

Першим на черзі у розправі, крім згадуваного Ужгородського кляштору, став Імстичівський монастир, де нібито тримали січовиків. 18 березня 1939 р. обстріляно монастир, хоча ні зброї, ні тим більше січовиків там не було [16, с. 158]. Настоятель о. Петро Котович перейшов у Мукачівський монастир і 20 квітня переїхав до Югославії, а ігуменом у Імстичеві було призначено не реформованого о. Мефодія Кралицького [18, с. 61]. Наступний ганебний крок по відношенню до василіан здійснили у Мукачівському монастирі. 23 березня 1939 р. було вчинено обшук у Мукачівському кляшторі, а поки монахи стояли з піднятими руками біля стіни окупанти завдали шкоди на суму 100 тис. чеських крон [16, с. 159]. У квітні 1939 р. угорці депортували за словаць-

кий кордон о.Севастьяна Сабола, разом із вісьмома монахами з Ужгородського монастиря [18, с. 60 – 61]. У середині травня 1939 р. вони ж ліквідували монастир у Великому Бичкові, де була розміщена гімназія василіан з Ужгорода [18, с. 60 – 61]. 23 травня 1939 р. насильно вислано до Словаччини о. Гліба Кінаха та брата Веніаміна Навроцького, а в кінці року до них «приєднався» і протоігумен о. Петро Булик [396, с. 89]. Більшість монахів опинилася за словацьким кордоном. Опікувався ними єпископ Пряшівської єпархії о. Павло Гойдич, який 4 червня 1939 р. надав їм будинок у Межилаборцях [19, с. 89 – 90]. Депортації проукраїнських монахів із території, захопленої угорцями, лише підтверджували упередженість до поширюваного ними «українства».

Маріяповчанському монастирю угорські окупанти надали опіку над усіма василіанськими монастирями. Одразу ж відбулися зміни у керівництві монастирів. Новими ігуменами стали: оо. Йосиф Гегедюш у Мукачеві, Бартоломей Дудаш в Ужгороді, Микола Сабо в Малому Березному, Йосиф Кіш у Бороняві, В. Жаткович в Імстичеві [18, с. 61-62]. Призначалися настоятелі за національною ознакою, в основному угорці. За наполяганням Архімандрита у Римі Апостольський Престол залишив підкарпатським василіанам Ужгородський, Мукачівський, Малоберезнянський, Імстичівський та Боронявський монастирі [18, с. 62]. Формально угорські василіани не мали впливу на ці монастирі, але на місцях це виглядало трохи інакше. На Підкарпатті створили «Провінцію Василіанського Чину Св. Йосафата в Угорщині», одночасно поділивши на своєрідні самоврядні віце-провінції (coetus) – угорську, руську та румунську [18, с. 62].

Протоігуменом для підкарпатських василіан було призначено о. Леонтія Долгої. Він довгий час очолював Маріяповчанський монастир і упереджено ставився до реформи, а тому отримав супротив місцевих монахів [18, с. 62]. Невдовзі, як свідчить Юрій Мересій у своїх сумнозвісних спогадах, взимку 1940 р. угорці арештували оо. Антона Станканинця, Полікарпа Лозана, Мелетія Малинича, Йосифа Завадяка та Діонізія Дребітка [13, с. 106]. Крім того, були заарештовані: оо. Антоній Мондик, Іван Сідей, Богдан Мересій, Микола Шепя, Іван Сатмарій, Мефодій Кралицький [18, с. 62].

У справу засуджених монахів, які перебували в румунському монастирі Мікула, втрутився єпископ Олександр Стойка. За підтримки регентського комісара Вільгельма Томчани та папського нунція у Будапешті Анжело Ротта, 2 серпня 1942 р. ним було звільнено дев'ятьох із вищезгаданих монахів василіан [18, с. 63]. Після повернення їх розіслали по монастирях і вони продовжували виконувати свої релігійні функції.

У 1943 р. на вимогу центрального керівництва ЧСВВ у Римі протоігуменом підкарпатської гілки було призначено о. Антонія Мондика [4, с. 63]. За каталогом “Провінції Василіанського Ордена Св. Йосафата в Угорщині”

у 1944 р. вона поділялася на три віце-провінції (угорську, руську та румунську), а Генеральну курію у Римі продовжував очолювати Архімандрит о. Дионісій Ткачук [4, с. 1]. До руської гілки (*Coetus monasteriorum ruthenorum*), яку очолював о. Антоній Мондик, належало 5 монастирів: Боронявський, настоятелем якого був о. Дионісій Дребітко (3 монахи); Малоберезнянський – ігумен о. Микола Сабо (8 ченців); Імстичівський – настоятель о. Іоан Сідей (6 монахів); Мукачівський – ігумен о. Іоан Сатмарій (32 монахи) та Ужгородський – настоятель о. Дионісій Жаткович (11 ченців) [4, с. 6 – 9]. У цілому провінція станом на 1944 р. нараховувала 100 монахів. Найбільшу частину становили монастирі й монахи руської гілки [4, с. 13].

Отже, після окупації незалежної Карпатської України угорцями, починається переслідування монахів, які займалися активною проукраїнською діяльністю в часи її існування. З документів очевидно, ченці переслідувалися за їх діяльність у попередню епоху, а також методами фізичного впливу, депортацій та ув'язнень. Для вирішення цих проблем провінцію розділили на руську, угорську та румунську віце-провінції. Здавалося б, такі заходи мали покласти край суперечкам всередині чернечої спільноти. Проте війна і постійне втручання у діяльність ордену призводили до негативних наслідків. Врешті волею Клію провінція Св. Миколая стала “матір'ю” інших провінцій, зокрема в Угорщині, Румунії і Словаччині.

Із приходом радянського керівництва становище монастирів змінюється остаточно. Проте причини змін та способи їх впровадження значно відрізнялися від попереднього періоду угорської окупації. Специфікою регіону було те, що Церква протягом усієї історії відігравала тут дуже важливу роль у всіх сферах життя суспільства. За даними перепису у 1941 р. греко-католики становили 61, 9 %, православні – 17, 2%, іудеї – 12, 1%, римо-католики – 6%, реформати – 2, 2 %, євангелісти – 0,2 % тощо [15, с. 559; 17, с. 87]. Після війни ситуація суттєво не змінилася, переважну більшість вірників становила греко-католицька конфесія.

Використовуючи зручні для неї факти, влада діяла цілком «обгрунтовано». У інформації керівника Ради у справах релігійних культів Івана Полянського від 10 травня 1945 р. повідомляється про становище греко-католицької церкви і вказується, що проводяться «...заходи спрямовані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного уніатського духовенства...», яке пов'язане з націоналістичним рухом, і переходом віруючих у православ'я [10, с. 84 – 88]. З даного джерела довідуємось і про методи, які використовувала влада у спробах ліквідувати церкву і монастирі. Органи безпеки проводили «роз'яснювальну» роботу з кожним духовником. Не менш цинічно державні чиновники поводитися на практиці з релігійними інститутами. Наприклад, у квітні 1945 р. почали розподіляти землю Малоберезнянського монастиря

у кількості 50 га [18, с. 105]. Заступник Уповноваженого Ради у Справах Російської православної церкви Георгій Катунін 5 червня 1946 р. пропонував ряд заходів. Зокрема, вказувалось на необхідність утримання мінімальної кількості монастирської землі, яка обителям необхідна для самозабезпечення [2, с. 402].

Станом на 1946 р. на Закарпатті діяли ті самі 5 греко-католицьких монастирів (без жіночих): у Бороняві ігуменом був о. Дионісій Дребітко (4 монахи), в Імстичеві настоятелем був о. Іван Сідей (5 ченців), Малоберезнянським монастирем керував о. Мелетій Малинич (6 ієромонахів і братів), в Ужгороді ігуменом був о. Богдан Мересій (3 ченці) [6, с. 12]. Найбільшим монастирем залишався Мукачівський, настоятелем якого був о. Іван Сатмарі.

Відзначимо, що греко-католицьке духовенство в інформаційних звітах навмисно ототожнювалося з угорцями, які разом з Ватиканом, намагалися відокремити закарпатських українців від їх історичних територій [11, с. 204 – 205]. Це зовсім не відповідало об'єктивним реаліям, адже в часи війни угорці переслідували чужинців та місцевих монахів. Тобто не зверталася увага радянським керівництвом на угорських та руських ченців в середовищі самого ЧСВВ. Це можемо віднести до «обгрунтованих» причин обмеження в діяльності.

Після Львівського собору, на якому було ліквідовано ГКЦ у Галичині, настала черга і Церкви на Закарпатті. Досліджуючи методи ліквідації монастирів треба привести кілька прикладів здійснення таких заходів. Закриття Хустського монастиря сестер василіанок було здійснене з правовими порушеннями, про що йдеться у листі від 7 грудня 1946 р. Уповноваженого у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР Павла Вільхового до свого підлеглого в Закарпатській області С. Ляміна-Агафонова [7, с. 33].

Наступним кроком у боротьбі з Церквою була передача Мукачівського монастиря православним. Влада добре знала, що це був найбільший монастир, який відіграв велику роль не лише для Чину, але і для всієї єпархії. Як вказує Віктор Войналович, таємне рішення про передачу монастиря Закарпатський облвиконком ухвалив ще 2 грудня 1946 р. [2, с. 404]. Це лише підтверджувало безсоромну плановість державного керівництва у цій акції. Проте передали монастир лише на наступний рік – 22 березня 1947 р. Співробітники державної безпеки перед тим провели відповідну роботу з протоігуменом о. Антонієм Мондиком та ігуменом обителі о. Іваном Сатмарієм, агітуючи їх у православ'я, але отримали рішучу відмову.

24 березня 1947 р. міліція у складі 40 чоловік провели обшук монастиря, де нібито переховуються бандерівці. Протоігумен й ігумен знову були викликані для пояснень у міськвиконком, де їх тримали з 10 годин ранку до 18 годин вечора. Вимогою влади було підписання протоколу про перехід у

православ'я. Але жоден із 33 ченців не погодився. Всіх монахів було завантажено на два «Студебекери» і відвезено у невідомому напрямку, дозволено взяти лише ложку, тарілку і подушку [14, с. 15]. Врешті-решт монахів розселили в Імстичівському монастирі [14, с. 15].

В одному з таємних документів від 22 квітня 1947 р., чітко визначено поступові кроки для знищення греко-католицької церкви. Спочатку необхідно зробити спеціальний облік василіанських ієромонахів, які проводили місіонерську роботу [11, с. 211]. Це свідчило про планові кроки на знищення церкви із залученням усіх можливих, у тому числі й силових методів. Як зазначає Віктор Войналович, влада вибрала трохи інший напрямок щодо ліквідації греко-католицизму в Закарпатті, ніж у Галичині, – «економічне знекровлення» [2, с. 403]. Із цим важко не погодитися, бо ще в таємному інформаційному звіті Уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Петра Ходченка від 27 травня 1947 р. визначено наступні кроки для успішної ліквідації унії: посилити податковий тягар для духовенства, підвищити вимоги в комунальній і орендній сфері тощо [11, с. 212 – 213].

Наступним кроком влади було закриття Боронявського та Малоберезнянського монастирів. Про закриття цих монастирів йшлося вже в таємній довідці Уповноваженого Ради в Справах релігій в УРСР Павла Вільхового від 6 серпня 1947 р., направленої київському партійному керівництву. У пункті п'ятому «суспільно-політичних і адміністративних пропозицій» стверджувалось, що Малоберезнянський і Боронявський монастирі знаходяться недалеко від державного кордону і їх необхідно закрити. Це саме доцільно зробити і з Ужгородським монастирем, у якому живуть лише 3 монахи, а сам будинок передати Ужгородському університету. Всіх монахів, яких нараховувалося 47, повинні розмістити у єдиному Імстичівському монастирі [11, с. 219]. 22 серпня 1947 р. ці монастирі, за рішенням Закарпатського облвиконкому, були закриті. Основними причинами вказувались наближення до кордонів та вороже ставлення до радянської влади [2, с. 405]. У 1948 р. було опломбовано Боронявський монастир і вилучено всі цінності.

Останнім монастирем, який фактично залишався «тюрмою для монахів», був Імстичівський монастир. Уповноважений у справах релігійних культур при Раді Міністрів УРСР Петро Вільховий 13 серпня 1949 р. дав розпорядження своєму підлеглому в Закарпатській області Миколі Распутьку вивчати діяльність монахів [8, с. 39]. Пропозиції про необхідність закриття останнього монастиря були направлені Микиті Хрущову вже 29 вересня 1949 р. [18, с. 63]. Про закриття обителі йшлося 15 листопада 1949 р., коли Уповноважений Петро Вільховий повідомив Уповноваженого Михайла Распутьку про недоцільність передавати монастир православної громаді, а віддати сусідньому

селу для відкриття там семирічної школи [9, с. 16]. У квітні 1950 р. було остаточно закрито монастир в Імстичеві. Уповноважений в справах РПЦ в Закарпатській області Антон Шерстюк інформував вище владне керівництво, що із закриттям Імстичівського монастиря успішно відбулась «самоліквідація» останнього форпосту греко-католицької церкви на Закарпатті [18, с. 64].

Із закриттям цього Імстичівського кляштору було ліквідовано останній активно діючий осередок греко-католицизму не лише на Закарпатті, а й в Україні загалом. Як вказує Богдан Боцюрків, останнім (27 березня 1950 р.) закритим кляштором у Галичині став Гошівський василіанський монастир [1, с. 171]. Таким чином, один за одним були закриті всі василіанські монастирі. На одну опозицію для держави стало менше. Окремим питанням може бути переслідування та ув'язнення ченців за їх переконання.

Отже, розглядаючи процеси діяльності василіан в контексті європейської історії того часу, варто відзначити, що в часи угорської окупації причинами агресивного ставлення угорців до галичан та місцевих ченців василіан стало зіткнення націоналізмів у тих формах, котрих вони існували на той час. Причинами повного заперечення ЧСВВ з боку радянської влади стало ототожнення Чину з Ватиканом та націоналізмом. Методи щодо обмеження діяльності монахів також значно відрізнялися. В часи угорської окупації це переважання силових методів, ув'язнення та депортації. Тобто обмеження стосувалося окремих монахів. У радянський період способи обмеження в діяльності починалися від «роз'яснювальної» роботи про перехід у православ'я до відверто силового закриття монастиря та арешту ченців. Спільним у методах обмеження діяльності є арешти. Щодо причин, то угорська та радянська влади негативно ставилися до українського націоналізму, котрий все таки залишався менш агресивним, ніж для прикладу угорський.

Підсумовуючи дану розвідку приходимо до парадоксального висновку – під час окупації становище монахів та монастирів було набагато кращим ніж після «возз'єднання» з рештою українських земель. Якщо бути точнішим, то часи угорської окупації для ЧСВВ на Закарпатті були «меншим злом» ніж радянський період. У воєнний період ченці переслідувалися, проте монастирі не закривалися, а от у радянську добу знищувалася вся структура ЧСВВ. Також ув'язнювалися служителі культу та існувала заборона здійснювати культові обряди не враховуючи думку більшої на той час частини вірників Закарпаття.

1. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950) / Б. Боцюрків; [пер. з англ. Н. Коча]; за ред. О. Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с. – (Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету).

2. Войналович В. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 60-х років: [політологічний дискурс] / В. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Гренджа-Донський В. С. Щастя і горе Карпатської України: Мої спогади / Гренджа-Донський В. С.; [упоряд. Д. М. Федака та ін.]. – Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. – 516 с. – (Щоденник).
4. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 64. Монастырь ордена Василиан г. Мукачево. – Оп. 3. – Спр. 1740. Каталог монастырей ордена Василиан на территории Венгрии. – На 14 арк.
5. Ф. 64. Монастырь ордена Василиан г. Мукачево. – Оп. 4. – Спр. 555. Записи монахов Ужгородского василианского монастыря об эвакуации монастыря в Мукачево. – На 4 арк.
6. Ф. Р – 1490. Уполномоченный совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 3. Переписка с правлением Мукачевской Греко-католической епархии о деятельности религиозных общин (списки преподавателей и слушателей Ужгородской Греко-католической семинарии). – На 22 арк.
7. Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 12. Жалобы Греко-католических верующих о передаче их церквей православным, на действия местных властей и др. и переписка об их рассмотрении. – На 46 арк.
8. Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 38. Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при УССР. – На 62 арк.
9. Ф. Р – 1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР по Закарпатской области. – Оп. 1. – Спр. 40. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Советом по делам религиозных культов по УССР и местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. – На 35 арк.
10. Довганич О. У жорнах сталінських репресій. / Довганич О. Хланта О. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – 130 с. – (3 історії ліквідації греко-католицької церкви та її воз’єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття).

11. Ліквідація греко-католицької церкви на Закарпатті: документи і матеріали (жовтень 1947 – січень 1948 рр.) / [упорядкув. Т. Сергієнко] // Carpatika – Карпатика: Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород: Говерла, 2006. – Вип. 35. – С. 203 – 231.
12. Лист з Бразилії // Благовестник. – 1934. – № 7. – С. 107 – 109.
13. Мересій Ю. За брамою монастиря: [спогади] / Ю. Мересій. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 140 с.
14. Мукачівський монастир отців василіян. 60 літ тому... // Благовісник. – 2007. – № 3 (178). – С. 12 – 13.
15. Нариси історії Закарпаття. (1946-1991) / під ред. І. М. Різака та ін. – Т. 3. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 647 с.
16. Пекар А. ЧСВВ. Греко-католицька церква під час окупації Закарпаття (1939–44) / А. Пекар // Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1944. – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. – С. 150 – 164.
17. Совершенно секретно. Уполномоченому Совету по делам религиозных культов при СНК СССР (КЗ № 16, № 134 СС от 10 мая 1945 года) // Карпатський край. – 1995. – № 1 – 4 (110). – С. 83 – 87.
18. Фенич В. Малоберезнянський Свято-Миколаївський монастир та нарис історії чину св. Василя Великого на Закарпатті / В. Фенич, О. Цапулич / УжНУ. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2004. – 188 с.
19. Timkovič V. Jozafát OSBM. Letopis Krásnobrodského monastiera: alebo kúsok zo slavných dejín gréckokatolíkov na Slovensku / V. Timkovič. – Prešov: Blahovistnik, 1995. – 129 s.

Володимир ФЕНИЧ,

кандидат історичних наук, доцент,

декан історичного факультету

(Ужгородський національний університет)

**ВОЗЗ'ЄДНУВАЧІ: МОСКОВСЬКИЙ ВОЯЖ ПРАВОСЛАВНИХ
РУСОФІЛІВ І ПОЧАТКИ ЕКЛЕЗИОЦИДУ
ГРЕКО-КАТОЛИКІВ ЗАКАРПАТТЯ
(листопад – грудень 1944 р.)**

Взаємні пошуки *modus vivendi* між радянською владою і ГКЦ в Галичині в переддень та після смерті митрополита Андрея (Шептицького) (1 листопада 1944 р.), незважаючи на загалом лояльне ставлення керівництва Унійної Церкви до комуністичного режиму та засудження діяльності націоналістич-

них формувань ОУН-УПА¹, завершилися без успіху. Не допомогла навіть поїздка делегації УГКЦ до Москви 22 – 27 грудня 1944 р. на чолі з братом покійного митрополита архімандритом Климентієм Шептицьким².

Ставлення ж влади до УГКЦ залежало від того, яку позицію обере остання щодо боротьби проти УПА. Церква опинилась перед складною дилемою: або стати на бік влади в боротьбі проти українського національного руху опору і таким чином зректися своєї церковної ідентичності й історичного нерозривного зв'язку з цим рухом заради непевної перспективи «нормалізації» свого становища у сталінській імперії, або ж зазнати переслідувань режиму, але зберегти довіру та прихильність вірних, національна свідомість яких була надзвичайно високою³.

Тим часом церковно-релігійна ситуація на Закарпатті напередодні Карпато-Ужгородської військової операції Червоної армії виглядала наступною. Згідно угорського державного перепису, проведеного в січні 1941 р., на Підкарпатській території площею 12 146 км. кв. мешкало 667 561 осіб, з яких понад 50 % (347 689 чол.) – на Мараморошчині. Тоді, 1941 р., національний склад населення Підкарпатської території мав такий вигляд: 498 290 записали себе русинами (74,7 %), 61 092 жидами (9,1 %), 57 562 угорцями (8,6 %), 24 818 словаками (3,7 %), 14 464 румунами (2,2 %), 9 340 німцями (1,4 %). Що ж до церковно-релігійної приналежності жителів краю, то картина виглядала так: 412 961 були греко-католиками (61,9 %), 114 659 православними (17,2 %), 80 598 юдеями (12,1 %), 39 818 римо-католиками (6,0 %), 14 825 реформатами (2,2 %), 1 858 євангелістами (0,2 %) і 2 842 інших віросповідань (0,4 %)⁴.

¹ Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Переклад з англійської Наталії Кочан; за редакцією Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 69 – 78.

² Там само. – С. 79 – 83; Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1946 роках. Збірник документів і матеріалів / Текст, упоряд.: М. І. Гайковський. – Львів: Місіонер, 2006. – С. 39 – 40.

³ Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Переклад з англійської Наталії Кочан; за редакцією Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 83.

⁴ Кризь пекло ГУЛАГів (Документи, спогади, нариси) / Ред. О. Довганич; передм. В. Приходька. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1996. – С. 127 – 130; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 (Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз): У 2-х книгах. – Кн. 2. – К.: “Либідь”–“Військо України”, 1994. – С. 669 – 673; Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Передм. В. Задорожного. – Київ: Інститут історії України Національної Академії Наук України, 1997. – С. 75; Пушкаш Ласло. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 206; Botlik József. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok, 1918–1945 / Dimen-

За шість років угорського управління Підкарпатською територією (1938–1944) релігійна ідентифікація місцевого населення трохи змінилася. Так, станом на 1 червня 1944 р., згідно з католицькими джерелами, на площі 12 061 км. кв. Підкарпатської території проживало 851 889 чол., з яких 561 555 були греко-католиками (54,2 %), 112 653 юдеями (13,2 %), 108 907 православними (12,8 %), 81 421 римо-католиками (9,6 %), 77 833 протестантами (9,1 %) та 9 529 інші віросповідання (1,1 %). Греко-католицькій церкві на Закарпатті, на момент, коли її очолив 33-річний єпископ Мукачівської єпархії Теодор (Ромжа)⁵, належало: 459 молитовних будинків (церков і каплиць), 281 парафія, 354 священників, 85 монахів і монахинь, 8 чоловічих і жіночих монастирів, 85 семінаристів, одна богословська академія (до 1943 р. – семінарія), учительська гімназія, 31 церковно-парафіяльна школа, в якій навчалося 2360 учнів⁶.

Згідно з радянськими, передусім військовими, джерелами (осінь 1944) на Закарпатті налічувалося 108 907 православних (майже 13 %), а Мукачівсько-Пряшівській єпархії належало 200 молитовних будинків (церков і каплиць), 73 парафії і 8 монастирів (за радянськими даними цивільних органів влади – 88 парафій і 5 монастирів, розкиданих здебільшого у віддалених гірських районах переважно історичної Мараморощини), 145 священників⁷.

siones Culturales et Urbariales Regni Hungariae. 7. – Nyiregyháza, 2005. – Old. 387; Нариси історії Закарпаття. У трьох томах. – Том III (1946–1991) / Керів. авт. кол. проф. М. М. Болдижар. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – С. 559.

Правда угорська офіційна статистика стверджує, що 1941 р. на Підкарпатській території проживало 853 949 чол., з яких 435 141 греко-католики, 125 637 греко-східні (православні), 115 999 юдеї, 94 870 реформовані євангелісти, 91 651 реформати, 79 342 римо-католики, 3 219 євангелісти, 2 960 інших віросповідань: Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941) / Szerkesztette: dr. Keppecs József; Összeállította: Czibulko Zoltán; Főmunkatárs: dr. Dányi Dezső; Témavezető: dr. Klinger András. – Budapest: Központi statisztikai hivatal, 2000. – Old. 13.

⁵ Дет. про біографію єпископа Теодора див.: Пушкаш Ласло. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 242 с.

⁶ Anuario Pontificio per l'Anno 1945. – Citta del Vaticano, 1945. – P. 217; На основі доповідної записки о. Олександра Пунька в Рим 1949 р.: Маркусь Василь. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945-50 рр. / Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті З. Кузели // Записки НТШ. – Т. CLXIX. – Париж, 1962. – С. 6; Пекар Атанасій, ЧСВВ. Ісповідники віри нашої сучасності. Причинок до мартиролога Української Католицької Церкви під совітами. Вид. друге. – Львів: Вид-во отців василіан «Місіонер», 2001. – С. 154; Пушкаш Ласло. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 198.

⁷ Маркусь Василь. Нищення... – С. 6; о. Пекар Атанасій, ЧСВВ. Ісповідники... – С. 154; о. Пушкаш Ласло. Кир Теодор... – С. 198; ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп.

Згідно з архівними даними ДАЗО у 1946 р. в наймолодшій області Української РСР – Закарпатській – проживало 775 916 чоловік, з яких українців 527 032 (67,92%)⁸, 134 558 угорців (17,34%), 13 404 словаків (1,73%), 12 412 румунів (1,59%), 12 176 росіян (1,57%), 6 998 євреїв (0,9%), 2 774 чехів (0,36%), 2 338 німців (0,3%), 64 224 інших (8,29%)⁹.

Мукачівську греко-католицьку єпархію¹⁰ 8 вересня очолив 33-річний єпископ Теодор (Ромжа), висвячення якого відбулося 24 вересня 1944 р. в Ужгородському Кафедральному Хресто-Воздвиженському соборі¹¹. З огляду на розпочату щойно Червоною Армією Карпато-Ужгородської військової операції, вибір Святого Престолу, як справедливо зазначає сучасний біограф єпископа Ромжі о. Ласло Пушкаш, *«не був несподіваним»*.

Вихованець римського «Руссікуму», якого готували до місіонерської роботи в Радянській Росії, Теодор Ромжа, на відміну від багатьох своїх олтарних братів зумів «притосуватися» не асимілювавшись ані з українською (так, як каноніки Олександр Хіра, Людовик Міня, проф. теології Дмитро Попович та більшість монахів-василіан), ані з угорською (подібно до каноніків Олександра Ільницького, Юлія Марини, священників Стефана Фенцика, Петра Дем'яновича та більшості прихильників ідеї угро-русизму) політичною нормою, що і стало, на наш погляд, вирішальним аргументом у призначенні його єпископом осиротілої після смерті владики Олександра (Стойки) (травень 1943) Мукачівської греко-католицької єпархії.

3. – Спр. 19. – Арк. 36, 39; – Оп. 4. – Спр. 14. – Арк. 20; Волошин Юрій. «Повернення до православ'я»... – С. 77.

⁸ Корінне слов'янське населення русини з приєднанням Закарпаття до складу СРСР в складі УРСР адміністративно-політичним шляхом були перейменовані в українців. Чисельність же власне самоусвідомлюваних українців згідно попередніх угорських і чехословацьких даних, не дивлячись на тимчасове «українське завоювання» в короткий період Карпатської України, було незначним – В.Ф.

⁹ ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 58-59; Нариси історії Закарпаття. У трьох томах. – Том III (1946–1991) / Керів. авт. кол. проф. М. М. Болджар. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – С. 537, 545.

¹⁰ Після канонічного заснування Мукачівської єпархії Папою Римським Климентом XIV 1771 р. її єпископів було підпорядковано митрополічій юрисдикції Примаса Католицької Церкви в Угорщині, Естергомському архієпископові. Незважаючи на те, що Мукачівська греко-католицька єпархія після 1918 р. опинилася в кордонах Чехословаччини, її владики й надалі продовжували перебувати в тій самій залежності. Підпорядкування Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких єпархій безпосередній юрисдикції Римського Престолу 2 вересня 1937 р. ситуації в цілому не змінило. Окупація території Карпатської України знову повернуло мукачівських владик під архієрейську владу Архієпископа Естергомського та Примаса Католицької Церкви Угорщини: о. Пекар Атанасій, ЧСВВ. Нариси... – Т. I. – С. 64 – 147.

¹¹ Пушкаш Ласло. Кир Теодор Ромжа... – С. 78 – 79.

Спроби молодого владики пристосуватися до нової радянсько-комуністичної дійсності при цьому не асимілювавшись з нею через добровільне «возз'єднання» з РПЦ, як нам відомо, виявилися марними. Нова влада не визнавала такого стану адаптації, коли ще зберігаються хоч які-небудь елементи колишньої норми. Вона вимагала повної інкорпорації. А до цього вже сам єпископ виявився неготовим і разом з більшою частиною кліру і монашества прийняв іншу норму – пуританського опору. Відмова від розриву з Унією і перехід у православ'я, яке після входження місцевої православної єпархії в канонічну залежність Московського патріарха (у жовтні 1945 р.), стало також частиною казенної ручної церкви, судячи з усього означало чинення опору політичній лінії правлячої партії, а отже вчинку вкрай контрреволюційного, спрямованого на піддрив радянського соціалістичного державного ладу.

В той же час Мукачівсько-Пряшівська православна єпархія, канонічно створена 1931 р., весь цей час офіційно перебувала в юрисдикції митрополита Сербської Православної Церкви (далі СПЦ). Хоч більшість священників та вірників і дійсно підлягали архієрейській владі законного єпископа Володимира (Раїча), який за відмову стати угорським громадянином з літа 1941 р. перебував у Белграді, а справами єпархії доручив керувати архімандриту Феофану Сабову, менша частина кліру і мирян визнавала також юрисдикцію Константинопольського вселенського патріарха, владу якого в Чехословаччині представляв Празький архієпископ Савватій (Врабец). Коли ж угорські політичні кола 1941 р. ініціювали створення в Угорщині Автокефальної Православної Церкви, саме архієпископу Саваттію було підпорядковано сумнівної духовної репутації незаконно призначеного угорським урядом адміністратором Мукачівсько-Пряшівської єпархії російського білоемігранта Михайла Попова ¹².

¹² Данко Осип. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939–1944 рр. // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року)*. – Ужгород: МПП «Гражда», 1994. – С. 349 – 364; Хланта О. В., Офіцинський Р. А. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938–1944 роках) // *Україна на міжнародній арені у ХХ столітті. Науково-методичний збірник матеріалів конференції на допомогу учнім шкіл і студентам (Ужгород, 13 травня 1999 р.)* / Упоряд.: Василь Мельник, Роман Офіцинський; Редкол. – Ужгород: «Патент», 2000. – С.61 – 84; Хланта Олексій. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939 – 1944 рр. // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Випуск II / Упоряд. та наук. ред.: Павло Федака. – Ужгород: «Патент», 1996. – С. 99 – 102.*

Ще однією особливістю релігійного становище на Закарпатті перед приходом Червоної армії була поліетнічна ідентифікація основних еклізіяльних спільнот греко-католиків і греко-східних. Якщо серед греко-католиків були не лише русини чи українці, але й чисельна етнічна громада угорців, румунів, словаків, а також чимала кількість білінгвів і навіть багатомовних вірних, то греко-східними (православними) були переважно лише місцеві слов'яни (русини і українці) та незначна кількість українських і російських націоналістично налаштованих емігрантів.

Така строката національна ідентичність греко-католиків, попри їхню організаційну підпорядкованість Святому Престолу, робила їх вразливими перед москвофільськи зорієнтованою місцевою православною спільнотою, яка після звільнення Підкарпатської території Червоною Армією, наче поганська секта ініціювала ліквідацію своєї Церкви-сестри.

Після військових дій по звільненню території Закарпаття від угорської окупаційної влади в результаті яких, крім 220 шкільних приміщень, було зруйновано 29 церков, конфісковано 82 дзвони вагою понад 25 тонн для потреб непереможної Червоної армії, завдано іншої шкоди¹³, радянські органи держбезпеки почали розробляти перші плани, що передбачали в недалекому майбутньому суцільну інкорпорацію греко-католицького населення Західної України та Закарпаття через «возз'єднання» з РПЦ в суспільство, в якому релігія була апіорі оголошена «опіумом народу». На Закарпатті ж все почалося очевидно з того інциденту, який стався після перших офіційних святкувань у краї чергової річниці Жовтневої революції, що мало місце 6 листопада 1944 р. в Ужгородському міському кінотеатрі ім. Ракоці.

Так, полковник НКВС С. Тюльпанов (начальник 7-го відділу, що займався роботою серед населення) змусив виступити на цих урочистостях і єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії Теодора (Ромжу). За спогадами небезсторонніх очевидців отця-секретаря єпископа Олександра Пунька та отця-каноніка Олександра Хіри, владика розпочав свій коротенький виступ з подяки небесному Отцеві за те, *«що нашу територію війна не понищила задто великими жертвами і потрясіннями»*, а закінчив подякою великому вождю Сталіну за визволення і побажав успіхів на шляху до миру.

Втім між подяками Богові і Люциферу єпископ Ромжа зізнався, *«що волю нам приносить такий братський народ, мову і звичаї якого знаємо»*¹⁴. Про який – російський чи український *«братський народ»* – говорив греко-

¹³ Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (ХІ. 1944 – І. 1946 рр.) // Ужгородській унії – 350 років. Матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.) / Редкол.; відп. за вип. І. М. Гранчак. – Ужгород: «Патент», 1997. – С. 128.

¹⁴ З відсиланням на спогади оо. Олександра Пунька та Олександра Хіри: о. Пушкеш Ласло. Кир Теодор Ромжа... – С. 84 – 85.

католицький владика, тим більше, якщо зважити на його підготовку в римському «Руссікумі» (в т.ч. й російської мови та культури) для місіонерської роботи в Радянській Росії, що разом із суворим дотриманням традицій східного літургійного обряду та дотримання нейтральної позиції щодо існуючих в середовищі його олтарних братів прихильників різних національних симпатій та політичних орієнтацій, однозначно стверджувати складно.

З'ясувати кого саме мав мати на увазі єпископ під «братським народом», «визволителі» вирішили уже наступного дня, коли спочатку в «Закарпатській Україні» зміст його промови було умисно перекручено в дусі тих вимог, які ставилися перед ним полковником Тюльпановим напередодні урочистостей, а невдовзі в київській і московській пресі з'явилася «ціла» промова владика Ромжі під сфальсифікованим заголовком – *«Греко-католицький єпископ просить генераліссимуса Сталіна, щоб приєднав Закарпаття до Радянської України»*¹⁵.

З цього ясно випливає, що Закарпаття буде «приєднано» (тобто, анексовано під вивіскою знаменитого театрального дійства відомого як «возз'єднання») до України, а отже, під *«братським народом»* духовний провідник майже 62% населення щойно окупованого Червоною Армією-визволительською краю мав(!) розуміти – народ український. Зовні усе так виглядало, наче «з легкої руки» самого глави місцевої ГКЦ, єпископа Теодора (Ромжі), санкціоновано «українське танго» Сталіна на Закарпатті. Проте фактично одразу влада зіткнулася в особі владика Ромжі і всього очолюваного ним кліру із серйозною перешкодою на шляху до «віковичного прагнення до возз'єднання» карпатських русинів з «братським» українським народом.

Одразу після того, як Підкарпатська територія (офіційна назва Закарпаття в складі Угорщини 1939–1944 рр.)¹⁶ була зайнята Червоною армією, 18 листопада 1944 р. в Мукачеві 23 православні священники-русофіли в листі до маршала Йосифа Сталіна уклінно *«просять включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі: Карпаторуська Радянська Республіка»*. Далі по тексту, використовуючи загалом антиукраїнську риторичку, автори листа доводять російське походження русинів (*Руси-сын*) і заявляють, що *«Воля карпаторуського народу: – хочемо раз і назавжди пов'язати свою долю з долею наших співплемінників в СРСР і та встановити*

¹⁵ о. Пушкеш Ласло. Кир Теодор Ромжа... – С. 86.

¹⁶ Детальніше про перебування Закарпаття в складі Угорщини в 1938–1944 роках серед останніх публікацій див.: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Передм. В. Задорожного. – Київ: Інститут історії України Національної Академії Наук України, 1997. – 244 с.; Botlik József. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. A Magyarországhoz történt visszatérés után, 1939–1945 / Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae. 9. – Nyiregyháza, 2005. – Old. 445.

нам Карпаторуську Радянську Республіку від Ясіня до Попраду і від Ужска до Доброчину (Дебрецену)».

Під листом стояли підписи: заступника єпископа і адміністратора Православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії, ігумена Феофана Сабова; настоятеля Свято-Миколаївського монастиря в с. Ізі (Хустський округ), архімандрита Алексія Коболюка (так в документі; в наступних радянських джерелах – Кабалюк – В.Ф.); члена Вищого духовного суду єпархії, протоієрея Дмитрія Белякова¹⁷; секретаря єпархіального управління, священника Іоанна Кополовича та професора Хустської російської гімназії Петра Васильовича Лінтура¹⁸ (із джерел пізнішого часу стане відомо, що у жовтні-листопаді 1944 р. останній займав посаду директора Хустської школи-гімназії – В.Ф.).

За відсутності прямих доказів сучасній людині важко припустити навіть думку, що ідея звернутися з листом до самого «вождя» могла належати комусь із тих, хто підписався під ним, а особливо з числа духовенства. З огляду на подальший розвиток подій, в тому числі, пов'язаний з ще майже місячною діяльністю даного складу русофільськи зорієнтованих православних священників і гімназійного професора із Хуста, ідея могла належати комусь із Політуправління 4-го Українського фронту (наприклад, Леву Мехлісу чи його поплічникам), а авторство листа – можливо найбільш освіченому серед підписантів – Петру Лінтуру. Однак, це лише наші несміливі припущення.

Хай там як, але підписаний закарпатським православним духовенством вище цитований лист Сталіну відіграв вирішальне значення в подальшій долі не лише двох ворогуючих церков – греко-католицької і греко-східної, але й краю взагалі¹⁹. Він став першим, по суті, ідейно-історичним обґрунтуванням на шляху «легітимації» радянської окупації (даруйте – «визволення») Закарпаття від попереднього окупаційного режиму – угорського. Однак, деякі формулювання листа вочевидь не відповідали політичній лінії київських партійно-радянських функціонерів на чолі з М. Хрущовим, цілеспрямовано направлений на інкорпорацію *«найбільш відсунутого на захід аванпосту українського народу»* під уже апробованою двічі (1939 і 1944) в Західній Україні доктриною «возз'єднання» з різницею тільки в тому, що на цей раз мова йшла про територію за Карпатами.

Наступним кроком на шляху «віковичного прагнення до возз'єднання» стала переломна подія в новітній історії Закарпаття, коли 19 листопада 1944 р. в Мукачеві на I-му з'їзді Комуністичної партії Закарпатської Укра-

¹⁷ Данилець Юрій. Протоієрей Дмитрій Беляков (1895 – 1967 рр.) // Православний літопис. – 2009. – № 5 (11). – Травень. – С. 32 – 34.

¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 887. – Арк. 26–27. – Копія. Опубліков. в: Все таємне стає явним... – С. 11–12; Культурне життя в Україні... – Т. 1. – С. 227–229.

¹⁹ Фенич Володимир. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих... – С. 9 – 10.

їни було підписано «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»²⁰. За сценарієм, розробленим політичними органами 4-го Українського фронту на чолі з генерал-майором НКВС Л. Мехлісом, Л. Брежнєвим і полковником С. Тюльпановим, а також за участі таких вищих партійних і радянських військових функціонерів з Києва, як О. Чеканюк, О. Тканко та народний комісар закордонних справ УРСР О. Корнійчук, у Мукачеві 26 листопада 1944 р. було проведено Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України.

На ньому 663 делегати прийняли «Маніфест першого з'їзду національних комітетів Закарпатської України»²¹. На основі заздалегідь погодженого списку того ж дня було одногосно затверджено склад єдиного органу центральної влади – Народну Раду Закарпатської України, в числі якої (із 17-ти членів 10-ро були комуністами) опинилися і вже знайомі нам гімназійний професор П. Лінтур та православний священник Іоанн Кополович.

На підставі аналізу змісту Маніфесту професор Михайло Болдижар дійшов висновку, що автором його міг бути саме православний священник Іоанн Кополович, підтверджуючи своє припущення тим, що «в тексті більше присутній закарпатський «дух», ніж московський»²². За відсутності прямих доказів з подібним припущенням важко погодитися, тим більше, що і православний священник Кополович, і гімназійний професор Петро Лінтур як до 26 листопада, так і після не раз доводили своє українофобське русофільське бажання включити Закарпатську Україну до складу Радянської Росії, а не України. Виконавцем написання тексту можливо міг і дійсно бути хтось із місцевих заангажованих «воз'єднувачів», в т.ч. й о. Кополович, однак це зовсім не значить, що замовник і автор тексту Маніфесту – одна й та сама людина.

В комуністичному за змістом і маріонетковому за формою уряді Закарпатської України опинилися ті, хто ще тиждень перед тим (18 листопада), усупереч Хрущову і його київським архітекторам збирання «української спадщини», публічно заявляв свою українофобську позицію: заступником голови НРЗУ став професор російської гімназії в Хусті, русофіл-комуніст

²⁰ Маніфест первого съезда национальных комитетов Закарпатской Украины // Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк. – Москва: Новый хронограф, 2003. – С. 221 – 223.

²¹ Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк. – Москва: Новый хронограф, 2003. – С. 221 – 223.

²² Болдижар М. М., Грін О. О. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 – початок 1946 р.). – Ужгород: «Поличка «Карпатського краю», 1999. – С. 36.

Петро Лінтур, а членом НРЗУ та головою «надзвичайної комісії обліку шкоди, розслідування і встановлення злочинів, здійснених німецько-угорськими фашистами під час окупації Закарпаття» (від січня 1945 р.) став член президіуму і перший заступник голови Хустської міської народної Ради о. Іоанн Кополович²³. Як свідчать радянські архівні документи, що їх наводить московський професор Валентина Марьїна, о. Кополович наполегливо просився в члени комуністичної партії, позитивно характеризувався в її середовищі, щоправда партійний білет так ніколи і не дістав²⁴.

Відтак «єдина центральна влада» (так у документі) НРЗУ мала організувати кампанію підписання Маніфесту всім дорослим населенням краю. Проте владика Теодор Ромжа, члени Капітули й співробітники єпископа, незважаючи на погрози й шантаж, відмовилися його підписувати. Такої ж позиції очевидно трималася й більшість греко-католицького духовенства, яке, на думку Василя Маркуся, «на 100% було неприхильно наставлене до ідеї приєднання Закарпаття до УСРР, незважаючи на те, чи воно було української, чи урофільської орієнтації. Священство у своїй більшості прагнуло перебрання легальної влади на Закарпатті чехословацькими урядовими чинниками»²⁵.

Ймовірно прикладу своїх душпастирів слідували й вірники ГКЦ, оскільки до 1 січня 1945 р. *Маніфест* підписали більше чверті мільйона людей, що складало тоді лише біля 50% всього дорослого населення краю²⁶. Наведені дані в цілому можуть вважатися цілком реальним, якщо врахувати досвід організації подібних акцій, при проведенні яких радянські органи влади не гребували застосовувати методи тиску, шантажу і свідомого обману людей.

З інформації Голови Ради в справах РПЦ при РНК СРСР Георгія Карпова в ЦК ВКП (б) Микиті Хрущову від 8 грудня 1994 р. стало відомо, що всі, хто підписався під листом до Сталіна, 7 грудня (як повідомив Карпова Лев Мехліс), під загальним керівництвом Героя Радянського Союзу генерал-майора Селіванова та інспектора Політуправління 4-го Українського фронту майора Алексеєнко, на літакові військового командування 4-го Українського фронту прилетіли зі Стрия до Москви. Після того, як делегацію духовенства «Карпато-Руської православної церкви» зустріли на Київському вокзалі у

²³ Данилец Юрий. Архиепископ Ионафан (Кополович): документы и материалы // Русин: международный исторический журнал. – 2008. – № 3-4 (13-14). – С. 149.

²⁴ Дет. див.: Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк. – Москва: Новый хронограф, 2003. – С.84–85.

²⁵ Маркусь Василь. Нищення... – С. 7 – 8.

²⁶ Марьина В.В. К событиям в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) осенью 1944 – зимой 1945 года // Словяноведение. – 2001. – № 3. – С. 37.

Москві управляючий справами Московської патріархії протоієрей Ніколай Колчіцій і член Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Уткін, її було прийнято Патріаршим місцєблюстителем Московського патріархату, митрополитом Алексєєм, управляючим Московською єпархією митрополитом Ніколаєм, екзархом України митрополитом Іоанном та архієпископом Ярославським Алексєєм.

Формальний керівник делегації ігумен Феофан Сабов передав митрополиту Алексєю петицію, підписану ним і 23 священниками, в якій містилося прохання просити Синод РПЦ вступити в зносини з Синодом Сербської православної церкви (далі СПЦ) і канонічним шляхом (!) оформити перехід Мукачівсько-Пряшівської єпархії в юрисдикцію Московської патріархії.

Г. Карпов також повідомляв Хрушова, що делегація *«має намір просити Московський патріархат клопотати перед Радянським Урядом про надання допомоги Карпато-Руській православній церкві по вилученню церков, церковних будинків і земельних ділянок від греко-католицької (уніатської) церкви в Закарпатській Україні»*²⁷. Як можемо пересвідчитись прямих доказів звинувачувати місцевих православних священників і монахів у втягненні держави в боротьбу з ГКЦ на Закарпатті немає. Швидше все виглядало навпаки: для боротьби з католицизмом великий архітектор державно-церковних відносин в СРСР Г. Карпов втягував місцеву православну церковну громаду, про що й інформував Хрушова. В цьому неважко переконатися з подальшого змісту переписки Карпова з Хрушовим.

За словами Алексєєно, вслід за цією делегацією до Москви повинна прилетіти цивільна делегація в складі представників народу Закарпатської України з політичним маніфестом *«про воз'єднання Закарпатської Русі з великим братнім російським народом»*²⁸. На думку Валентини Марьїної, делегація православного духовенства Мукачівсько-Пряшівської єпархії була направлена до Москви, *«видно, з ініціативи Ради»* (мабуть НРЗУ – В. Ф.), в результаті чого, московська дослідниця робить висновок, що *«...і з точки зору політики по відношенню до церкви питання про приєднання ПР (Підкарпатської Русі – В. Ф.) до СРСР було продумано ретельно»*²⁹.

²⁷ Пребывание в Москве делегации Православной Церкви Закарпатской Украины // Журнал Московской Патриархии (далі – ЖМП). – 1945. – № 1. – С. 5–6; Все таємне стає явним... – С.12–13.

²⁸ Все таємне стає явним... – С.12–13. Очевидно малося на увазі відвезення до столиці Маніфесту з печатками народних комітетів міст, містечок і сіл Закарпатської України, підписаних громадянами, які доправила спеціальна делегація на чолі з особисто головою НРЗУ Іваном Турянцею – В. Ф.

²⁹ Марьина В.В. К событиям в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) осенью 1944 – зимой 1945 года // Словяноведение. – 2001. – № 3. – С. 39.

Хай там як, але непослідовність у вживанні певних термінів і понять цілком очевидна: «возз'єднувалося» чи все таки «приєднувалося» Закарпаття до «великого братнього» російського чи українського народу залишається серйозною підставою для дискусій щодо легітимності відповідних політичних рішень стосовно подальшої історичної долі краю.

В цілому погоджуючись із висновком московського історика, все ж маємо сумніви відносно того, кому могла належати ініціатива обговорюваної тут поїздки до Москви. За відсутності відповідних архівних документів можемо лише припустити думку, якщо дане питання погоджувалося з НРЗУ, що впливає з інформації Карпова Хрущову, то ініціатором цього окутаного мороком вояжу аж ніяк не могла бути, принаймні приймати в одноособовому порядку подібне рішення, «єдина центральна влада» в Ужгороді. Судячи з інтонації тексту його автором швидше міг бути сам Карпов, який через військову радянську адміністрацію на Закарпатті (Мехліса, наприклад, чи когось із його співробітників), міг звернутися до НРЗУ за формальним погодженням, так би мовити, дотримуючись процедури.

Наше непевне припущення ґрунтується, принаймні, на тому, що: по-перше, санкція НРЗУ потрібна була, щоб бодай формально було витримано процедуру прийняття рішень місцевою, хоч і підконтрольною радянській військовій адміністрації, владою; по-друге, прийнятий 26 листопада 1944 р. *Маніфест* НРЗУ потрібно було підкріплювати власноручними підписами всього дорослого населення «знизу», щоб, хоч таким «демократичним» чином, більше активізувати політичний рух за вихід із складу Чехословаччини та «возз'єднання» Закарпатської України з СРСР і, нарешті, останнє: тонкий прагматик Карпов все робив для того, щоб у відносинах між підконтрольною повністю сталінському режимові РПЦ, складовою частиною якої поступово ставали інші православні спільноти на «визволених» Червоною Армією землях, сама влада залишалася, так би мовити, «в тіні».

Через яку місцеву суспільну силу, і в який спосіб «масове» волевиявлення на підтримку проголошеному 26 листопада 1944 р. НРЗУ *Маніфесту* мало відбуватися на Закарпатті теж бачимо з інформації Карпова Хрущову. За задумом великого комбінатора державно-церковних відносин в СРСР, такою силою мала стати місцева православна церковна спільнота, яка спочатку входить під омофор Московського патріарха, а потім шляхом добровільного «возз'єднання» приймає в своє лоно «прислужників Ватикану» – місцевий греко-католицький клір. І лише тими, хто не бажав добровільно/примусово ставати «возз'єднаними» з РПЦ (у повному значенні цього слова прозелітованими «православними радянськими громадянами»), починав «опікуватися» комуністичний режим з його каральними органами.

Після відбуття делегації *Карпато-Руської православної церкви* з Москви в той же день (13 грудня 1944 р.) Карпов інформував голову РНК УРСР, що за час перебування у столиці делегацію чотири рази приймав патріарший місцевоблуститель, митрополит Алексей та інші члени Синоду РПЦ. До останніх вони звернулися, за словами союзного Голови Ради у справах РПЦ, з чотирма проханнями. Окрім питання про клопотання Синоду РПЦ перед Синодом СПЦ про передачу Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії в канонічне підпорядкування Московської патріархії, надання можливості для підготовки в Московському православно-богословському інституті закарпатських кандидатів у священники, постійне забезпечення єпархії церковно-богословською літературою і наданням їй матеріальної підтримки, делегація на чолі з ігуменом Феофаном Сабовим просила також: *«щоб російська православна церква, а також радянські цивільні і військові власті сприяли їм в перерозподілі рухомого і нерухомого церковного майна (храмів, парафіяльних будинків, церковних земель, монастирів) між православними і греко-католицькими (уніатськими) парафіями, при цьому вказуючи, що чехословацький уряд проводив заохочувальну політику по відношенню до уніатів».*

Тут не місце говорити про те, яку з двох церков – греко-католицьку чи православну – чехословацький уряд найбільше підтримував особливо в 1920-х рр., коли православними стали 78 колишніх греко-католицьких парафій саме завдяки тій-таки «заохочувальній» релігійній політиці Праги³⁰.

Цікавий факт: доповідь про історію виникнення Православної церкви в Закарпатській Україні та її боротьбу з католицизмом зробив гімназійний професор і заступник голови НРЗУ П. Лінтур (наче усі інші члени делегації – православні священники і монахи не знали історії своєї Церкви). Наприкінці своєї промови Лінтур відзначив, що *«не дивлячись на велику, зваблиту і хитру інтригу Католицької Церкви, духовенство і вірники залишилися вірними Православній Церкві»*³¹.

З огляду на посаду, яку займав Лінтур в НРЗУ та його місце і роль у «визволенні» та «возз'єднанні» краю, головою делегації ігумен Феофан Сабов був швидше формально, щоб не виглядало абсурдом, мовляв православних священників і монахів очолює атеїст-комуніст. Хоч насправді Лінтур цю делегацію напевно і очолював.

³⁰ Детальніше про це див.: Ильницький А. Положення Церкви на Подк. Руси послѣ переворота // Календарь миссійного вѣстника на рок 1935 / Сост. А. Ильницький. – Ужгород–Пряшев, 1934. – С. 38.

³¹ Пребывание в Москве делегации Православной Церкви Закарпатской Украины // Журнал Московской Патриархии. – 1945. – № 1. – С. 5 – 6; (Кризина), Игумен Гавриил. Православная Церковь в Закарпатье (век XX). – К.: ИИЦ УПЦ, 1999. – С. 85 – 86.

У Патріархії задовільно відповіли на всі просьби православної делегації, за винятком тієї, що стосувалася *допомоги в перерозподілі церковного майна між православними і греко-католицькими громадами*. Чому так сталося цілком очевидно, адже відповіді на те, яким чином комуністичній державі «*допомогти в перерозподілові церковного майна*» між православними, які лише через рік належатимуть юрисдикції глави РПЦ, і греко-католиками, які вкрай прохолодно віднеслися до ідеї як політичного, так і релігійного екстазу з СРСР, ще не мав і сам Карпов.

Однак, тут кидається у вічі і інший неологізм з боку влади. Незважаючи на прийняте 26 листопада рішення в Мукачеві, під яким, між іншими, стояли і підписи Лінтура та Кополовича, на прийомі в Раді в справах РПЦ при РНК СРСР 11 грудня закарпатська православна делегація повторила свої клопотання від 18 листопада, зачепивши також і питання про якнайшвидше приєднання Закарпаття до Радянського Союзу на правах автономної республіки.

При цьому, як це впливає зі слів Карпова, члени делегації заявили про те, що: *«Ми всі віддані Радянському Союзу, але ми рішуче проти приєднання нашої території до Української РСР. Ми не хочемо бути чехами, ні українцями, ми хочемо бути росіянами і свою землю бажаємо бачити автономною, але в межах Радянської Росії»*³².

Автори листа цілком усвідомлювали, що виражають волю «*всього нашого «руського» православного народу*» і просять включити «*Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі: Карпаторусская Советская Республика*» в кордонах від Ясіня до Попрада і від Ужжа до Дебрецена.

Демонструючи своє русофільське розуміння руськості (мовляв русини – це Русі сини, які повинні повернутися до своєї матері Великої Русі), автори звернення справедливо зазначали, що з національним проектом під назвою «Україна/український» народ Підкарпатської Русі ознайомився лише після завершення Першої світової війни за допомогою емігрантської інтелігенції з польської Галичини, ідеологію якої підтримував чехословацький уряд, тоді як ідея Карпатської України і взагалі була нацистським проектом гітлерівського уряду Німеччини³³.

³² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 887. – Арк. 23–25. – Копія. Опубліков. в: Все таємне стає явним... – С. 14–15; Культурне життя в Україні... – Т. 1. – С. 233–235.

³³ Дет. про це див. правдиві спогади Володимира Бірчака: Карпатська Україна: Спомини й переживання. – Прага: «Нація в поході», 1940. – 91 с. та об'єктивне дослідження Дмитра Злепко: Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 249 – 308.

Відданість місцевих православних русофілів Радянському Союзові мала дві суттєві регіональні конотації. В обох випадках їхні прагнення були направлені не лише проти приєднання території Закарпаття до Радянської України, чи небажання бути українцями (і чехами також), але й ствердження своєї руськості саме як «російськості» за умов надання автономії краю в складі Радянської Росії.

Та в будь-якому випадку реалізація заключної частини *Маніфесту* про «возз'єднання», «прийняття» чи «приєднання» (усі три, між іншим, політико-правові терміни вживаються у документі – В. Ф.) Закарпаття з Радянською Україною ставала трохи проблематичною.

Немає найменшого сумніву в тому, що починаючи з моменту написання тексту листа Сталіну (18 листопада) і до останнього дня перебування делегації *Карпато-Руської православної церкви* у Москві (13 грудня), весь сценарій по «возз'єднанню» Закарпатської України з СРСР розроблявся режисерами від Політуправління 4-го Українського фронту. Для останніх місцева православна церква після зміни її юридично-канонічного статусу з Сербського на Російський (жовтень 1945 р.), мала відіграти одну з ключових ролей в радянзації краю.

Русофільські та антикатолицькі настрої більшої частини православного духовенства на Закарпатті з розмахом були використані «визволителями» для приєднання краю до складу СРСР і легітимного утвердження в ньому радянської влади, а їхнє небажання «бути ні чехами, ні українцями» лише підсилювало переконаність влади у правильності ототожнення радянського режиму з українською політичною спільнотою – громадянством, проте не українською нацією. Неприйняття бодай однієї з цих двох нових політичних норм, прямо тягнуло за собою звинувачення з боку влади у «контрреволюційності» щодо іншого.

На перешкоді «мирному і добровільному» процесові «знизу» стояла авторитетна серед місцевого населення ГКЦ, ієрархія та духовенство якої аж ніяк не страждало тим комплексом еклезіальної та політичної неповноцінності, що їх візаві греко-східні православні олтарні брати. Тому політичний процес «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною лише тоді міг бути успішним, коли через оправославлення «радянськими українцями» мали стати всі колишні греко-католики.

Формально цього можна було досягти лише шляхом застосування атеїстичною державою політики еклезіоциду щодо ГКЦ, її священників, монахів і навіть мирян. Проте реально, ані «православними», ані «радянськими українцями» більшість греко-католиків ніколи себе так і не відчували (з певним застереженням подібний висновок можна застосувати й щодо частини місцевих православних священників та мирян).

Тетяна СЕРГІЄНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики)

МІЖНАРОДНИЙ ФАКТОР І ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ПЕРЕДУМОВИ ТА ОБСТАВИНИ

В історії Закарпаття 1945 рік став доленосним. Внаслідок перемоги над фашизмом закарпатська земля була визволена з-під чужоземного гніту і завдяки збігу історичних обставин та волею більшості населення возз'єдналась з Україною. Кожне слово Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, схваленого на Першому з'їзді Народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1945 року, було пройняте ненавистю до багатовікового іноземного поневолення і щирим бажанням жити разом з усім українським народом. Ідея Маніфесту стала реальністю 29 червня 1945 року, коли в Москві було підписано Договір про Закарпатську Україну між Чехословаччиною [15], до складу якої тоді юридично входила Підкарпатська Русь [17], та Радянським Союзом, який домагався своєї присутності і якнайшвидшого утвердження в Карпатах.

Згідно з Договором багатонаціональний край, виходив із складу Чехословаччини і возз'єднувався з Україною у складі Радянського Союзу. 22 січня 1946 року у складі Радянської України була створена Закарпатська область з центром в м. Ужгороді. Так населення Закарпаття юридично влилося в єдиний східнослов'янський етнічний простір [1, с. 4]. Закарпатська Україна, публіцистична назва Закарпаття, зокрема вживалася в УРСР і в еміграції після 1920 року [2, с. 47].

З посиленням національно-визвольного руху в Україні в ХХ ст. закарпатські українці заявили себе частиною українського народу і це намагалися декларувати у своїй назві: Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська Україна – ось кілька назв Закарпаття.

Наслідки мирних договорів 1919 – 1920 рр. та оманливого миру, програне суперництво країн-учасниць Першої світової війни стали випробовуванням для народів і держав Європи у середині ХХ століття.

У межах Чехословаччини Закарпаття мало важливе геополітичне значення як міст, який з'єднував Чехословаччину з Румунією, і тим самим був територіальною віссю Малої Антанти та одночасно відділяв Угорщину від Польщі. Перебуваючи у складі Першої Чехословацької Республіки, Закарпаття переживало всі міжнародні впливи, які випали на долю держави напередодні та під час Другої світової війни.

Ситуація, що склалася у Чехословаччині в зв'язку з анексією Німеччини Судетської області, призвела до розчленування республіки та поглиблення кризи у міжнародних відносинах в вересні 1938 року.

Між Німеччиною та Чехословаччиною відбувався переговорний процес, який був позначений погрозами, шантажем і ультиматумами. Уряди Англії на чолі з прем'єр-міністром Чемберленом та Франції, прем'єр-міністром Даладье вели активні консультації з Німеччиною. Але дії цих держав не позначилися позитивними рішеннями для Чехословаччини, більше того – вони стали ще одним кроком у розчленуванні країни. 19 вересня чехословацькому уряду були надіслані так звані англо-французькі пропозиції: щоб зберегти мир, Чехословаччина повинна була погодитись зі зміною своїх кордонів, після якої всі території, де населення було більшим як на 50% німецькомовним, мали перейти до Німеччини. А вже 21 вересня Англія й Франція надіслали чехам справжній ультиматум: якщо чехословацький уряд захоче чинити опір, його не підтримають на міжнародній арені. Нові кордони визначала міжнародна комісія.

На думку П'єра Ренувена, не виключено, що президент Бенеш таємно попросив обидва згадані уряди надіслати йому цей ультиматум, щоб він міг виправдатися в очах громадськості [8, с. 193]. СРСР не підтримував демаршів Чемберлена і заявляв, що готовий виконати свої зобов'язання, згідно радянсько-чехословацького договору 1935 р., якщо Франція зробить те саме.

Виникли серйозні ускладнення, коли не очікуваними стали наступні вимоги Німеччини виправити двадцятирічну несправедливість, допущену не тільки щодо німців, але й щодо поляків району Цешина та угорців південної Словаччини і Підкарпатської Русі.

На Мюнхенській конференції, яка відбулась 30 вересня 1938 р. за участі Англії, Італії, Німеччини, Франції, цілісність Чехословаччини принесли в жертву тій справі, котру прихильники «політики примирення» називали «справою миру». На конференцію, де була вирішена доля Чехословаччини, представників держави не запросили. Крім того, Англія та Франція заявили в додатку до угоди гарантувати нові чехословацькі кордони проти неспровокованої агресії, але Італія та Німеччина пообіцяли зробити те саме в разі розв'язання проблем польських і угорських меншин [8, с.196] Цим самим був закладений наступний конфліктоген, щодо подальшого розчленування Чехословаччини, загострення міжнародних відносин, передумов та початку Другої світової війни.

Міжнародна ситуація, в якій опинилась Чехословаччина призвела до поглиблення внутрішньополітичної кризи в країні. 7 жовтня 1938 року Тісо утворив самостійний словацький уряд, а 11 жовтня отримала автономний

уряд Підкарпатська Русь. До того ж Віденським арбітражем, який відбувся 2 листопада 1938 року, було прийнято рішення про передачу 10 листопада Угорщині частини південної Словаччини і Підкарпатської Русі. Автономна Підкарпатська Русь втрачала свої основні центри – Ужгород, Мукачево, Берегово, а вже 3 листопада прем'єр-міністр Августин Волошин у «Маніфесті уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України» визначив: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність» [2, с.62].

З реалізацією рішення Віденського арбітражу – відбувся протизаконний диктат Німеччини й Італії, підписаним Італією, Німеччиною, Чехословаччиною і Угорщиною у Відні відносно долі народів, зміни балансу сил та кордонів в Європі. Вторгнення гортівських військ у Карпатську Україну та трагічні події 15 – 16 березня 1939 року стали однією з найтрагічніших сторінок в історії краю.

З 1938 році межі Карпатської України зазнали декількох змін. Після Віденського арбітражу Карпатська Україна обіймала лише етнографічну територію без міст Ужгорода і Мукачева (11 100 кв.км. і 552 000 меш.); адміністративна одиниця Закарпаття в межах Угорщини (1939 – 1944) була зменшена ще на територію міст Севлюш, Тячів, Солотвина (територія 1050 кв. км. і 41 000 меш.). Таким чином, Закарпаття в межах Угорщини, за статистикою 1941 року, обіймало 12 060 кв. км. і мало 22 000 мешканців.

Е. Бенеш був глибоко вражений франко-англійським ультиматумом, кризою в Мюнхені та подіями, що сталися у березні 1939 року. Він був вдячний Росії за її платонічну обіцянку, надати Чехословаччині допомогу за умови, що спершу Франція виконає свої зобов'язання. Бенеш вірив у добрі наміри Сталіна і був незадоволений з того, що британці в розпал війни відмовчувалися й не оголосили Мюнхенські угоди анульованими і недійсними; проте треба було дочекатися серпня 1942 року – корінного перелому в ході війни. У липні посол Майський передав Бенешові послання Москви, в якому пропонувалося відновити Чехословаччину в тому вигляді, в якому вона існувала раніше, та сформувати в Росії чехословацьку армію. У грудні 1943 року, невдовзі після конференції «великої трійки» у Тегерані, Бенеш виїхав до Москви і мав там важливі розмови зі Сталіним і Молотовим. Його співрозмовники переконали в тому, що СРСР не має ніякого наміру втручатися у внутрішні справи Чехословаччини. Він одержав їхню згоду на відновлення кордонів 1937 року та на передачу повернутих територій під чехословацьку владу з моменту їх визволення. Тому Договір про дружбу, взаємну допомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР та Чехословацькою Республікою був підписаний без будь-яких сумнівів з боку Бенеша [10, с. 9].

8 травня 1944 року у Лондоні була підписана Угода між радянським Головнокомандуючим і чехословацькою адміністрацією про відносини після вступу радянських військ на її територію [4, с. 26]. В Угоді зазначалося, що у зоні військових операцій верховна влада і відповідальність у всіх справах ведення війни перебуватимуть у руках Головнокомандуючого радянськими (союзницькими) військами на необхідний для здійснення цих операцій час. На визволеній території діятиме чехословацький урядовий уповноважений. Коли її частина перестане бути зоною безпосередніх військових операцій, чехословацький уряд повністю візьме у свої руки управління громадськими справами і надаватиме всебічну допомогу радянському командуванню.

У хроніку радянсько-чехословацьких відносин 1944 – 1945 рр. ввійшли події, що характеризували зближення зовнішньополітичних завдань та намірів. Радянський Союз надавав гарантії допомоги у визволенні країни, збереження державного суверенітету і співробітництва після війни [10, с. 9 – 13].

Можна, отож, зрозуміти розчарування, коли восени 1944 року чехословацький уряд дізнався про те, що радянські емісари, які прийшли з Радянською армією, незважаючи на протести чехословацького уповноваженого Немеца, підтримували населення Підкарпатської Русі (Закарпаття) до подання петицій про возз'єднання цього району до Радянської України. Бенеш вважав, що це був маневр з боку українських комуністів, спрямований на те, щоб змусити Сталіна до цієї акції, проте він швидко зрозумів, що Сталін повністю підтримував таку політику [8, с. 349].

Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, що відбувся 26 листопада у м. Мукачево прийняв Маніфест про Возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною та обрав вищий орган державної влади – Народну Раду Закарпатської України. Головою Ради був обраний І. Туряниця. До його компетенції входили питання офіційного представництва Закарпатської України за межами країни, функції виконавчо-розпорядчого влади тощо.

На сторінках періодичних видань Радянського Союзу почали з'являться історичні довідки, висловлення підтримки Закарпатської України, щодо возз'єднання з Радянською Україною [12]. На це відповідали закарпатці: «По всій Закарпатській Україні лунає єдиний клич, єдина воля. І воля ця – возз'єднатись із своєю матір'ю – Радянською Україною, жити в дружній сім'ї Радянського Союзу» [5].

У першій половині 1945 року все відчутнішим стає дублювання основоположних засад радянської влади в контексті Радянського Союзу в Закарпатті, а спроби противитися цьому відразу ж ліквідовувалися [10, с. 186]. Специфічна форма територіально-політичного устрою перехідного періоду з наявними органами влади і управління, зі своїми правоохоронними орга-

нами, судовою системою та офіційним друкованим органом Народної Ради Закарпатської України [3] іншими елементами державності стала для краю останнім різновидом державності в історико-правовому полі [1, с. 10].

Війна була на завершальному етапі. У вирішенні питання про подальшу долю Закарпаття відіграли дії радянського керівництва. Змінивши на початку 1945 року офіційну позицію СРСР у дипломатичних відносинах з чехословацьким урядом, вперше було заявлено, у відповідь на лист Бенеша, в якому висловлювалась думка, ніби радянський уряд хоче в односторонньому порядку вирішити питання щодо Закарпаття, що з процесами, які проходять на Закарпатській Україні і з волевиявленням народу доведеться рахуватися.

За міжнародними нормами питання перегляду кордонів та облаштування територій у мирний час зазвичай виносяться на міжнародні конференції. Підстав і можливостей для цього було більш ніж достатньо. Та всупереч розгляду змін, що відбулись, згідно з Ялтинсько-Потсдамською системою міжнародних відносин, рішення про вихід Закарпатської України з Чехословаччини були прийняті в результаті підписання 29 червня 1945 року двостороннього Договору між Радянським Союзом та Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну, за яким остання виходила зі складу Чехословаччини і возз'єднувалася з Радянською Україною. І хоча представники Закарпаття не були запрошені на церемонію підписання цього Договору, вони все ж із хвилюванням зустріли цю звістку [16].

Облаштування кордонів між державами частково було зафіксовано у Договорі, але тільки на ділянці кордону зі Словаччиною. Вже 7 серпня 1945 року Народна Рада Закарпатської України прийняла Постанову про відкриття прикордонних застав по кордону Закарпатської України з Угорщиною і Румунією [6], а 15 серпня – Постанову про встановлення кордону між Угорщиною і Закарпатською Україною по річці Тиса [7]. Гостро постало питання оптації і переселення.

На 1 травня 1945 року територія Закарпатської України складала більше 12 000 кв. км. з кількістю населення 646 000 мешканців [14]. Закарпаття в межах УРСР обіймало ту саму територію, що в межах Першої Чехословацької республіки на 29 вересня 1939 року, збільшену на південний Захід територією навколо Чопу і становило окрему адміністративно-територіальну одиницю – Закарпатську область [9, с. 48].

Процес возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною завершився політичним рішенням та юридичним актом, але це був тільки початок суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних перетворень в краї, який був позначений і труднощами, і випробуваннями, але завжди наповнений змістом.

1. Болдижар М. М. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. – початок 1946 р.) / М. М. Болдижар, О. О. Грін. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1999. – 103 с.
2. Вегеш М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення / М. Вегеш, М. Токар, М. Басараб. – Ужгород: Карпати, 2008. – 256 с.
3. Вісники Народної Ради Закарпатської України / Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 1 «а», А.1 – 97.
4. Возз'єднання: збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / Упор. та передмова О. Д. Довганича, А. М. Шекети; ред. колегія В. І. Балога, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 316 с.
5. Голос наших братів // Закарпатська правда. – 1944. – 30 грудня.
6. ДАЗО. Ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 99. – Арк.1 – 2.
7. Там само. Ф. Р-14, Оп. 1, Спр. 100. – Арк. 1.
8. Дюрозель, Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. С. Марічева, Л. Погорелово, Є. Чайковського. – К.: Основи, 1995. – 903 с.
9. Закарпаття в Енциклопедії українознавства / Редакція, упорядкування та передмова Василя Маркуся. – Ужгород: Гражда, 2003. – 212 с.
10. Летопись важнейших событий советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества (1944 – 1945) / Відп. ред. Шманько И. М. – К.: Наукова думка, 1986. – 200 с.
11. Нариси історії Закарпаття. Том III (1946 – 1991). – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
12. Петровський М. Н. Закарпатська Україна / М. Н. Петровський // Радянська Україна. – 1944. – 22 грудня.
13. Токар М. Ю. Загальні тенденції та регіональні особливості радянзації політичних режимів у Закарпатті / М. Ю. Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – Випуск 12. – Ужгород: Говерла, 2009. – С. 185 – 188.
14. ЦДАВОВ та управління України. Ф. Р-2, Оп. 7, Спр. 1782. – Арк. 6.
15. Там само. Ф. Р-2, Оп. 7, Спр. 1782. – Арк. 142 – 144.
16. Там само. Ф. Р-2, Оп. 7, Спр. 1782. – Арк. 147 – 148.
17. Podkarpatska Rus / Redigoval Dr. Jaroslav Zatloukal. – Bratislava: Klub pratel Podkarpatske Rusi, 1936. – 335 s.

Ігор ШНИЦЕР,
кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет)

ПРОБЛЕМА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (ЗАКАРПАТТЯ) У ВІДНОСИНАХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ І РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1943 – 1945 РОКАХ

З початком Другої світової війни зусилля президента Чехословащини Е. Бенеша були спрямовані на те, щоб домогтися визнання Чехословацького національного комітету в Парижі як емігрантського уряду. Однак західні держави не поспішали зв'язувати себе будь-якими зобов'язаннями стосовно післявоєнного устрою Європи й кордонів майбутніх держав. У цій ситуації Е. Бенеш

Тому не дивно, що перебуваючи в еміграції Е. Бенеш знову й знову замислювався над причинами занепаду Чехословацької республіки та аналізував ідейний й політичний розвиток міжвоєнної Європи. Тоді ж Е. Бенеш зробив принциповий висновок про можливість післявоєнного співробітництва демократичних країн з Радянським Союзом. На відміну від більшості політиків, чехословацький лідер ще на початку війни передбачав, що СРСР візьме участь у війні на стороні. Звідси виникала його впевненість у союзницьких відносинах Заходу й СРСР. На цій основі він будував лінію своєї зовнішньої політики. Причому це не було лише питанням політичної тактики, але й відповідало його уявленням про післявоєнний розвиток Європи [1].

Після вступу СРСР в антифашистську коаліцію чехословацький емігрантський уряд встановив з ним дипломатичні й союзницькі відносини, тим самим усталивши своє міжнародне становище. Україн важливим для Е. Бенеша була й підтримка з боку Радянського Союзу ідеї відновлення єдиної чехословацької держави після війни. Кількаразові заяви радянських політичних лідерів про небажання втручатися у внутрішні справи Чехословащини, у питання внутрішнього устрою країни привели Е. Бенеша до думки про можливість відновлення чехословацької буржуазно-демократичної держави, спираючись на союз і дружбу не тільки із Заходом, але й зі СРСР.

У грудні 1943 р. президент ЧСР першим з лідерів малих країн, незважаючи на невдоволення Лондона, підписав союзницький договір з Радянським Союзом. Під час московського візиту серед іншого він провів переговори з радянським керівництвом стосовно кордонів майбутньої Чехословащини [2]. У результаті, Е. Бенеш з 1943 р. був переконаний, що „між нами і Радянською Росією існує домовленість, що ... Підкарпатська Русь знову стане частиною Чехословацької республіки” [3]. Вже в грудні 1943 р. Е. Бенеш і Й. Сталін

підписали договір, який згодом був доповнений угодою від 8 травня 1944 р., що надавала «делегатам чехословацького уряду ... цілковите право відновлювати цивільну і військову владу по всій країні» [4]. Відповідно до існуючих угод між двома державами 28 жовтня 1944 р. на звільнене від окупантів Закарпаття прибула чехословацька урядова місія на чолі з Ф. Немецом. Серед її двадцяти членів були два генерали, що мали набирати місцеве населення до чехословацької армії. У складі делегації був також один закарпатець – комуністичний лідер – І. Туряниця. Урядова місія розгорнула свою діяльність на території Рухівського, Тячівського, Хустського, Севлюшського та Волівського округів. Решта територій була визнана військово-оперативною зоною і на ній діяльність місії не поширювалася [5]. Завдання Ф. Немеца полягало в тому, щоб налагодити зв'язки з народними комітетами і спробувати створити в краї чехословацькі органи місцевої влади, проте йому це не вдалося. Не останню роль у цьому відіграв Радянський Союз. Відомо, що з наближенням Радянської Армії до Карпат змінилося ставлення радянських керівників до проблем Тисо-Дунайського регіону, де на першому місці стояло саме Закарпаття. Восени 1944 р., коли уже було визволено Закарпаття, стало зрозуміло, що СРСР почав односторонньо відходити від деяких принципових попередніх домовленостей [6].

За підтримки Червоної Армії, на початку листопада 1944 р. в Народних комітетах запанували місцеві комуністи та інші прорадянські елементи, які розпочали рух за приєднання до Радянської України. 19 листопада у залі місцевого театру в м. Мукачєво відбулася перша конференція компартії Закарпатської України, на якій були присутні 294 делегата і 124 гостя. Конференція прийняла резолюцію «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Слід відзначити, що в російських перекладах документів використовувався термін «возз'єднання», тоді як в чеській редакції говорилося «про об'єднання». В резолюції підкреслювалося, що закарпатські українці спершу всупереч їх національним устремлінням були приєднані до Чехословацької республіки, а потім передані «в угорське рабство». Говорилося про бажання і вимогу возз'єднатися «зі своїм старшим братом – народом Радянської України»: «Віднині ми не малий народ, який потребує опіки. Ми – складова частина великого українського народу» [7].

Конференція направила листа Й.Сталіну, в якому містилася подяка за звільнення та говорилося про мрію «навіки злитися з нашими братами з Радянської України»: «Тільки Ви, Йосиф Віссаріонович, тільки український та російський народи можуть зрозуміти наші почуття і наші стремління... Поверніть нас в лоно нашої матері-батьківщини – Української держави. Народ наш вічно буде вдячний Вам за цю допомогу» [8].

На конференції був обраний Центральний комітет комуністичної партії Закарпатської України у складі 24 чоловік. Його секретарем став І.Туряниця,

який підтримував тісний зв'язок з радянськими військовими властями. Керівництво партії розпочало підготовку до скликання з'їзду Народних комітетів. Ф. Немец розумів, що комуністи будуть агітувати учасників з'їзду підтримати їх програму возз'єднання із Радянською Україною. Тому намагався зірвати проведення I з'їзду Народних комітетів та провести свою альтернативну конференцію делегатів окружних національних комітетів у Хусті 22 листопада 1944 р. Однак, на нараді в Хусті, з різних причин, зібралися лише 9 чоловік, які не уособлювали собою демократично обраних представників, а були випадково підібрані із осіб прочеської орієнтації [9]. Таким чином, збори не відбулися і намагання уповноваженого чехословацького уряду створити паралельний з'їзд і тим самим дискредитувати з'їзд Народних комітетів було усунуто.

26 листопада 1944 р. у Мукачеві 663 делегати, обрані місцевими Народними комітетами, одноставно схвалили «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Автори Мукачівського маніфесту вирішили «возз'єднати Закарпатську Україну з своєю великою матір'ю – Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини». Вони також просили про вступ до Радянського Союзу і оголосили вибори до Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ), бо тільки вона мала представляти «волю всього народу». 5 грудня Рада інформувала чехословацьких керівників у Лондоні про своє рішення, запропонувавши Ф. Немецу і його делегації «за три дні» покинути країну і звелівши місцевим народним комітетам по всьому краю виконувати тільки вказівки Ради [10]. Таким чином, чехословацькій делегації за три місяці 1944 р. так і не вдалося встановити ефективний контроль над краєм. У телеграмі уповноваженого чехословацького уряду на визволеній території Чехословацької республіки від 29 грудня 1944 р. зазначалося, що «рух на Підкарпатській Україні за вихід із республіки та приєднання до Радянського Союзу ... слід вважати рухом народним і стихійним» [11]. Також у телеграмі наголошувалося на неприпустимості діяльності чехословацьких адміністративних органів на Карпатській Україні проти волі місцевого населення та необхідності щонайшвидшого проведення переговорів з Радянським Союзом стосовно майбутнього Закарпаття. Реакція чехословацьких урядовців була непохитною. Так, Е. Бенеша, в телеграмі Ф. Немецу написав, що свою позицію щодо Підкарпатської Русі «не будемо здавати і будемо триматися до останнього» [12], а міністр закордонних справ Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано Радянському Союзу, оскільки «Росію не можна пускати в Європу» [13].

Та перебіг подій в краї змусив керівників Чехословаччини врахувати нові обставини. Й. Сталін «поклавши око» на Закарпаття і особисто втрутившись у цей складний процес, змусив чехословацьких політиків переглянути влас-

ні погляди на вирішення «закарпатського питання». Президент Е. Бенеш на початку 1945 р. заявив, що протистояти радянській дипломатії неможливо, оскільки відтепер найважливіші справи Чехословаччини будуть вирішуватись у Москві. Ця заява свідчила про готовність керівників Чехословаччини розпочати переговори з Радянським Союзом щодо майбутнього Закарпаття. Більше того, за їх наказом Ф. Немец та його група на початку 1945 р. залишили Закарпаття та виїхали до Словаччини. Це було запізнлим визнанням того факту, що Закарпатською Україною вже править НРЗУ.

НРЗУ почала проводити необхідні внутрішні реформи, щоб полегшити вступ Закарпаття до Радянського Союзу. Те, що Е. Бенеш та його уряд активно не протестували проти такого ходу подій, було цілком зрозуміло. Німецькі та угорські війська ще й досі не були вибиті з чехословацької території, і зробити це могла тільки Радянська Армія. Крім того, дехто з чехословацьких лідерів побоювався, що суперечки з Москвою «можуть призвести до втрати Словаччини». Адже одна з фракцій нелегальної Словацької комуністичної партії ще з 1940 р. закликала приєднати Словаччину до Радянського Союзу. Такі ідеї підживлювались після словацького народного повстання в серпні – вересні 1944 р., коли Словацька національна рада проголосила, що нова республіка повинна складатися з трьох рівних народів: чехів, словаків та закарпатських українців. У березні 1945 р. новостворена Українська народна рада в Пряшеві вимагала, аби русини Східної Словаччини приєдналися до Радянського Союзу, і тільки згодом вона визнала принципи, висунуті Словацькою народною радою та вирішила і далі залишитись у складі Чехословаччини [14].

29 січня 1945 р. Е. Бенеш в листі Й. Сталіну повідомив, що стосовно Підкарпатської Русі дотримується ідеї, висловленої під час зустрічі з радянським послом у Лондоні І. Майським у вересні 1939 р. Нагадаємо, що тоді заграючи з Радянським Союзом політик заявив, що «Підкарпатська Русь може в майбутньому належати нам (тобто Чехословаччині – автор) або Росії» [15]. Цю думку Е. Бенеш підтвердив і 24 березня 1945 р. під час зустрічі з В. Молотовим у Москві. Визначаючи напрямки внутрішньої і зовнішньої політики нової Чехословаччини, її учасники довго обговорювали долю Закарпаття. Е. Бенеш відстоював свою точку зору: розглядати це питання при підготовці мирної конференції і скликання Національних зборів (мав на увазі новообрані Національні збори). К. Готвальд наполягав на негайному його обговоренні. 21 березня 1945 р. питання про Закарпаття розглядалося на спеціальному засіданні з радянськими дипломатами з участю В. Молотова. Вислухавши точку зору Е. Бенеша і Я. Масарика, глава радянського дипломатичного відомства нагадав їм їх власні заяви, зроблені в 1941 – 1943 рр. В. Молотов наполягав на швидкому вирішенні цього питання шляхом переговорів між СРСР і Че-

хословаччиною. Не витримавши натиску, Е. Бенеш в решті-решт погодився на розгляд питання про Закарпатську Україну на двосторонніх переговорах. Також він заявив, що не має жодних «заперечень проти радянської системи в Чехословаччині, бо йшлося насамперед про те, щоб вона була визволена від німецького зла», і щоб кордон між Чехословаччиною і Закарпаттям став кордоном між СРСР і Чехословаччиною [16].

На цих переговорах Е. Бенешу вдалося тільки поставити питання про визнання кордону між Закарпатською Україною і Словаччиною, в східних районах якої проживало близько 150 тис. русинів-українців. У зв'язку з цим радянська сторона погодилася обговорити питання про оптацію населення в цьому регіоні. Питання про компенсацію Чехословаччині інвестицій, вкладених у міжвоєнний період в економіку Підкарпатської Русі, до уваги не було взято.

Перша офіційна заява чехословацького уряду, в якій він зобов'язався «відступити карпато-українську територію Радянському Союзові» була включена до урядової програми, прийнятої в м. Кошице 5 квітня 1945 р. В ній визначалося, що проблему Закарпаття „буде розв'язано у відповідності до волі українського народу Закарпатської України, виявленої демократичним шляхом, і в дусі дружби між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом» [17]. Разом з тим, чеські та словацькі політики активно продовжували обговорювати питання Закарпатської України. Особливо гострі дискусії велися на засіданні чехословацької влади 18 червня 1945 р. К. Готвальд категорично наполягав на тому, щоб доля Підкарпатської Русі була остаточно вирішена під час переговорів у Москві. Цікаву позицію по даному питанню займав національний соціаліст Г. Ріпка. Він пропонував перетворити передачу Закарпатської України у форму хабара Москві, для того аби заручитися її підтримкою у вирішенні Тешинської проблеми. Міністр фінансів В. Шробар заявив, що Словацька національна рада одногослоно висловилася за те, щоб Закарпатська Україна об'єдналася з Великою Україною. Інші погляди були у заступника прем'єр – міністра від Народної партії Я. Шрамека, який закликав не поспішати, оскільки «не виключено, що люди в Підкарпатській Русі передумали, адже нам відомо, що навіть члени Народної Ради ведуть агітацію за Чехословаччину» [18]. Крім того, він вважав необхідним провести спеціальну зустріч з представниками Народної Ради, на якій була б обговорена процедура передачі Підкарпатської Русі Радянському Союзу. Однак, пропозиція Я. Шрамека була проігнорована. Представники влади бажали за будь-яку ціну заручитися підтримкою Й. Сталіна напередодні московських переговорів з питань, що стосувалися чехословацько – польського «примирення».

Червневі переговори ознаменувалися поспішною капітуляцією Чехословаччини, а вирішення «закарпатської проблеми» відбулося за сценарієм,

складеним у Москві. Його завершальним етапом стало підписання 29 червня 1945 р. Договору між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом про Закарпатську Україну, який передбачав включення Закарпаття до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Від імені ЧСР його підписали чехословацький прем'єр-міністр З. Фірлінгер та державний секретар міністерства закордонних справ В. Клементіс [19]. Слід відзначити, що чеські урядовці намагалися виправдати свою швидку капітуляцію. Так, Г. Ріпка публічно заявив, що уряд може бути задоволений як ходом переговорів, так і їх результатами, оскільки вони покращили міжнародне становище Чехословаччини у світі. Міністр закордонних справ Я. Масарик підкреслював важливість швидкої ратифікації договору про Закарпатську Україну Тимчасовими Національними зборами.

Його обговорення відбулося на засіданні кабінету міністрів 7 листопада 1945 р. На ньому уряд доручив прем'єр – міністру представити договір у словацькому варіанті президії Тимчасових Національних зборів. Також було прийнято рішення, що всі закони Тимчасових Національних зборів є остаточними і не підлягають додатковому затвердженню. Це було зроблено для того, аби в майбутньому не можна було переглянути головні положення радянсько – чехословацького договору.

22 листопада 1945 р. Тимчасовими Національними зборами ЧСР прийняли на обговорення і ратифікацію радянсько-чехословацький договір. Конституційно-правовий і зовнішньополітичний комітети подали спільну заяву-пропозицію, щоб «справа не затримувалась», чимшвидше ратифікувати договір. Аргументація пропозиції була та, що чехи і словаки ще в 1919 р. знали, що Закарпатська Україна передається під опіку Чехословацької республіки тимчасово і лише до того моменту, коли «Чехословаччина і Радянський Союз будуть мати спільний кордон» [20]. Така сумнівна аргументація двох титулованих парламентських комітетів свідчила про те, що заяву-пропозицію готували не юристи – професіонали, а комуністи. Зрозуміло, що дискусій з даного питання не було. Саме тому голова Тимчасових Національних зборів поставив його на голосування. За закон про передачу Підкарпатської Русі – Закарпатської України Радянському Союзу проголосувало 194 депутати з 243 присутніх. Цікаво, що кудись поділись 49 голосів, оскільки ніхто не голосував «проти» та «утримався» [21]. Не зважаючи на це, Е. Бенеш як президент республіки та Я. Масарик як міністр закордонних справ Чехословаччини ратифікували договір і він вступив у дію. На думку окремих дослідників, ратифікація була проведена з недотриманням Конституції, а відтак вона не мала юридичної сили та була всього лише політичним актом. Тим не менше, вже 12 січня 1946 р. на Празькому гряді відбувся обмін ратифікаційними листами між Чехословаччиною та Радянським Союзом [22].

Таким чином, в 1946 р. розпочався новий етап розвитку Підкарпатської Русі, яка отримала нову офіційну назву – Закарпатська область Української Радянської Соціалістичної Республіки.

1. Серапионова Е. П. Эдуард Бенеш: планы послевоенного развития Чехословакии и реальность Е. П. Серапионова // Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944 – 1948. – М., 2002. – С. 114.
2. Марьина В.В. Э. Бенеш: второй визит в Москву (декабрь 1943) / В. В. Марьина // Вторая мировая война. Актуальные вопросы. – М., 1995. – С.155
3. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Р. Магочій. – Ужгород, 1994. – С.153.
4. Там само.
5. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до воз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. П. Макара. – Ужгород, 1995. – С.43.
6. Нариси історії Закарпаття. Том II (1918 – 1945). – Ужгород: Вид. Закарпаття, 1995. – С.606.
7. Марьина В.В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. Документальный очерк / В. В. Марьина. – М., 2003. – С. 74.
8. Там само. – С. 75.
9. Довганич О. Д. Політуправління 4-го Українського фронту про вікопомну подію / О. Д. Довганич // Того дня зійшло сонце Возз'єднання: минуле і сучасність. – Ужгород, 1997. – С.62.
10. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Р. Магочій. – Ужгород, 1994. – С. 153.
11. Телеграма уповноваженого чехословацького уряду на визволеній території Чехословацької республіки президенту і уряду Чехословацької республіки від 29 грудня 1944 р. // Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород: Вид. Закарпаття, 2000. – С.132.
12. Довганич О. Д. Ставлення чехословацького емігрантського уряду і президента Е. Бенеша до національно – визвольного руху і возз'єднання Закарпаття з Україною / О. Д. Довганич // Возз'єднання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С.99.

13. Нариси історії Закарпаття. – С. 608.
14. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Р. Магочій. – Ужгород, 1994. – С. 153.
15. Довганич О. Д. Ставлення чехословацького емігрантського уряду і президента Е. Бенеша до національно – визвольного руху і возз'єднання Закарпаття з Україною / О. Д. Довганич // Возз'єднання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 99.
16. Там само.
17. Болдижар М. Державність на Закарпатті. Події, факти, оцінки / М. Болдижар, С. Болдижар. – Ужгород, 2003. – С. 77.
18. Поп І. Як нас віддавали, або троянди для прислужників Мехліса / І. Поп // Карпатський край. – 1995. – №5-8. – С. 82.
19. Болдижар М. Державність на Закарпатті. Події, факти, оцінки / М. Болдижар, С. Болдижар. – Ужгород, 2003. – С.78.
20. Поп І. Як нас віддавали, або троянди для прислужників Мехліса / І. Поп // Карпатський край. – 1995. – № 5 – 8. – С. 88.
21. Там само.
22. Švorc P. Zakljiata krajina. Podkarpatska Rus 1918 – 1946. – Prešov, 1996. – S.109.

Тетяна БЕЗЕГА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики)

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ОГЛЯД КРАЙОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

26 листопада 1944 року в Мукачевому на І з'їзді Народних комітетів було ухвалено Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною і про вихід його зі складу Чехословаччини. А 29 червня 1945 року, з підписанням договору Радянського Союзу з Чехословаччиною, Закарпаття було включено до складу УРСР.

В договорі наголошувалося: «Закарпатська Україна (що згідно з чехословацькою конституцією має назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується згідно з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружнього договору обох Високих Договірних Сторін зі своєю споконвічною батьків-

щиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Керівництво нової Чехословаччини вже на початку 1944 р. висловило намір встановити дипломатичні відносини з Радянською Україною. Проте дипломатичні відносини між Чехословаччиною і Україною так і не були тоді встановлені. Як тільки був укладений радянсько-чехословацький договір від 29 червня 1945 р. про передачу Закарпатської України «її споконвічній матері – Україні», про встановлення дипломатичних відносин між УРСР і Чехословаччиною відразу ж забули. Цікаво завважити, що підписання цього договору взагалі відбулося без жодної участі українських дипломатів і представників Закарпатської України, хоча формально текст договору складався також і українською мовою.

Лексичні штампи, в які належало обгортати метафору «возз'єднання», були канонізовані в 1945 р. взірцями партійної публіцистики, що тріумфально повідомляла про чергове «возз'єднання» – Закарпаття. Яскравим прикладом цієї фразеології може послужити редакційна стаття газети «Радянська Україна» від 30 червня 1945 р. з приводу підписання відповідної радянсько-чеської угоди:

«Збулися надії і мрії, що плекались століттями ... Закарпатська Україна, наша дорога і багатостраждальна сестра, приєднана нарешті до своєї батьківщини. Не відрізаною від єдиного українського дерева гілкою вона буде жити, а єдиним життям, щасливим і сонячним, з усіма українськими землями».

Не зупиняючись детально на цьому, вже доволі тривіальному сюжеті, відзначу, що фразеологічні кліше «одвічного тяжіння» до «возз'єднання» були остаточно відшліфовані під час святкування в 1945 р. 300-ліття приєднання України до Росії, оскільки головний наголос пропагандистського тиску падав на нібито багатомісячне усвідомлення українським народом своєї братерської спільності з росіянами. Таким чином, історикам залишалося тільки поширити цей феномен на «колись насильницьки відторгнуті», а за радянських часів «щасливо возз'єднані» ті чи ті фрагменти території з вмістом українського етносу [56].

З часом, аналізуючи процес входження Закарпаття до складу великої України, як возз'єднання, деякі політики і дослідники зупиняються лише на подіях 1944 – 1945 років і до того ж по-різному трактують сам термін цього руху, вживаний у тих державах, кому воно свого часу належало. Як відомо, українська мова багата на синоніми, тому в текстах документів і в історичній літературі поряд з терміном «возз'єднання» вживаються – злука, з'єднання, з'єдинення, об'єднання, приєднання, прилучення, входження, ба навіть анексія у тих авторів, які упереджено ставляться до цієї події.

За роки радянської влади виданню збірників документів про возз'єднання Закарпаття з Україною приділялось дуже мало уваги. Серед видань бачимо лише збірники деяких архівних матеріалів. Зокрема питання пошуків шляхів співжиття нашими кр'янами у 1918 – 1919 роках частково висвітлювалися у збірниках «Шляхом Жовтня», т.І (1957) та «Під прапором Великого Жовтня» (1959). Визволення і возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною знайшло відображення в окремих загальнореспубліканських збірниках (1945, 1949) і лише через 20 років після цієї події вказаній проблемі був присвячений окремий 6-й том збірника документів «Шляхом Жовтня» (1965), а за Матеріалами республіканської науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (17 – 18 квітня 1975 р.) вийшов збірник наукових праць «Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС» (1976).

Окремо хочемо відзначити наукові видання радянського періоду С. Белоусова «Возз'єднання українського народу в єдиній українській Радянській державі» (1951) [5], Б. Бабій «Возз'єднання Західної України з Українською РСР» (1954) [2], В. Ілька «Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939 – 1944 рр.)» (1954), І. Євсєєва «Народные комитаты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944 – 1945)» (1954), М. Трояна «Того дня зійшло сонце возз'єднання (1979) [46] та В. Кульчицького, М. Настанюка, А. Ткача, В. Ганчина, П. Гураля «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи)» (1985). Більш ширший аналіз досліджень про Закарпаття, в тому числі і 1944 – 1945 років, виконаних радянською історіографією, подано в монографії Д. Данилюка «Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985)» (1987) [20].

Що ж до трагічних подій осені 1944 року, які стали наслідком застосування радянськими каральними органами масових репресій до місцевих громадян, саме в період підписання Маніфесту про возз'єднання, у повному обсязі вони стали відомими лише напередодні краху радянської держави.

Тож перед сучасною вітчизняною історичною наукою (після відходу тоталітаризму) розкрилися максимальні можливості реабілітації, переосмислення та відкриття заново потужних фактологічних пластів. Зняття ідеологічних заборон неодмінно приводить до появ, нових «полів для досліджень». Серед актуальних проблем першої черги цього контексту щоразу стають пошуки адекватних ціннісних орієнтирів для перегляду та оцінок політичної спадщини, кардинальних і вузлових віх політичної історії специфічного регіону чи країни в цілому. Тоталітаризм зазнав фіаско. Час порівняльних студій над цим історичним феноменом в усіх його проявах і модифікаціях [35]. Отже, зупинимося на основних працях закарпатських вчених.

У роки незалежності України почали регулярно видаватися архівні документи і матеріали з цих доленосних проблем. Найбільше – про репресованих учасників Карпатської України і «Карпатської січі», які зазнали жорстоких переслідувань як від угорського, так і радянського політичних режимів. Серед них: збірники документів: «Крізь пекло ГУЛАГів» (1996), «Дмитро Климуш – головний комендант «Карпатської січі» (1997), «Книга Пам'яті України: Закарпатська область», т.2 (1998), «Загиблі на чужині» (2003), в обласному томі у двох книгах «Реабілітовані історією» (2003, 2004). Окремий розділ документів опублікований в монографії «Вони боронили Карпатську Україну» (2002). Проблема входження Закарпаття до складу України яскраво представлена в збірнику документів «Возз'єднання» (два видання – 1999, 2001) [24].

Не можливо не згадати і про наукові видання, що були присвячені в різний період тій чи іншій річниці возз'єднання Закарпатської України, а саме: за матеріалами наукової конференції присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України «Закарпатська Україна. Осінь 1944 року», що проходила в Ужгороді (1994) [27] та наукової конференції присвяченої 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною «1945 рік. Закарпатська Україна» (1995) [1].

Трохи згодом до 55-річчя світ побачили ряд інших наукових праць закарпатських дослідників з цього питання. За матеріалами міжнародної наукової конференції присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною вийшов науковий збірник «Возз'єднання» (2001). В якому було видано статті провідних українських і зарубіжних вчених, які займаються проблемами возз'єднання Закарпаття з Україною. У дещо іншому ракурсі висвітлено архівні документи самого возз'єднання, а також узгоджено самі категорії, які стосуються цієї важливої події [13].

До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною виходять видання і окремих науковців нашого краю. Серед таких не можливо не згадати М. Болдижар «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: завершальний етап» (1993) [8] та «Будьмо правдивими до минулого» (2000). У останній автор ділиться своїми думками про малодосліджені питання діяльності Закарпатської України, в тому числі й подає свої судження з приводу деяких окремих дослідників цієї проблеми [7], ще одним доробком науковця стала праця «Закарпаття між світовими війнами. Факти. Події. Люди. Оцінки» (2001) [9].

В 1999 р. у співавторстві М. Болдижар та О. Грін видають наукову роботу «Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 – початок 1946 рр.)», в якій автори на основі маловідомих першоджерел і деяких опублікованих матеріалів вперше аналізують державно-правові аспекти суті Закарпатської України [11].

Стосовно публікацій в пресі науковця хотілось би виділити: «Участь і думка народу у формуванні органів влади Закарпатської України», що вишла до 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною» (2000) [10].

Цінними з точки зору документального забезпечення є роботи О. Довганича з цього періоду, що з'явилися у співавторстві, де йому особисто належить лівова частка викладу. Весь свій доробок він узагальнив у докторській дисертації [22]. Особливо багато зробив у справі вивчення підпільного та партизанського комуністичного руху Закарпаття, репресивних акцій угорської та радянської влади. Його праці є сьогодні незамінним путівником і для фахівців, і для поціновувачів минулого краю. Вони відзначаються скрупульозністю та точністю в аналізі документальних свідчень, почерпнутих науковцем у центральних і регіональних архівах Чехії, Росії та України.

Серед яких хотілося б виділити науково-популярне видання підготовлене у співавторстві з З. Пашкуй та М. Трояном «Закарпаття в роки війни» (1990). Ця книга була написана на основі документів і матеріалів, які зберігалися в архівах (партійних, державних) Радянського Союзу, Угорської Республіки, Чеської і Словацької Федеративної Республіки, збірників документів, а також досліджень і публікацій радянських, угорських і чехословацьких істориків. В ній подано узагальнюючу картину соціально-політичного, економічного та національно-культурного життя краю в роки другої світової війни [26].

Наступним хотілось би відзначити науковий збірник «Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне» (1997) де упорядником виступив О. Довганич [45] та збірник архівних документів і матеріалів (трав. 1944 – січ. 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною «Возз'єднання» (1999), який О. Довганич разом з А. Шекетою упорядкували та написали до нього передмову [12]. О. Довганич виступив у ролі упорядника, ще одного видання документальних спогадів та розповідів про делегатів Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, а саме: «Звершилося. Сталося. Навіки збулось!» (2001). В даному збірнику вміщені доповіді і виступи присвячених 55-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, урочистостях в Ужгороді і Києві, спогади делегатів, а також досі не друковані розповіді про окремих учасників Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, який проходив 26 листопада 1944 р. [28].

У місцевій періодиці виходять і ряд окремих публікацій О. Довганича, серед яких хотілось назвати: «Спогади Дмитра Пригари: [До 55-річчя возз'єднання]» (2000) [23], «Засуджений до розстрілу... [Активний учасник національно-визвольного руху в складі організації ОУН у період угорської окупації М. Орос]» (2000) [25] та «Альтернативи возз'єднанню не існувало: [Возз'єднання Закарпаття з Україною]» (2001) [21].

Серед істориків один з найвагоміших внесків у висвітлення закарпатської проблематики з даного питання вніс М. Макара своєю монографією

«Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) (1995) [30]. В цьому виданні на основі опублікованих документів, наукових праць та ново виявлених архівних матеріалів з позицій сучасного рівня історичних знань висвітлюються події кінця 1944-початку 1946 рр. пов'язанні з визволенням краю від угорсько-фашистської окупації, возз'єднанням з Радянською Україною, аналізується досвід становлення народної влади й елементів державності Закарпатської України, розкривається діяльність Народної Ради в різних сферах суспільно-політичного й соціально-економічного життя, простежується суперечливий характер цих процесів.

М.Макара брав активну участь в написанні другого тому «Нарисів історії Закарпаття» де весь IX розділ був присвячений даному питанню, а саме «Закарпатська Україна: досвід розвитку, проблеми возз'єднання (кінець 1944 – 1945 рр.) в якому лівова частка відводилась статтям М. Макари: «Утворення Народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною» у співавторстві з О. Довганичем, та одноосібно: «Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ», Вдосконалення діяльності органів влади», «Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття», «Відбудова і перетворення в галузі промисловості», «Соціальна політика народної влади», «Перетворення в галузі культури», «Національна політика народної влади», «Закарпатська Україна як етап в політичній історії краю» [34] та публікації в періодиці М. Макари серед яких є: «Возз'єдналися ... з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України» присвячене 53 річниці укладення Договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну (1998) [29].

В. Худанич належить до когорти відомих вчених нашого краю. В 2001 р. за матеріалами міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною ним був укладений науковий збірник з однойменною назвою «Возз'єднання». Тут було вміщено статті провідних українських і зарубіжних вчених, що займаються проблемами возз'єднання Закарпаття з Україною. У дещо іншому ракурсі висвітлено архівні документи самого возз'єднання, а також узгоджено самі категорії, які стосуються цієї важливої події [13].

Серед періодичних публікацій науковця хоча виділити такі, як: «Той вікопомний 1945-й: [55-річчя з дня возз'єднання Закарпатської України з Україною]» (2000) [52], «Возз'єднання Закарпаття з Україною: Оцінки і сучасність» (2001) [50], «Правда і домисли про возз'єднання: [Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною]» (2004) [51].

Хотілося б звернути увагу на роботу В. Маркуся «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 рр.» (1992). Автор, котрий був безпосереднім учасником історичних подій на Закарпатті 1944-1945 рр.,

цієї книги ділиться спогадами про той час, вперше надає можливість ознайомитися з працею, що викликала у 1956 році роздратовану реакцію Радянських офіційних кіл своєю принциповою відмінною позицією у висвітленні цього питання. Головна увага зосереджується на історичному факті, що мав місце у самому серці Європи – приєднання Закарпатської України до СРСР 29 червня 1945 р.

Автор нагадує, про зміни на Закарпатській Україні, пов'язані у минулому з угорським або чехословацьким пануванням, а потім переходить до останнього періоду, що розпочався у квітні 1944 р., коли Червона Армія прибула у Карпати [31].

У 1999 р. В. Пагіря видає історичний нарис до 55-річчя Першого з'їзду Народних комітетів Закарпаття України: «Разом з Україною». У книзі подаються матеріали про перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який проходив 26 листопада 1944 року в м. Мукачеві, де був прийнятий Маніфест про возз'єднання краю з Україною. Автор в своїй роботі подав списки делегатів з'їзду і запрошених гостей, обрання Народної Ради та ряд інших документальних та публіцистичних документів [36].

У 2002 р. Ф. Сабов публікує історичні матеріали, нариси: «Ми обрали своє майбутнє». Книга містить ряд цікавих матеріалів про Перший з'їзд Спілки молоді Закарпатської України [41]. Ще одною оригінальною працею Ф. Сабова стала «Вшануймо пам'ять подвижників» (2000), що присвячувалась 55-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною [40].

Не менш важливе місце в історіографії Закарпатської України належить багатьом відомим науковцям краю та звичайним дослідникам, серед яких хочу відзначити: В. Беда «Політико-правові аспекти питання про возз'єднання Закарпатської України з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.)» (2001) [4], «Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.)» (2002) [3], Ю. Бисагу, Н. Коровську, В. Угляр «Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною» (1998) [6], О. Гаврош «Возз'єднання Закарпаття з Україною – головна подія новітнього часу: Підсумки ХХ століття.» (1999) [14], В. Гайдош «Хочу торкнутись національного питання: [Спогади про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною]» (1996) [15], П. Галду «Вся Україна – то велика родина: До 56-ї річниці Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною.» (2000) [16] та «Таємний документ про наслідки “визволення” Закарпаття: [в 1945-1947 рр.]» (2001) [17], І. Гранчака та І. Попа «Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни» (1993) [19], І. Гранчак «Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ» (1995) [18], С. Махун «Закарпатська гілка українського дерева: повернення: [55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною]» (2000)

[32], О. Мишанича «Закарпаття – частина України: історія» (1994) [33], І. Поп «Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів» [37], В. Решетар «Довгоочікуваний день – возз'єднання: До 57-ї річниці Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України» (2001) [38], М. Росовську «Й. Сталін, Е. Бенеш і Закарпаття восени 1944 р.» (1993) [39], І. Сідей «Закарпаття готується до свята: Злука.» (2000) [42] та «Як це було: 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною» (2000) [43], В. Тарасюка ««Возз'єднання», що пододало час» [44], І. Уста «Історія веде лік нашому возз'єднанню: [Возз'єднання Закарпаття з Україною]» (2001) [47] та «Цей день пам'ятним буде завжди: [відзначення 57 річниці I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України]» (2001) [48], С. Федаку «Визволення і возз'єднання Закарпаття: через терни до майбуття» (2001) [49], В. Шандора «Приєднання Карпатської України до української РСР» (1993) [53], А. Шекету в єдиній українській родині: [Спогади голови ради делегатів I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України Андрія Шекети]» (2000) [54], І. Шершуна «Поступ у сьогодення: [Події на Закарпатті в 1945 – 47 рр.]» (1997) [55].

Отже, можна констатувати, що дослідження різноманітних аспектів Закарпатської України перетворилося на актуальну проблему не тільки крайової, але й вітчизняної історичної науки. Воно повинно базуватися на традиційних та новітніх методологічних підходах, враховувати досвід як українських так і зарубіжних науковців. І хоча предметна сфера крайової історіографії, яка стосується вивчення періоду Закарпатської України є надзвичайно широкою і має інтегративний характер, разом з тим, наукова розробка проблематики як складової регіональної історії ХХ ст., на нашу думку, сприятиме комплексній реконструкції вітчизняного історичного процесу.

1. 1945 рік. Закарпатська Україна: матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгород. держ. ун-т; упоряд.: В. Задорожний, Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 134 с.
2. Бабій Б. Возз'єднання Західної України з Українською РСР / Б. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 196 с.
3. Бедь В. Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.) / В. Бедь // Право України. – 2002. – № 8. – С. 120 – 122.
4. Бедь В. В. Політико-правові аспекти питання про возз'єднання Закарпатської України з Україною (кінець 1944 – початок 1946 рр.) / В. В. Бедь // Наук. вісн. Закарпат. ін-ту ім. А. Волошина. – 2001. – Вип. 1. – С. 95 – 98.

5. Белоусов С.М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській Радянській державі / С. М. Белоусов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1951. – 168 с.
6. Бисага Ю. Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною / Ю. Бисага, Н. Коровська, В. Угляр // українські землі в роки Другої світової війни: Наук.-метод. зб. матеріалів конф. – Ужгород, 1998. – С. 107 – 110.
7. Болдижар М. Будьмо правдивими до минулого: (До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною) / М. Болдижар. – Ужгород, 2000. – 68 с.
8. Болдижар М. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: завершальний етап / М. Болдижар // Закарпаття між світовими війнами. – Ужгород, 1993. – 149 с.
9. Болдижар М. Закарпаття між світовими війнами. Факти. Події. Люди. Оцінки / М. Болдижар. – Ужгород, 2001. – 148 с.
10. Болдижар М. Участь і думка народу у формуванні органів влади Закарпатської України: До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною / М. Болдижар // Європа-центр. – 2000. – 29 квіт. – С. 5.
11. Болдижар М. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 р. – початок 1946 р.) / М. Болдижар, О. Грін. – Ужгород: «Поличка «Карпатського краю», 1999. – 104 с.
12. Возз'єднання: Зб. архів. док. і матеріалів (трав. 1944 – січ. 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною / Упорядкував та перем. О.Д. Довганича, А.М. Шекети. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 314 с.
13. Возз'єднання: Матеріали Міжн. наук. конф., присвяч. 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укладач: В.І. Худаніч. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 180 с.
14. Гаврош О. Возз'єднання Закарпаття з Україною – головна подія новітнього часу: Підсумки ХХ століття / О. Гаврош // Ужгород. – 1999. – 27 листоп. – С. 12.
15. Гайдош В. Хочу торкнутись національного питання: [Спогади про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною] / В. Гайдош // Подкарпат. Русь. – 1996. – 27 апр.
16. Галда П. Вся Україна – то велика родина: До 56-ї річниці Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною / П. Галда // Ужгород. – 2000. – 25 листоп. – С. 5.
17. Галда П. Таємний документ про наслідки «визволення» Закарпаття: [в 1945 – 1947 рр.] / П. Галда // Ужгород. – 2001. – 17 листоп. – С. 11.
18. Гранчак І. Підготовка і проведення з'їзду Народних комітетів. Маніфест про возз'єднання як історичний документ (1995) / І. Грінчак //

- Нариси історії Закарпаття. Т II (1918 – 1945) / Під ред. І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 583 – 592.
19. Гранчак І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни / І. Гранчак, І. Поп // *Carpatica – Карпатика*. – Вип. 2. – 1993. – С. 223 – 236.
 20. Данилюк Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917 – 1985) / Д. Данилюк. – Львів: Вища школа, 1987. – 130 с.
 21. Довганич О. Альтернативи возз'єднанню не існувало: [Возз'єднання Закарпаття з Україною] / О. Довганич // *Новини Закарпаття*. – 2001. – 27 січ. – С. 14.
 22. Довганич О. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938 – 1945 рр.) / О. Довганич: Дисертація у вигляді наукової доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 1997. – 72 с.
 23. Довганич О. Спогади Дмитра Пригари: [До 55-річчя возз'єднання] / О. Довганич // *Новини Закарпаття*. – 2000. – 20 трав. – С.14.
 24. Довганич О. В Ужгороді готується до друку новий збірник документів про возз'єднання Закарпаття з Україною / О. Довганич, О. Корсун. – <http://ua-reporter.com/novosti/23733>. – 13 жовтня 2007 р.
 25. Довганич О. Засуджений до розстрілу... [Активний учасник нац.-визвольного руху в складі орг. ОУН у період угор. окупації М. Орос] / О. Довганич, І. Коршинський // *Новини Закарпаття*. – 2000. – 9 листоп. – С. 5.
 26. Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 171 с.
 27. Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгород. ун-т; упоряд.: В. Задорожний, Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 137 с.
 28. Звершилося. Сталося. Навіки збулось! 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною: Док., спогади, розповіді про делегатів Першого з'їзду нар. ком. Закарпат. України / Упоряд.: О. Довганич. – Ужгород: Карпати, 2001. – 126 с.
 29. Макара М. «Возз'єдналися... з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України»: 29 червня минає 53 роки укладення Договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну / М. Макара // *Новини Закарпаття*. – 1998. – 27 черв. – С. 6.
 30. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.

31. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 рр. / В. Маркусь. – К., 1992. – 43 с.
32. Махун С. Закарпатська гілка українського дерева: повернення: [55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною] / С. Махун // День. – 2000. – 1 лип. – С. 4.
33. Мишанич О. Закарпаття – частина України: історія / О. Мишанич // Альманах Українського Братського Союзу. – 1994. – С. 103 – 113.
34. Нариси історії Закарпаття. Т II (1918 – 1945) / Під ред. І. Гранчака, Е. Балагурі, І. Грицака, В. Ілька, І. Попа. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С. 576 – 664.
35. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944) / Р. Офіцинський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – С.5.
36. Пагіря В. Разом з Україною: Іст. нарис до 55-річчя Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України / В. Пагіря. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 64 с.
37. Поп І. Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів / І. Поп. – In Карпатський край. – V. 1 – 4. (110). – 1995. – С. 68 – 72.
38. Решетар В. Довгоочікуваний день – возз'єднання: До 57-ї річниці Першого з'їзду нар. ком. Закарпат. України / В. Решетар // Новини Закарпаття. – 2001. – 20 лист. – С. 6.
39. Росовська М. Й. Сталін, Е. Бенеш і Закарпаття восени 1944 р. / М. Росовська // Карпатика. – В.2. – 1993. – С. 211 – 212.
40. Сабов Ф. Вшануймо пам'ять подвижників: Спогад: До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною / Ф. Сабов // Новини Закарпаття. – 2000. – 30 берез. – С. 7.
41. Сабов Ф. Ми обрали своє майбутнє: Історичні матеріали, нариси / Ф. Сабов. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 88 с.
42. Сідей І. Закарпаття готується до свята: Злука / І. Сідей // Демократ. Україна. – 2000. – 8 черв. – С. 1.
43. Сідей І. Як це було: 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною / І. Сідей // Демократична Україна. – 2000. – 30 черв. – С. 2.
44. Тарасюк В. «Возз'єднання», що подолало час: [Зб. арх. док. і матеріалів / трав. 1944 – січ. 1946 рр.] / В. Тарасюк // Ужгород. – 2000. – 29 січ. – С. 12.
45. Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне / Упоряд. О.Д. Довганич. – Ужгород, 1997. – 164 с.
46. Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання / М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1979. – 136 с.
47. Уста І. Історія веде лік нашому возз'єднанню: [Возз'єднання Закарпаття з Україною] / І. Уста // Новини Закарпаття. – 2001. – 3 лип. – С. 2.

48. Уста І. Цей день пам'ятним буде завжди: [відзначення 57 річниці І з'їзду Нар. Ком. Закарпат. України] / І. Уста // Новини Закарпаття. – 2001. – 29 листоп. – С. 1-2.
49. Федака С. Визволення і возз'єднання Закарпаття: через терни до майбуття / С. Федака // Ужгород. – 2001. – 27 жовт. – С. 1, 11.
50. Худанич В. Возз'єднання Закарпаття з Україною: Оцінки і сучасність / В. Худанич // Наук. вісн. Закарпатс. ін-ту ім. А. Волошина. – 2001. – Вип. 1. – С. 68 – 71.
51. Худанич В. Правда і домисли про возз'єднання: [Возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною] / В. Худанич // Закарпат. правда. – 2004. – 19 листоп. – С. 6.
52. Худанич В. Той вікопомний 1945-й: [55-річчя з дня возз'єднання Закарпат. України з Україною] / В. Худанич // Новини Закарпаття. – 2000. – 27 черв. – С. 4 – 5.
53. Шандор В. Приєднання Карпатської України до української РСР / В. Шандор // Українські Карпати: Матеріали Міжнар. наук. конф. «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (26 серп. – 1 верес. 1991 р.). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 574 – 581.
54. Шекета А. В єдиній українській родині: [Спогади голови ради делегатів І з'їзду Нар. Ком. Закарпат. України Андрія Шекети] / А. Шекета // Новини Закарпаття. – 2000. – 27 черв. – С. 3, 4.
55. Шершун І. Поступ у сьогодні. [Події на Закарпатті в 1945 – 47 рр.] / І. Шершун // Новини Закарпаття. – 1997. – 21 січ. – С. 5.
56. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко. – <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm>.

Михайло ЗАН,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики)

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ТА РУХ УКРАЇНЦІВ МАРАМОРОЩИНИ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З УКРАЇНОЮ (КОНТРОВЕРСІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА РУМУНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ)

Про джерела історіографічних контроверсій. Реставруючи сторінки вузлових моментів історичного минулого історики як правило схильні потрапляти в тенета національних міфів. Такі зигзаги в історії цивілізації ХХ століття як Перша та Друга світова війна, Голодомор та Голокост так і зали-

шаться предметом для дискусій вже у XXI сторіччі. Мислячий постмодерно Ярослав Грицак нещодавно зауважив, що після Другої світової війни тільки США реkvізували з німецьких архівів стільки документів про Голокост, якщо б їх викласти в одну лінію, то вони простяглися б на декілька десятків тисяч метрів. Історія винищення євреїв добре задокументована. Кількість праць тільки про Освенцім (Аушвіц) налічує близько 100 тис., а історики й понині не можуть дійти згоди «що, як, коли і чому сталося під час Голокосту» [18, с. 116]. Що ж тоді говорити про «об'єктивне висвітлення» серії Голодоморів українського народу, діяльності урядів УНР та ЗУНР, підпілля ОУН – УПА, будівничих Карпатської України? Відзначимо, що тільки останнім часом відкриваються архівні фонди сусідніх Угорщини, Румунії, Польщі...

Саме з названої причини когорта нинішніх та майбутніх науковців й надалі захищатиме кандидатські та докторські дисертації, створюватиме міждержавні комісії (це в кращому випадку), найкращі зразки котрих фрагментарно потраплятимуть у підручники з національної історії. Як доречний приклад для наслідування та вдалий результат з боку східного сусіда можна назвати вихід у світ «Історії Румунії» російською мовою [21].

Звісно, що нація завдяки історикам мобілізує національний сентимент / ідею (чи ідеї?), «уявляє себе» не тільки на сучасному етапі, але й у минулому та майбутті. Виходячи з подібних аргументів професія історика винятково заслуговує на похвалу в моральному та матеріальному еквіваленті.

Але якщо виявляється так, що суперечливі сторінки історичного минулого трактуються в національних (державних) історичних школах діаметрально протилежно чи контрверсійно, що ж тоді? У такому випадку можна констатувати, що історія – це наука, яка слугує пануючій державній ідеології або ж інтересам національної еліти, яка, знову ж таки, творить міф про примордіальну / переніальну єдність національної спільноти. Історики ж у подібному вимірі виступають адвокатами «своїх» (національних) героїв та кілерами «інших» (націоналістичних) ворогів. При цьому фахівець-історик «об'єктивно та виважено» оперуватиме ідеальними типами на кшталт «етнічні межі (кордони)», «етнографічні території», «національна меншина», «титульна нація» чи «державотворчий етнос». А або ж, через дискусійність, нечітко верифікованими термінами – «входження» (Л.Кучма), «приєднання» (В.Маркусь), «анексіонізм» (І.Поп), «включення» (М.Макара), «возз'єднання» (О.Довганіч), що вже ближче до теми нашої дискусії.

Щодо дефініцій та об'єкту студії. Наша доповідь не стане ще одним штрихом до апологетики історичного бренду «визволення Закарпаття», хоча ці два слова розпочинають задекларовану тему виступу. Присутній також дискусійний (у науковому, а не політичному сенсі) термін «возз'єднання», однак тут теж ми надамо слово поважним фахівцям у царини історичного нарративу [7; 8; 12; 24; 25].

Оскільки об'єктом нашої розвідки є «українці Мараморощини», то пояснення потребує саме цей термін, адже історичний край Мараморош включав частини нинішніх територій Хустського, Міжгірського, Тячівського і Рахівського районів Закарпатської області та повітів Марамуреш і Сату Маре в сусідній Румунії. У 1303 – 1918 роках Мараморош був комітатом (жупаю) ті частиною Угорського королівства із площею 10 354 кв. км. Адміністративним центром був Мараморош-Сігет, а в 9 округах налічувалось 159 сіл. На початку минулого століття він об'єднував більш як 300 тис. поліетнічне населення, в тому числі русинів (44,6%), румунів (21%), німців (15%), угорців (11%), євреїв, словаків та ін. [26].

У 1919 році (за Сен-Жерменським) та 1920 році (за Тріанонським мирним договором) Мараморощина була розмежована у співвідношенні 3/5 (Чехословаччина) та 2/5 (Румунія). Румунські війська зайняли спочатку 65% території [17, с. 88, 91 – 92] та «перебували» на Закарпатті аж літа 1920 року. Про це згадує у своїх спогадах Юлій Бращайко [9, с. 22], а старше покоління закарпатців ще й по сьогодні використовує сентенцію про силу «25 румунських». Однак, ця сторінка історії Закарпаття так і не знайшла адекватного відображення у вітчизняній історіографії. Натомість румунська історіографічна традиція, а публіцистика тим паче й надалі експлуатує тезу про несправедливу «передачу» цієї території Чехословаччині та «першу втрату Мараморощини» [29, р. 16; 30]. Внаслідок територіальних змін кордоном стала річка Тиса, яка відмежувала 13 українських сіл³⁴ від основного етнічного масиву на Закарпатті.

³⁴ В літературі зустрічаються деякі розбіжності: про 13 українських сіл лівого берегу Тиси говорять у своїх працях Микола Вегеш та Ірина Люба Горват [10, с. 15; 11, с. 10]. Географ та автор праці «Українці Румунської Мараморощини» Василь Куреляк вказує, що в межах української етнічної території Румунської Мараморощини налічується 15 українських поселень, які утворюють 7 комун (громад – М.З.) [22, с. 33]. Таку ж цифру вказує майстер публіцистичного пера та юрист за фахом Петро Годьмаш разом із сином Сергієм у праці «История республики Подкарпатская Русь» [13, с. 163]. **Це наступні громади сучасного повіту Марамуреш: Поляни (Poienile de Sub Munte); Кривий (Repedea); Русково (Ruscova); Вишня Рівна (Rona de Sus) із селами Вишня Рівна (Rona de Sus) та Коштіль (Coştui); громада Бистрий (Bistra) із селами Бистрий (Bistra), Красна (Crasna Vişeuului) та Вишівська Долина, (Valea Vişeuului); Ремети (Remetii); Великий Бичків (Bocicoiu Mare) із селами Великий Бичків (Bocicoiu Mare), Луг над Тисою (Lunca la Tisa), Кричуново (Crăciuneşti) та Тиса (раніше Миків; Tisa).** Принагідно зауважимо, що громада Ремети включає також невеликі поселення **Малий Тячів (Teseu Mic) та Каменця (Piatră).** Нині відповідні двомовні надписи вже поставлені при в'їзді до населених пунктів. Крім цього колись до українських (русинських) сіл відносили й нині змадяризоване **Довге Поле (Câmpulung la Tisa).** Сьогодні тут проживають тільки 23 українців, але мешкають 24 носії української мовної ідентичності; чисельно представлена громада греко-католиків (353 чол.). Теж саме на підставі архівних та статичних даних можна говорити про румунізоване село **Петрова (Petrova).**

Отож, так склалося, що й світова мережа Інтернет відразу ідентифікує «українців Мараморощини» як «українську меншину Румунії» або «українську діаспору Мараморощини». Зауважимо, що останній термін не зовсім вдало використав для назви своєї дисертаційної роботи кандидат географічних наук, уродженець марамороського села Вишня Рівна (Rona de Sus) в Румунії Василь Куреляк [23]. Таким чином, йдеться про події кінця 1944 – початку 1945 років в українських селах Румунської Мараморощини, які у вітчизняній історіографії вже розцінені як «рух за возз'єднання з Україною» [10, с. 72; 16, с. 137] та ще «одна замовчувана та забута сторінка історії» [19; 20, с. 62 – 67].

«Рух українців Мараморощини за возз'єднання з Україною» як «вітчизняна» історіографічна контрверсія. Як бачимо, знову нас переслідує амбівалентність недосконалих словесних понять, тому термін «вітчизняна» взято в лапки. З'ясуємо суть питання. 29 жовтня 1999 року в Інституті історії України НАН України (м. Київ) відбувся захист кандидатської дисертації випускниці історичного факультету та аспірантури УжДУ Ірини Люби Горват на тему «Соціально-економічний і політичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр.» Саме в цій дисертаційній роботі вперше було запроваджено в науковий обіг *комплекс нових документів*, дано виважену оцінку боротьбі українців Мараморощини за возз'єднання краю з Україною та «проаналізовано причини невдачі справедливих прагнень українців Румунії» (курсив наш – М.З.) [15, с. 19].

Тема виявилася дисертабельною, адже висвітлювала майже недосліджену в українській історичній науці «білу пляму». Та чи презентує дослідниця «вітчизняну історіографію»? В науковому сенсі – так, адже є вихованкою професора В. Задорожного, тодішнього завідувача кафедри історії України УжДУ. Що ж до національної (громадянської) ідентичності авторки наукової роботи, то вона є україною, уродженкою села Русково (Ruscova), що на теренах Румунської Мараморощини, тобто громадянкою сусідньої держави. Отже, вітчизняна історіографія досліджуваної проблеми виявляється наполовину «вітчизняною». До цього додамо, що окремі монографічні праці Ірини Люби Горват вийшли у співавторстві з відомим закарпатським дослідником М.Вегешем [10; 11]. Так чи інакше, завдяки поєднанню принаймні трьох двох факторів (румунське громадянство, українське етнічне походження та навчання авторки у державному вищому навчальному закладі України) рух українців-мараморошців лівого берегу річки Тиси за возз'єднання з Україною став надбанням української історіографії кінця минулого століття.

Втім зауважимо, що висвітлюючи події жовтня 1944 – березня 1945 року, дослідниця робить наукові поклики тільки на румунські документи Національного архіву та Державного архіву Бая Маре. Зокрема, часто цитуються

документи Спеціального Бюро Інформації Румунії, яке детально відслідковувало ситуацію та констатувало суспільно-політичні настрої в краї. Ірина Люба Горват наводить більш ніж достатньо аргументів на користь спланованої, але не підтриманої серед більшості населення регіону ідеї возз'єднання з Україною. Адже доходило до сутичок з місцевим населенням, арештів та жертв.

По-перше, в роботі Ірини Люби Горват зауважується про постійний контроль діяльності української адміністрації з боку радянських органів влади: «Українські агенти І.Удовичук, М.Лазарчук, Й.Білаш знаходилися у постійному зв'язку з радянськими військами» (курсив наш – М.З.) [16, с. 134].

По-друге, констатуються факти фальсифікацій та адмінресурсу: «Підписи про приєднання до Підкарпатської України збирали в примусовому порядку, причому нерідко підписувалися одні й ті ж люди» [16, с. 135]; «майор НКВС Светкіміков примусив румунського префекта Г.Бокотея і 12 членів префектури підписати звернення про приєднання» [16, с. 136].

По-третє, поспішна експропріаторська політика української адміністрації Івана Одовічука та його команди під виглядом аграрної реформи спричинила міжетнічні конфлікти між українцями і румунами, «яких до цього часу майже не відбувалося» [16, с. 137]. Команда «українських іредентистів», очолювана Іваном Одовічуком (за румунськими джерелами – М.З.) внесла фактично розкол у марамороську полікультурну ментальність, яка була незнайома з природою міжетнічних суперечок. До цього ж прихильники возз'єднання з Україною використовували неприйнятні методи роботи – носіння зброї, незнання румунської мови, представлення від імені Ужгородської адміністрації тощо [16, с. 139]. В таких обставинах навіть «представники радянської влади в Мараморощині зрозуміли авантюризм політики, яку проводив І.Удовичук» [16, с. 140].

У кінці свого викладу Ірина Люба Горват тільки абзацом згадує про петицію І з'їзду народних комітетів Мараморош-Сігетського округу про возз'єднання з Радянською Україною та 46 звернень українських сіл Мараморощини з таким же проханням (близько 40 тисяч підписів) [16, с. 141]. Ця акція відбулася 4 лютого 1945 року в Мараморош-Сігеті, є відповідний документ у Державному архіві Закарпатської області, проте в дисертаційному дослідженні авторки загалом відсутня його інтерпретація.

Дослідниця відзначає, що в українсько-румунських суперечностях впродовж лютого – березня 1945 року винними слід вважати обидві сторони, а «рух за возз'єднання Мараморощини з Україною логічно завершився під час роботи Мараморошського з'їзду, на якому делегати прийняли “Маніфест” про возз'єднання» [16, с. 142 – 143]. Загалом амбівалентність та концептуальність авторської оцінки тогочасних подій заслуговує на схвалення, адже

поспішна радянська організація Мараморощини з боку української адміністрації спровокувала негативні наслідки, а в своїй масі українське населення не було схильне до збройних виступів проти своїх споконвічних сусідів-румунів.

Як відомо 27 січня 1945 року в Мараморош-Сігеті відбулися збори «Народного демократичного фронту», які висловилися за возз'єднання Мараморощини з Закарпатською Україною і Радянською Україною, а 4 лютого 1945 року в Мараморош-Сігеті відбувся I з'їзд народних комітетів округу, на якому було представлено населення Мараморош-Сігета та українських сіл Поляни, Кривий, Бистрий, Красне, Вишівська Долина, Вишня Рівна, Коштіль, Русково, Довге Поле, Ремети, Кричуново та інші. Серед 426 делегатів було 339 українців, 47 угорців, 15 румунів, 25 посланців від інших етнічних груп. Істориком, який вперше віднайшов та оприлюднив документи про ці події став Омелян Довганич [19].

Він детально передав атмосферу тогочасних подій та виклав власні короткі міркування щодо невдачі руху за возз'єднання з Україною. Спираючись на лист на ім'я М. Хрущова за підписами І. Туряниці та А. Андрійка (Чеканюка) а також спогади М. Хрущова вчений зробив логічний висновок про попереднє вирішення «українського питання» на рівні вищого керівництва Радянського Союзу [20, с. 65 – 66].

Виключно в контексті української соборницької парадигми національної історіографії висвітлює події кінця 1944 – початку 1945 років історик Володимир Сергійчук [27; 28]. В своїй праці «Етнічні межі і державний кордон України» (2008) він орієнтує читача на розуміння історично несправедливої практики креслення державних кордонів, яка призвела до розмежування української етнографічної території та включення окремих її ареалів до складу сусідніх держав (Росії, Білорусії, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови). Цінність видання в тому, що автор вмістив і повний текст шести документів, які висвітлюють події січня – лютого 1945 року та демонструють «народне волевиявлення» української громади Мараморощини [27, с. 374 – 400]. Привертає увагу той факт про документ від 19 січня 1945 року [5] мистить термін «приєднання», а всі інші – потрібний для радянської влади «возз'єднання».

У той же час у своєму історичному коментарі Володимир Сергійчук використовує пафосні звороти на зразок: «... чому ж українська етнічна територія – Мараморощина – опинилася поза межами матері-України? Тим паче, що до Першої світової війни українці Мараморощини жили спільно із закарпатцями» [27, с. 337]. Звісно, що так, але й закарпатські угорці жили разом із своїми побратимами без територіальних бар'єрів. Так само й закарпатські румуни вільно контактували з румунами лівого берегу Тиси. Отож, наштовхуємось на контрверсивність вже з іншого боку історіографічних барикад, про що мова йтиме нижче.

Зауважимо також, що в окремій публікації Володимир Сергійчук порушує принцип історизму констатує наступне: «Після виходу Радянської армії в 1944 році на територію нинішньої Румунії в населених пунктах, де компактно проживали українці, також розпочинається рух за возз'єднання, зокрема в селах Мараморош-Сігетського округу, який до Сен-Жерменського договору входив до *Закарпатської України* (виділено мною – М.З.) [28]. Історична ж об'єктивна істина в тому, що Мараморощина як частина Трансільтанії входила до складу Австро-Угорської імперії, а за рішенням *Тріанонського договору 1920 року цей історичний край остаточно був розділений між Чехословаччиною (60 % території) і Румунією (південніше річки Тиса; 40 % території)* (виділено мною – М.З.).

«Сецесіоністські акції українських комуністичних елементів» як румунська історіографічна контрверсія. Проблема радянзації Північно-Західної Румунії на сьогодні вже стала доволі вивченою темою в румунській історіографії. Маючи доступ до відкритих архівів дослідники документально критикують дії неприродної для румунського суспільства радянзації. Насамперед, через монополію єдиної ідеології, проведення насильницької колективізації, репресій щодо німецької та угорської національних меншин [37]. Втім повертаємось до марамороських подій кінця 1944 – початку 1945 років та їх висвітлення в румунській історіографії.

У 2002 році в м. Клуж-Напока вийшла праця наукового співробітника Центру трансільванських досліджень Марчели Салажан (Marcela Sălăgean) «Радянська адміністрація в Північній Трансільванії (листопад 1944 – березень 1945)» [36]. Монографія структурована п'ятьма розділами, а додатки містять 23 документи з фондів Центрального Історичного Національного архіву. Нашу ж увагу привертає насамперед невеличкий параграф під назвою «Мараморош» [36, р. 141 – 146].

Із вступом радянських військ на терени повіту Марамуреш 18 жовтня 1944 року урядування було передано до Румунської Національної Ради (вона була створена політв'язнями ще в серпні 1944 року – М.З.), яку очолював авторитетний професор І. Більцю Данкуш. Саме ця інституція повинна була забезпечити політичну стабільність в регіоні, об'єднати різні суспільно-політичні напрямки. Водночас, як зауважує Марчела Салажан «на Мараморощині правого берегу Тиси повним ходом розгортаються акції щодо приєднання Підкарпатської України до України Радянської ... Анексійний вплив відразу став відчутним і на лівому березі Тиси, на території повіту Марамуреш, здебільшого в місті Сігет та селах з українським населенням...» [36, р. 142]. Місцеві ж євреї та угорці займали двозначну позицію щодо перспективи приєднання до України та Радянського Союзу, скоріш прагнули до об'єднання з Угорщиною або утворення незалежної Трансільванії.

В таких умовах Румунська Національна Рада діяла скоріш формально, а вся влада перейшла до українських агітаторів, які краще інтегрувались в адміністративні радянські структури. Поступово вони витіснили румун з місцевої адміністрації. В кінці січня 1945 року муніципальна рада Сігету складалася із 32 членів, в основному з етнічних українців та угорців [36, р. 143].

Як Марчела Салажан, так і доктор історії, голова марамороського повітового філіалу Об'єднання історичних наук Румунії Іліє Гергеш (Ilie Ghergeș; вихідець із марамороського села Петрова – М.З.) [31 – 33] цитують одні й ті ж документи. Вони вказують зокрема на чисельні випадки тиску на місцеве населення – від меркантильних пропозицій взамін на підтримку ідеї приєднання Мараморощини аж до погроз депортаціями в Сибір та фізичного знищення [33, р. 290; 36, р. 143].

Цитуючи основні тези рішення «з'їзду народних комітетів Мараморощини возз'єднатися з Україною 4 лютого 1945 року» (українська історіографічна оцінка – М.З.) Марчела Салажан називає його «*мітингом*», де було прийнято документ щодо «*вирішення*» (дослідниця бере це слово в лапки – М.З.) «внутрішніх проблем Мараморощини» [36, р. 144]. Вона також зауважує про неприйнятність запровадження української мови в офіційному діловодстві, адже це ігнорувало присутність у краї румунського та угорського населення.

Дослідник Флорін Мюллер (Florin Müller) також звертає увагу на останні кроки повітової ради, що виявилися у постановах щодо конфіскації земель німців та угорців, що втекли через можливі репресії з боку радянських органів влади; також про трудову повинність для відновлення засобів сполучення в краї [34]. В таких умовах реакція з боку румунських лідерів Мараморощини не примусила себе чекати. Вони вирішили провести зібрання, де населення б вирішило яким шляхом йти далі Мараморощині. Його було призначено на 5 березня 1945 року, але Вище Радянське командування на прохання «*українських сецесіоністів*» заборонило розгортання будь-яких румунських зібрань (курсив наш – М.З.) [36, р. 145].

Незадоволені відмежуванням повіту від Румунії жителі населених пунктів Борша, Вішеу, Драгомірешть, Стримтура, Єуд, Апша, Бербешть, Ферешть, Окна Шугатар та інших організували акції спротиву. Провідниками стали місцеві священики, вчителі, передові господарі. Збиралися багатотисячні підписи «проти приєднання Марамурешу до Підкарпатської України», чимало з яких було конфісковано радянською адміністрацією. Ці події на базі спогадів батька Октавіана Попа, священика з Бербешть, біля Сігету цікаво змальовує Лівіу Поп (Liviu Pop) у статті «1945 – за кулісами опору для захисту Марамурешу» [35]. На жаль, вітчизняна історіографія поки що мов-

чить або взагалі не відає про антиукраїнські чи антирадянські виступи на лівобережній Мараморощині.

Після хвилі антианексійних виступів з боку місцевого населення не забарилися й рішення на найвищому керівництві. Вже через місяць, 9 квітня 1945 року, в краї була відновлена румунська адміністрація. Отже, румунські дослідники розцінюють події кінця 1944 – початку 1945 років як певне непорозуміння, яке рано чи пізно повинно було завершитись із позитивним результатом саме для румунської сторони.

Висновки та перспективи. По-перше, висвітлення «руху українців Мараморощини за возз'єднання з Україною» було започатковане істориком Омеляном Довганичем, який віднайшов документальні свідчення про ці події. Виключно у світлі методологічних принципів національної історіографії цю сторінку історії змалював дослідник Володимир Сергійчук. Таким чином, при підготовці підручників для студентів та учнів українських шкіл ця версія вже має підстави бути включеною як віха сучасної вітчизняної історії.

По-друге, румунська історична наука більш комплексно висвітлює події довкола марамороських подій кінця 1944 – початку 1945 років, насамперед через оприлюднення нових архівних документів. Історики Марчела Салажан (Marcela Sălăgean), Іліє Гергеш (Ilie Ghergeș), Флорін Мюллер (Florin Müller) оцінюють їх як хвилю «сецесіоністських акцій». Вони виявилися авантюрою, адже дії української адміністрації були непродуманими та неприйнятними для місцевого населення, навіть українського. Крім цього був інший фактор – військовій радянській адміністрації та румунській владі були відомі попередні домовленості про встановлення повоєнних кордонів між Радянським Союзом та Румунією. Тому тогочасні події вписуються у формат «сецесіоністських акцій українських комуністичних елементів».

По-третє, виважену та до певної міри об'єктивну оцінку подій довкола марамороського руху за возз'єднання з Україною подають у своїх працях дослідники Ірина Люба Горват та Микола Вегеш. Базуючи свій виклад не тільки на архівних документах України, але й Румунії вони висвітлили тогочасні суспільно-політичні настрої населення, зробили висновок про реальну, а не декларативну силу «українського руху за возз'єднання». Таке загальне резюме підтверджується й проведеними польовими етнографічними дослідженнями в українських селах Мараморощини у 2002 та 2003 роках Іриною Любою Горват та автором цих рядків. Опитані мешканці сіл Вишня Рівна, Луг над Тисою, Вишівська Долина солідарно свідчили про відсутність масового руху за возз'єднання серед українських селян. Також вони констатували, що місцеве населення з побоюванням ставилось до подібної перспективи. Втім рефлексії подій більш як сімдесятилітньої давнини в етнографічному полі Мараморощини варто розглянути в окремій публікації.

Загалом можна констатувати, що епізод марамороських подій кінця 1944 – початку 1945 років тільки починає документуватись в наукових працях, а тому й не позбавлений принципів національної історіографічної телеології. З українського боку – як нездійснений шанс возз'єднання у межах етнографічних земель, а з румунської частини – як короткий період ганебної радянської окупації та провокація іредентистського руху серед частини українського та угорського населення краю. Перспектива майбутнього, на наш погляд, полягає у створенні дієвої, а не декларативної українсько-румунської (чи румуно-української) комісії істориків, яка поступово, наближаючись до історичної об'єктивної істини, розставила б адекватні акценти в новітній історії українського та румунського народів.

Джерела:

1. Доповідна записка про народних рух на Мараморощині за возз'єднання з Україною. Лютий 1945 року // Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 390 – 400.
2. Протокол І з'їзду народних комітетів Мараморощини про возз'єднання з Україною 4 лютого 1945 року // Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 381 – 388.
3. Протокол загальних зборів громадян Сігета про возз'єднання з Україною 28 січня 1945 року // Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 377 – 381.
4. Протокол засідання Ради Народного демократичного фронту Сігета про возз'єднання з Україною 27 січня 1945 року // Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 375 – 376.
5. Резолюція зборів міста Сігета та його околиць про приєднання до України 19 січня 1945 року // Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 374 – 375.
6. Телеграма голови Окружного Народного Комітету в Сігеті І.Одовічука до голови уряду УРСР М.Хрущова з повідомленням про рішення з'їзду народних комітетів Мараморощини возз'єднатися з Україною 4 лютого 1945 року // Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-е, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 389.

*Монографії, статті, брошури, автореферати, дисертації,
Інтернет-ресурси:*

7. Бедь В. Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1994 – початок 1946 рр.) / Віктор Бедь // Право України. – 2002. – № 8. – С. 120 – 122.
8. Болдижар М. М. Будьмо правдивими до минулого: (До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною) / Михайло Миколайович Болдижар. – Ужгород: Міська друкарня, 2000. – 68 с.
9. Бращайко М. М. «Що видів я на Закарпаттю...»: Спогади / Передмова та упорядкування І.Ліхтей, Ю. Сідей / Юлій Михайлович Бращайко. – Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2009. – 64 с.
10. Вегеш М. М. Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 роках / М. М. Вегеш, Л. В. Горват. – Ужгород: Колір принт, 1998. – 87 с.
11. Вегеш М. М. Українці Румунії (Мараморощини): проблеми соціально-економічного та політичного розвитку (1918 – 1944) / М. М. Вегеш, Л. В. Горват. – Ужгород, 1997. – 60 с.
12. Возз'єднання: Матеріали міжн. наук. конф., присвяч. 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укладач: В.І. Худаніч. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 180 с.
13. Годьмаш П. История республики Подкарпатская Русь / П.Годьмаш, С. Годьмаш. – Ужгород: ВАТ «Патент», 2008. – 560 с.
14. Горват Л. В. Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр. / Любов Василівна Горват. – Ужгород, 1998. – 172 с.
15. Горват Л.-І. В. Соціально-економічний і політичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр.: автореф. дис ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Любов-Ірина Василівна Горват. – К., 1999. – 17 с.
16. Горват Л.-І. В. Соціально-економічний і політичний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр.: дис ... кандидата істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Любов-Ірина Василівна Горват. – Ужгород, 1998. – 165 с.
17. Гранчак І. М. Боротьба проти іноземного втручання. Суперечки окупантів із-за влади над Закарпаттям / І. М. Гранчак, В. О. Приходько // Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918 – 1945) / Редакційна колегія: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп: історія. – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – С. 88 – 100.
18. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с. (Серія «De profundis»).

19. Довганич О. Марамороський з'їзд / Омелян Довганич // Карпатський край. – 1994. – № 1 –2. – С. 36 – 37.
20. Довганич О.Д. Возз'єднання Закарпаття з Україною очима сучасника: за архівними документами / Омелян Дмитрович Довганич. – Ужгород: Гражда, 2006. – 120 с.
21. История Румынии / И.Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. / Пер. с рум. – М.: Издательство «Весь мир», 2005. – 680 с. – (Национальная история).
22. Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини / Василе Куреляк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 184 с.
23. Куреляк В.І. Українська діаспора Мараморощини (етногеографічне дослідження) / автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Василе Іванович Куреляк. – Львів, 2000. – 19 с.
24. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / Микола Петрович Макара. – Ужгород: Патент, 1995. – 108 с.
25. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України: 1944 – 1945 / Василь Маркусь. – К.: Інтел, 1992. – 111 с.
26. Поп И. Мараморош (Maramaros) / Иван Поп // Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Карпато-русский Этнологический Исследовательский Центр США / Ред. рус. текста М. Шабак; Ред. англ. текста К.А. Шабак; Ред. чеш., слов., польск., болг. текстов Д. Поп; Ред. изд-ва и укр. текста к. ф. н. В. Падык / Иван Поп. – Ужгород: Изд-во В.Падыка, 2001. – С. 243.
27. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 560 с.
28. Сергійчук В. Українське соборництво Микити Хрущова [Електронний ресурс] / Володимир Сергійчук // Урядовий кур'єр. – Режим доступу до статті: <http://www.ukurier.gov.ua/index.php?articl=1&id=7435>
29. Bolchiș-Tătaru T. Maramureș – mândria și durerea noastră: «Întregirea» Maramureșului / Teresia Bolchiș-Tătaru // Familia româna. Revista pentru solidaritatea românilor de pretutindeni. – 2008. – An 9, Nr. 4 (31), decembrie. – P. 14 – 18.
30. Filip C. Româniile din Maramureșul istoric (Transcarpatia, Ucraina) și problemele lor [Електронний ресурс] / Corneliu Filip // Evenimentul regional al Moldovei. – Режим доступу до статті: <http://www.evenimentul.ro/articol/romanii-din-maramuresul-istoric-transcarpatia-ucraina-si-problemele-lor.html>

31. Gherheș I. Rapoartele preoților greco-catolici despre retragerea trupelor germano-ungare, respectiv, intrarea subunităților armatei roșii în Maramureș și asupra regimului Odovicuic / Ilie Gherheș // Acta Musei Porolissum. Istorie – Etnografie – Artă. XVII. – Zalău, 2005. – P. 429 – 449.
32. Gherheș I. Restabilirea administrației românești în Maramureș (9 aprilie 1945). Consecințele guvernării ucrainene / Ilie Gherheș // Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza din Iași. Istorie. XLVI – LVII. 2000 – 2001. – P. 195 – 210.
33. Gherheș I. Situația națională și viața politică a Maramureșului (octombrie 1944 – ianuarie 1945) // Maramureș – Vatră de istorie milenară. – Cluj-Napoca, 1997. – P. 286 – 291.
34. Müller F. Tentative de rapt teritorial și de sovietizare a regiunii Maramureș în anii 1944 – 1945 / Florin Müller // Revista istorică. – 1993. – № 4.
35. Pop L. 1945 – Din culisele rezistenței pentru salvarea Maramureșului / Liviu Pop // Familia româna. Revista pentru solidaritatea românilor de pretutindeni. – 2009. – An 10, Nr. 2 (33 – 34), septembrie. – P. 48 – 51.
36. Sălăgean M. Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944 – martie 1945) / Marcela Sălăgean. – Cluj-Napoca: Fundația Culturală Română, 2002. – 252 p.
37. Sovietizarea Nord-Vestul României (1944 – 1950). – Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 1996. – 320 p.

Олександр ГРІН,

викладач

(Закарпатський державний університет)

ДО ПРОБЛЕМНОГО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (кінець 1944 р. – початок 1946 р.)

Демократизація українського суспільства, а також аналогічні процеси у сусідніх державах, які почалися після розпаду СРСР, викликали до життя нові підходи, оцінки цього складного і неоднозначного явища, яке залишило свій слід у долях сотень тисяч краян. Свідченням цього є поява значної кількості статей, автори яких з позицій сьогодення намагаються ще раз проаналізувати події кінця 1944 – початку 1946 років. Не обходиться, на жаль, без політичних спекуляцій навколо цієї проблеми. Деякі політичні сили, граючи на національних почуттях населення краю, намагаються реалізувати свою політичну програму. З огляду на це незмірно зростає роль наукового дослідження вказаної проблеми, адже воно є не тільки предметом вчених студій, але й фактором впливу на політичну ситуацію в краї.

Вказана проблема в умовах сьогодення набирає нового звучання з точки зору участі і впливу регіонів на державотворчі процеси в Україні, правового досвіду вирішення проблем територіальної організації державної влади, вивчення юридичного становища вказаних територій.

На жаль, аналіз виникнення, правового становища Закарпатської України та її приєднання до Радянської України як послідовного, цілісного процесу не знайшов свого відображення на сторінках узагальнюючих праць з історії та теорії держави і права. Історіографія даної теми нараховує значно більше окремих статей, розвідок, журналістських досліджень, ніж монографічних, науково-обґрунтованих праць з посиланням на перевірені джерела та історичні факти. Цікавою особливістю української історіографії цієї проблеми є активне висвітлення її правових аспектів не тільки істориками права, але в більшій мірі істориками, політологами, журналістами.

В історіографічному доробку не можна не відзначити працю І. Ф. Євсєєва «Народные Комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944 – 1945)» [1], що вийшла друком у Москві (1954 р.). Вона є першим спеціальним дослідженням даної теми і побудована на хорошій джерельній базі з використанням періодичної преси 1944 – 1945 рр. а також спогадів учасників тих подій. Автор дослідження робить спробу проаналізувати соціально-економічні і політичні передумови створення Народних комітетів, їх діяльність як «органів диктатури пролетаріату», а також досягнення радянського Закарпаття в соціально-економічній, політичній і культурній сферах за період 1946 – 1953 рр. Серйозним недоліком цього дослідження, на нашу думку, є його заідеологізованість, вузько-класовий, безальтернативний підхід до аналізованих фактів і явищ. Проте вказана праця в значній мірі і сьогодні зберігає свою актуальність.

Розглядувана проблема висвітлювалась представниками еміграції краю дещо під іншим кутом зору. В цьому аспекті заслуговує на увагу праця колишнього учасника тих знаменних подій Василя Маркуся «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945» [2], що вийшла друком у м. Лювені (Бельгія) в 1956 році після праці І. Євсєєва і певним чином опиралася на неї. Автор аналізує пережиті ним події в контексті українського національно-визвольного руху I пол. XX ст. на тоді недоступній вітчизняним дослідникам європейській джерельній базі.

В I пол. 60-х років українська радянська історіографія збагатилася багатотомним виданням під назвою «Шляхом Жовтня» [3], в якому було систематизовано, опрацьовано і укладено значну кількість документів, у т.ч. законних і підзаконних нормативних актів, виданих НРЗУ, які і в наш час є важливим джерелом для вивчення даного матеріалу.

Семидесять років ознаменувалися виходом ряду історичних праць вчених краю, присвячених боротьбі народних мас за возз'єднання з Радянською

Україною [4], Першому з'їздові Народних Комітетів [5], показу соціально-економічних перетворень на Закарпатті. На початку 70-х років викладачі юридичного факультету Львівського університету започаткували активне дослідження державно-правового аспекту возз'єднання [6].

У 80-ті роки науковцями Львівського, Київського та Ужгородського університетів було підготовлено монографію «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи)» [7], IV і V розділи якої розкривали питання становлення народно-демократичного ладу на Закарпатті, його правову основу і процес державного будівництва на Закарпатській Україні в 1944 – 1945 рр. Монографія позитивно відрізнялася опрацьованою авторами значною джерельною базою. Правда, її методологічною основою послужило вчення класиків марксизму-ленінізму про державу, право і політичну організацію суспільства, що частково звужувало предмет дослідження.

Дев'яності роки привнесли в історіографію цієї наукової проблеми неупередженість і розширення предмету дослідження. Ґрунтовною у цьому плані виступає праця М. Болдижара «Закарпаття між двома світовими війнами» (1993 р.) [8], яка є збірником статей, підготовлених на основі раніше недоступних вченим матеріалів. Особливий інтерес викликають статті, присвячені завершальному етапу возз'єднання, а також оцінки діяльності Закарпатської України.

До важливих праць з даної теми слід віднести ґрунтовне дослідження М. Макари «Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.)» [9] та колективну працю провідних науковців Ужгородського державного університету, підготовлену з доповідей та повідомлень, виголошених на науковій конференції, присвяченій 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України (1995) [10].

У тому ж році побачив світ другий том фундаментальних «Нарисів історії Закарпаття», останній розділ яких з нових позицій, достатньо зважено висвітлював проблеми возз'єднання [11]. В 1999 р. джерельну базу вивчення проблеми суттєво збагатила публікація нових архівних документів і матеріалів – «Возз'єднання» [12]. Зазначимо, що лише у другому, доповненому її виданні було дотримано необхідних вимог до такого роду збірників.[13]. Слід погодитися з думкою професора І. Вовканича про те, що «групування і зміст вказаної документальної публікації має риси деякої провінційності, позаяк обмежується лише вузьким колом регіональних питань» [14, с.95].

На нашу думку, процес входження Закарпатської України до складу УРСР потрібно розглядати через призму міждержавних радянсько-чехословацьких стосунків, зафіксованих у міжнародних документах. У 2000 – 2001 рр. ця

прогалину починають заповнювати виважені, побудовані на новому архівному матеріалі наукові статті українських [15] а також російських [16] істориків та юристів.

Зокрема, заслуговує на увагу монографія В. Мар'їної «Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг.» (2003 р.) [17], яка стала у російській історіографії першим конкретно-історичним дослідженням присвяченим історії приєднання Закарпатської України до СРСР. Дослідження охоплює період Другої світової війни. У ньому відбито еволюцію поглядів радянських та чехословацьких політиків на подальшу долю Підкарпатської Русі, яка входила до складу Чехословаччини з 1919 по 1939 рр.; окреслено етапи розвитку радянсько-чехословацьких відносин, які стосувалися вирішення цієї проблеми на протязі 1939 – 1945 рр.; зображено події, які відбувалися в Закарпатській Україні в 1944 – 1945 рр. Особливу увагу приділено дослідженню механізмів та способів приєднання Закарпатської України до СРСР, висвітленню політичних та військових аспектів проблеми.

Дещо ширше, під кутом зору радянсько-чехословацьких відносин періоду 1939 – 1945 рр., російська дослідниця розглядає проблему фактичного приєднання Закарпатської України до СРСР в монографії «Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939 – 1945 гг. Книга 2. 1941 – 1945 гг.» (2009 р.) [18]. Досліджуваній проблемі у книзі присвячено сьомий розділ «Закарпатье: на пути включения в состав СССР».

У 2001 році в м. Ужгороді вийшли друком Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною [19]. У збірнику вміщено статті провідних українських і зарубіжних учених, які займаються проблемами возз'єднання Закарпаття з Україною. Слід зазначити, що вказаний збірник у дещо іншому ракурсі висвітлює архівні документи самого возз'єднання, а також узгоджує категорії, які торкаються цієї важливої події.

У солідній монографічній роботі з питань чехословацько-радянського співробітництва 40-х років, виданій у Москві в 1990 р., відомий вчений І. І. Поп вперше відкрито серед істориків колишнього СРСР по-новому проаналізував передумови, безпосередні чинники і перебіг процесу возз'єднання Закарпаття з Україною в 1944 – 1945 рр. [20]. Досить гостро висловив І. І. Поп свою позицію в 1995 р. у статті «Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів 1944 – 1945 рр.» [21]. Попри різкість постановки питань щодо дипломатичної боротьби і зовнішньополітичних рішень та інтриг навколо Закарпаття у 1944 – 1945 рр. роботи І. І. Попа з даного питання залишаються одними з найбільш глибоко обгрунтованих у документально-архівному плані, наближеними за

об'єктивністю викладу матеріалу до істинного перебігу подій після визволення краю, хоча дещо і своєрідні за безкомпромісністю висновків.

Серед останніх видань архівних документів заслуговує на увагу хрестоматія з історії краю «Тернистий шлях до України: збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр. XX століття» [22]. Видання детально прослідковує дипломатичну історію радянсько-чеських взаємин навколо Закарпаття. Вперше публікуються документи з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, а також Російського державного військового архіву. Видано більшість декретів НРЗУ, чимало документів присвячено сталінським репресіям проти закарпатців угорської і німецької національності, міжконфесійним відносинам у краї. У центрі розділу – широкий комплекс документів про Мукачівський з'їзд 26 листопада 1944 р., прийнятий ним Маніфест про возз'єднання і відповідний радянсько-чехословацький договір 29 червня 1945 р.

Оцінити значення Закарпатської України як важливого етапу в політичній історії краю неможливо без визначення її правового становища. Дослідники, які займалися вивченням цього питання висловлюють різноманітні, інколи цілком полярні точки зору, оцінюючи Закарпатську Україну в спектрі від «суверенного державного утворення» до «маріонеткового знаряддя імперської політики СРСР».

Частина дослідників схиляється до думки, що Закарпатська Україна була самостійним державно-територіальним утворенням, бо мала для цього основні ознаки, а саме: територію, населення, публічну владу, систему правових норм та ін. [10, с.75]. Інші не погоджуються з таким твердженням і вважають, що «вона була тільки перехідним етапом для встановлення радянської влади в країні і мала стільки прав та обов'язків, скільки хотіли бачити представники Радянської Армії» [10, с.81], тому що, «всі нормативні акти, в тому числі і з питань державно-церковних відносин, були скопійовані з радянського законодавства або ж підготовлені політпрацівниками на місці» [10, с.81].

Історик М. Макара, висловлюючи своє бачення дискусійного питання про характер державності Закарпатської України визначає її як «тимчасове державне утворення закарпатського народу, яке мало всі ознаки державності: законодавчу, виконавчу і судову владу, органи правопорядку, збройну охорону (Народна Дружина), органи управління, окреслену територію, запозичену (з чужого плеча) державну атрибутику, початкуючу економіку, навіть поштову марку і прагнення ввести свою грошову систему» [9, с.102 – 103].

Дослідник державно-правового аспекту діяльності Закарпатської України В. Ганчин, вагомо аргументуючи свою позицію теорією міжнародного права заперечував її (Закарпатської України – авт.) «політичну незалежність» і «міжнародну правоздатність» [10, с.78].

Не претендуючи на істину в останній інстанції, спробуємо на основі опрацьованого матеріалу дати свою оцінку тих подій з точки зору сучасних досягнень теорії держави і права.

По-перше, як загальновідомо, однією з основних ознак будь-якої держави є її чітко окреслена територія, яка визначається кордонами, встановленими міжнародними договорами. Договірне погодження кордону (делімітацію), а також проведення його на місцевості (демаркацію) Закарпатська Україна не проводила. Чітке встановлення кордону відбулося тільки за Радянсько-Чехословацьким договором про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року.

По-друге, вона не сформувала самостійну економічну і фінансову системи. Остання носила командний характер і базувалася на націоналізації підприємств за радянським зразком, монополізації економічного життя, управління ним за допомогою директивних, конфіскаційних методів.

По-третє, на нашу думку, поняття «громадянства» в Закарпатській Україні чітко не визначалося, бо певна частина її суспільства була позбавлена деяких прав і свобод, а саме дієздатності у певних сферах (виборче право, право на державну службу та ін.). Відсутність нормативного акту щодо громадянства з чітко встановленим порядком його набуття не дозволяє вважати це питання врегульованим.

По-четверте, Закарпатська Україна не володіла суверенітетом, який характеризується як незалежність державної влади від будь-якої влади всередині держави і за її межами. Відсутність органу, який би здійснював співпрацю з іншими державами в НРЗУ свідчить про відсутність її незалежності на міжнародній арені, а отже, і про відсутність суверенітету взагалі. Західна доктрина в теорії права визначає державу як правову форму організації і функціонування політичної влади саме з точки зору наявності в неї міжнародного визнання. Конвенція Монтевідео 1933 року про права і обов'язки держав визначає державу як суб'єкт міжнародного права при наявності в неї обов'язкової здатності вступати в стосунки з іншими державами [32, с.19].

Незважаючи на те, що Закарпатська Україна мала окремі ознаки державності, відсутність вищенаведеного не дає підстав для визнання її повноцінним державним утворенням.

Аналіз засобів і методів здійснення державної влади в Закарпатській Україні з точки зору норм внутрішнього права дозволяє характеризувати її політичний режим як авторитарний. Про це свідчить: а) однопартійна система і відсутність опозиції; б) порушення прав людини і розпуск самоврядних органів; в) домінування структур виконавчої влади; г) відсутність елементів громадянського суспільства; д) присутність військ іноземної держави; е) комендантська година.

Отже, вищенаведене дає всі підстави кваліфікувати Закарпатську Україну як окреме адміністративно-політичне утворення радянської орієнтації, яке «протягом перехідного періоду перетворювало в життя конкретну широкопрофільну програму, визначену Першим з'їздом Народних Комітетів» [8, с.156]. Її правове становище визначалося перехідним характером від автономного утворення до адміністративної території в складі СРСР.

Евсеев И. Ф. Народные Комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944 – 1945) / И.Ф. Евсеев. – М.,1954. – 148 с.

Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944 – 1945 / В. Маркусь. – К.,1993. – 111с.

Шляхом Жовтня. Збірник документів. – Ужгород, 1965. – Т.VI. – 443с.

Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1973. – 288с.

Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання / М. В. Троян. – Ужгород, 1979. – 134 с.

Утвердження ленінських ідей про державу і право на Україні. – Львів, 1972. – 198 с.

Кульчицький В.С. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи) / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, А. П. Ткач, В. Ю. Ганчин, П. Ф. Гураль. – Львів, 1985. – 168 с.

Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин) / М. М. Болдижар. – Ужгород, 1993. – 158 с.

Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. П. Макара. – Ужгород, 1995. – 107 с.

Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції / Упорядники В. Задорожний, Р. Офіцинський. – Ужгород, 1995. – 138 с.

Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918 – 1945). – Відп. ред. Гранчак І. М. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – С.576 – 658.

Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / Упор. та передмова О. Д. Довганича, А. М. Шекети; ред. колегія В. І. Балого, М. В. Делеган, О. Д. Довганич. – Ужгород, 1999. – 316 с.

Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / Упор. та передмова О. Д. Довганича, А. М. Шекети; ред. колегія В. І. Балого, М. В. Делеган, О. Д. Довганич. – Ужгород, 2000.

Вовканич І. І. Возз'єднання Закарпаття з Україною: особливості дискусії в історіографії 90-х років / І. І. Вовканич // Carpatica – Карпатика: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії і культури. – Ужгород, 2001. – Вип. 8. – С. 85 – 97.

Макарчук В. Вхідження Закарпатської України до складу УРСР (1939 – 1945): історико-правові аспекти / В. Марчук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1 (12). – С. 39 – 48.

Марьина В. В. К событиям в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) осенью 1944 – зимой 1945 года / В. В. Марьина // Славяноведение. – 2001. – № 3. – С. 27 – 48.

Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. / В. В. Марьина. – М.: Новый хронограф, 2003. – 304 с.

Марьина В. В. Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939 – 1945 гг. / В. В. Марьина. – Книга 2. 1941 – 1945 гг. – М.: Индик, 2009. – 432 с.

Возз'єднання // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укладач: В. І. Худанич. – Ужгород, 2001. – 180 с.

Поп И. И. Чехословакия – Советский Союз. 1941 – 1947 гг. / И. И. Поп. – М., 1990. – С. 142 – 163.

Поп І. І. Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів 1944 – 1945 рр.» / І. І. Поп // Карпатський край. – 1995. – № 1 – 4. – С. 68 – 72.

Тернистий шлях до України: збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр. ХХ століття» / Упорядкування, передмова та покажчик О. Д. Довганича та О. М. Корсуна. – Ужгород, 2007. – 749 с.

Лемак В.В. Теорія держави і права: Курс лекцій / В. В. Лемак. – Ужгород, 1998. – 236 с.

Роман ОФІЦІНСЬКИЙ,

доктор історичних наук, професор
(Ужгородський національний університет)

ПРЕВЕНТИВНА РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (осінь 1944 р. – весна 1945 р.)

Як перехідне державне утворення, Закарпатська Україна проіснувала 15 місяців – із жовтня 1944-го до січня 1946 року. Тоді ж українська мова стала у краї державною для всіх органів влади.

Вся повнота влади де-юре належала народові та здійснювалася через обрані представницькі органи – Народну Раду в центрі та народні комітети на місцях. Народна Рада була вищим органом державної влади з представницько-

законодавчими функціями. Уряд складався з президії та уповноважених. Ці гілки влади управляли краєм і втілювали волю населення до возз'єднання з Україною.

Народна Рада прийняла низку рішень (декретів і постанов). У грудні 1944 року вона припинила зв'язки з уповноваженим представником уряду Чехословацької Республіки, а також перебрала право власності на державне майно від Чехословацької Республіки та Королівства Угорщини.

Указом президії Верховної Ради Радянського Союзу від 22 січня 1946 року замість Закарпатської України створили Закарпатську область у складі Української РСР. До цього моменту в краї пройшли дуже істотні зміни.

Відомо, що вийти за Карпати і отримати стратегічний вплив на Дунайський басейн і Балкани було давньою мрією і Російської імперії, і Радянського Союзу. Отож принагідно розгорнулося неприховане змагання за громадську думку.

Масштабні акції кінця 1944 – початку 1945 років – перший з'їзд народних комітетів (26 листопада), маніфест возз'єднання (300 тисяч підписів), з'їзди і конференції комуністів, учителів, молоді, жінок, профспілок, масові мітинги – стали агітаційно-пропагандистським оформленням невідворотного факту радянізації Закарпаття.

Задля цього у Закарпатській Україні представники СРСР невідкладно вжили декілька воєнно-політичних заходів.

Перше. Обмежили діяльність чехословацької урядової місії на чолі з міністром економіки і відбудови Франтішком Немецом тільки слабкорозвинутою гірською південно-західною частиною Закарпаття. Канцелярію урядового уповноваженого Чехословацької Республіки розмістили у місті Хуст. Решта території з містами Ужгород, Мукачево, Берегово оголосили прифронтовою зоною, котрою управляло радянське командування спільно з Народною Радою Закарпатської України [2, с. 20 – 21].

3 грудня 1944 року Народна Рада Закарпатської України видала декрет про припинення контактів з уповноваженим. Після цього, 8 грудня, адміністрація Ф. Немеца виїхала за межі краю, в якому перебувала майже півтора місяця – з 28 жовтня. Тепер вона розмістилася у Східній Словаччині [8, с. 40 – 41].

Друге. Задіяли 520 пунктів набору добровольців у Радянську армію, мобілізувавши у 640 населених пунктах до кінця 1944 року 15 988 осіб. Із них 689 не пройшли медичну комісію та мандатну перевірку. Зокрема, відправили додому 166 угорців як представників «ворожої» національності. Мобілізовані у Закарпатті добровольці (15 299 осіб) поповнили ряди 1 гвардійської та 18-ої армій [4, с. 12 – 13]. До речі, певний час штаб 18-ої армії розміщався в Ужгороді у просторому будинку по вулиці Берчені, 45, а її політичний відділ – поруч, у селі Невицьке.

Після короткотривалої підготовки вони воювали у Польщі, Словаччині та Чехії. Набір у добровольці проводився «творчо». Відділ комплектування і формування штабу 4-го Українського фронту підібрав 50 офіцерів. Вони очолили агітаційні групи із 8-10 солдат, які співпрацювали з народними комітетами і пропонували певні продовольчі та матеріальні подарунки. Більшість сімей закарпатських добровольців були нужденними, котрі шукали будь-якого порятунку від злиднів.

У свою чергу, формально мобілізація відносилася до компетенції відомства чехословацького генерала Антоніна Гасала, діяльність якого командування 4-го Українського фронту фактично паралізувало. Проте з 8 листопада 1944-го до 15 лютого 1945 року до чехословацької армії вдалося мобілізувати 6 735 закарпатців, у тому числі 15 офіцерів. Перед тим 2,5 тисячі амністованих учасників нелегальних переходів у СРСР (1939 – 1941) вступили в чехословацьку військову частину на старті її формування – у 1942 – 1943 роках у місті Бузулук, що на південному Уралі [5, с. 12 – 14].

Примітно, після війни значна частина закарпатських добровольців залишилася в Чехословаччині. 240 із них стали офіцерами середньої та вищої ланки, у тому числі полковниками (71 особа) і генералами (8).

Третє. Провели репресивні заходи з «очищення тилу від ворожих елементів». Репресії проти угорців і німців, яких віднесли до ворожих націй, почались одразу, як тільки у Закарпаття увійшли радянські війська. Уже у листопаді-грудні 1944 року на підставі постанови № 0036 військової ради 4-го Українського фронту розпочато ізоляцію угорського і німецького чоловічого населення призовного віку [1, с. 97, 120, 128, 140].

Лише протягом місяця (18 листопада – 16 грудня 1944 року) війська НКВС з охорони тилу 4-го Українського фронту направили на збірні пункти військовополонених понад 23 тисячі угорців і німців чоловічої статі віком від 18 до 50 років. Серед інтернованих частка цивільних осіб (так званих «військовозобов'язаних») сягала 40 %. Підрозділи НКВС і СМЕРШу всього інтернували у Закарпатті понад 30 тисяч угорців і німців.

Загалом до початку 1945 року в трудові табори відправили 70 тисяч угорців віком від 18 до 55 років, у тому числі майже 25 тисяч закарпатських. У 1946 – 1950 роках додалося ще 10 тисяч. Водночас Народна Рада Закарпатської України 15 січня 1945 року прийняла рішення про виселення з краю «сейкельських дорожних робітників», яких завезла попередня окупаційна влада.

На закарпатських німців чекали ґрунтовніші репресії. Восени 1944 року чимало з них встигли виїхати у матірні держави: у Німеччину (Західну – 1 920 осіб, Східну – 373), Австрію – 53. Найбільші втрати понесли села Усть-Чорна – 400 осіб, Німецька Мокра – 330, Верхній Коропець – 183, Софіївка

– 181, Драчино – 128, Руська Мокра – 104, Лалово – 90, Німецька Кучава – 88. Багато з них загинуло в дорозі.

Воєнній мобілізації підлягали всі чоловіки від 17 до 45 років і всі жінки 18 до 30 років. На основі розпорядження військової ради фронту Народна Рада Закарпатської України видала свій циркуляр від 22 грудня 1944 року «Про мобілізацію населення німецької національності і робітників як тяглової сили на вивозку дерева». Мобілізованим належало взяти із собою харчування на 15 днів дороги і з'явитися на збірні пункти. Найбільше їх направили у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас).

Четверте. Запровадили державну символіку, утворили судові та правоохоронні органи за радянським зразком. Народна Рада Закарпатської України видала декрети про гімн і прапор Закарпатської України, демонстративно запозичені у СРСР. 9 грудня 1944 року створено добровільні народні дружини (військові формування), а 18 грудня 1944 року – Спеціальний суд «для боротьби з ворогами нашого народу».

П'яте. Націоналізували або взяли під щільний державний контроль промисловість, транспорт, торгівлю, землю. Населенню пообіцяли працю, відпочинок, матеріальну і медичну допомогу, пенсію, освіту рідною мовою. Зокрема, право на працю гарантували через націоналізацію фабрик і заводів, ліквідацію безробіття, планову економіку. Так, у січні 1945 року націоналізували лісопромислову фірму «Латориця» і конфіскували хімічні заводи в Перечині, Сваляві, Великому Бичкові [7, с. 62, 66].

Проголошений для робітників і службовців робочий день становив до 8 годин на добу, 48 годин на тиждень. Кожному після одного року праці по найму зобов'язалися забезпечити 14-денну щорічну відпустку із збереженням заробітку. Замок графа Шерборна між Чинадієвом і Свалявою передали профспілкам під будинок відпочинку для робітників і службовців, а у селі Синяк заснували санаторій для хворих ревматизмом.

По суті, всі ці суспільні перетворення, нерідко чисто популістські, стали першим етапом радянзації Закарпаття. Їх провели в стислі терміни задовго до офіційного приєднання Закарпаття до СРСР, усупереч попереднім радянсько-чехословацьким домовленостям.

Превентивна радянська Закарпаття значно випередила формальну зміну його державно-правового статусу. Цей процес став символічним початком визначального впливу СРСР на всю післявоєнну Центральну Європу.

У липні 1944 року урядовим делегатом Чехословацької Республіки на визволеній території Підкарпатської Русі призначено чеха міністра Франтішка Немеца, його заступником – словака генерала Рудольфа Вієста, а політичним радником – закарпатського українця, офіцера з освітньо-культурної праці в

чехословацькому війську Івана Турянцю. Командування визволеної території очолив чех генерал Антонін Гасал-Ніжборський.

Глава чехословацької урядової місії, міністр економіки і відбудови Франтішек Немец у Хусті 28 жовтня 1944 року зробив офіційну заяву. Згідно з конституційним декретом президента Чехословацької Республіки, він повідомив про заснування Адміністрації визволеної території на чолі з урядовим делегатом.

Відтоді з'явилися тимчасові місцеві органи державної влади Чехословаччини – військові комендатури і народні ради (комітети). Саме їм адресувалася інструкція урядового делегата Ф. Немеца від 7 листопада 1944 року про затримання й арешти осіб, які після Мюнхенської конференції (29 вересня 1938 року) проявилися в протидержавній діяльності.

Йшлося про членів і симпатиків українських, угорських, угорських і німецьких ультрарадикальних об'єднань громадян (так званих «фашистських»), співробітників правоохоронних органів та її агентури. Так, окремий наголос робився на членах «Карпатської Січі» (легальна напіввійськова організація періоду Карпатської України) та партій, очолюваних у чехословацьку пору Андрієм Броді та Степаном Фенциком. Останні на той момент були чинними депутатами угорського парламенту.

Як не парадоксально, представники чехословацької демократії необачно і нерозважливо випустили з пляшки джина. Невдовзі цю репресивну ідею розвинула Народна Рада Закарпатської України, утворивши 18 грудня 1944 року спеціальний суд. До зазначеного переліку долучили осіб, які саботували рішення Народної Ради, проводили антирадянську пропаганду (у вужчому прочитанні – проти Червоної армії), розпалювали національну і релігійну ворожнечу.

Як на ту пору, чогось особливого чи унікального у цих масових каральних чистках за політичною ознакою у Закарпатській Україні складно знайти. Як у Східній, так і у Західній Європі, звільненій від нацизму затримували і судили колаборантів, нерідко без вагомих підстав караючи їх смертними вироками.

Різниця полягала не стільки у світоглядних чинниках, скільки у різючих контрастах між правовими основами двох складових одного антигітлерівського блоку – ліберальною (західною) і тоталітарною (радянською). Тому за однотипні провини у союзних окупаційних зонах покарання бачимо подеколи діаметральні.

До того ж, крім чисто політичного критерію (денацифікація) СРСР практикував переслідування за національною ознакою (представників так званих «ворожих націй»). Над усіма цими різновидами репресій вивищувався пріоритет № 1 – «український націоналізм», котрий не давав спокою керівництву

СРСР на той момент уже близько трьох десятиліть. Тому Карпатська Україна стала таким дразливим більмом на оці. У цьому голоси чехословацької та прорадянської адміністрації злилися в унісон, хоч із різних мотивів та із різними наслідками.

Чехословацька урядова місія спробувала перебрати всі віжки державного управління регіоном. Зокрема, за її розпорядженням у грудні 1944 року на марках Королівства Угорщина (а їх налічили 27 видів) ручним штемпелем зробили надпечатку абрєвіатури «ČSP» («Чехословацька пошта»). Ці марки використовували у «чехословацькій зоні» впродовж декількох місяців.

Як уже говорилося, чехословацьких адміністраторів доволі безпардонно витіснили радянські. Отож у лютому-березні 1945 року Народна Рада Закарпатської України на поштових, доплатних і фіскальних марках Угорщини дозволила друкарську надпечатку українською мовою в три рядки «Пошта / Закарпатська / Україна». У травні-серпні тут випустили три серії власних поштових марок із чотирма зображеннями: голови червоноармійця в касці на тлі прапора і гір; розірваного ланцюга; руки, що рве окуви; п'ятикутної зірки з серпом і молотом.

Хоч на марках Закарпатської України номінал указували без позначення грошових одиниць, офіційно їх вартість визначали у філерах і пенге. Майже всі випущені марки розпродалися до дня вилучення 15 листопада 1945 року. Відтоді у Закарпатській Україні почала діяти загальносоюзна пошта.

На 21 листопада 1944 року глава чехословацької урядової місії Ф. Немец скликав у Хусті конференцію для обрання крайового владного органу – земської управи. Проте активну державотворчу роботу службових осіб Чехословаччини відкрито і демонстративно паралізували місцеві радянофіли у співпраці з командуванням 4-го Українського фронту [10, с. 62]. Вони провели ряд публічних політичних акцій, котрі відзначалися небаченим досі масштабом і суттєво вплинули на громадську думку не тільки у регіоні, але й далеко поза його межами.

26 листопада 1944 року в Мукачеві відбувся Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Між іншим – перший та останній, більше таких форумів не проводили. Ключові доповіді виголосили голова Ужгородського народного комітету, такий же запеклий русофіл Петро Сова і секретар центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України Іван Туряниця, котрий належав до української ідентичності. В обговоренні вузлових питань виступили 12 делегатів, які представляли різні місцевості та соціальні верстви краю.

Наприкінці засідання делегати з'їзду прийняли Маніфест про возз'єднання з Радянською Україною. За це рішення одноставно проголосували всі 663 делегати, присутні на з'їзді. Примітно, з них лише трохи більше третини були

комуністами. Вони представляли всі тодішні округи (нині райони), національні групи і безпосередньо обиралися від 268 населених пунктів. Точної норми представництва не було встановлено, тому зазвичай малі села представляли 1 – 2 делегати, великі села і міста – 3 – 4 і більше.

Якщо брати до уваги національну ознаку, то серед 663 делегатів домінували українці (621), потім ішли угорці (26), росіяни (5), євреї (4), румуни (2), німці (2), словаки (2), роми (1). Цікаво, серед них було 14 священників (11 православних і 3 греко-католицьких) та 13 жінок, у тому числі дві угорки [див.: 9].

Також у залі були присутні 116 гостей, у тому числі начальник політичного управління 4-го Українського фронту генерал-лейтенант Лев Мехліс, начальник політичного відділу 18-ої армії полковник Леонід Брежнев (пізніше довголітній очільник СРСР – генеральний секретар ЦК КПРС (1964 – 1982), начальник 7 відділу (робота серед населення) політвідділу 18-ї армії полковник Сергій Тюльпанов. Останній водночас виконував функції радника голови Народної Ради Івана Туряниці.

Ця трійка вищих радянських офіцерів найбільше старалася у справі радянізації Закарпатської України, забезпечуючи втілення в життя відповідних заходів. Маючи на старті вельми прихильну громадську думку, для них покладені завдання виявилися абсолютно технічними. Тим більше опонент (чехословацька місія) виявився занадто слабким, без оперття на серйозні власні ресурси. Цю місію фактично привезли у радянському обозі, тому її представники розраховували здебільше на ласку Божу. Але у Радянському Союзі правили атеїсти з глобальними амбіціями.

Сам же маніфест про возз'єднання упродовж місяця після з'їзду підписали близько 300 тисяч осіб, або майже все доросле населення краю – виборчого віку. Звичайно, представники чехословацької влади вельми активно протидіяли гучній кампанії збору підписів [10, с. 64]. Однак їхні можливості були мізерними порівняно з ресурсами впливу Народної Ради, котра цілковито оперлася на політичне управління 4-го Українського фронту.

Наприклад, в угромовному селі Гудя, нині Виноградівський район, чезрез контрагітацію чехословацьких військових маніфест підписали спочатку лише 30 осіб, а після проведення загальних сільських зборів – уже 478 [6, с. 54]. Як бачимо представники Народної Ради Закарпатської України безупинно і методично змагалися буквально за кожну п'ядь громадської довіри.

Займатися тоді масивною фальсифікацією чи підробкою документів народного волевиявлення просто немало сенсу, хоча поодинокі випадки таких маніпуляцій простежуються. Суспільний підйом і «визвольний настрій» листопада-грудня 1944 року якнайкраще працювали на ідею радянізації Закарпатської України.

Прикметно, кінцевою метою проголошувалося не зміцнення державності Закарпатської України в тій чи іншій формі, а її радянізація – возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР.

Це видно з тексту присяги державного службовця, затвердженій декретом Народної Ради. Вона починалася словами: «Я, громадянин Закарпатської України, урочисто присягаюсь на вірність моїй Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України і вихід зі складу Чехословаччини».

Декретом № 27 від 12 січня 1945 року Народна Рада затвердила державним гімном Закарпатської України державний гімн СРСР без будь-яких змін. Державний прапор Закарпатської України мав співвідношення ширини до довжини 1: 2. Він складався з червоного полотнища із золотим написом: «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». У верхньому кутку полотнища, біля древка, зобразили золоті серп і молот, а над ними червону п'ятикутну зірку, обрамлену золотою каймою.

14 березня 1945 року Народна Рада започаткувала кампанію перейменувань населених пунктів, вулиць і площ з ідеологічних мотивів. Наразі іменами «народних мучеників і героїв, які загинули в боротьбі за народну справу» зобов'язали називати вулиці у селах і містах. Для утвердження комуністичної топонімії використали імена людей, переважна більшість яких не мала жодного стосунку до Закарпаття.

Подеколи нині вчені та аматори гаряче дискутують з приводу історії Закарпатської України. Найбільше – про те, наскільки закарпатський рух за возз'єднання з Україною був масовим, загальнонародним. Дехто вперто налягає на термін «інкорпорація» (включення, приєднання), проведений начебто виключно привізними адептами тоталітарного режиму при підтримці місцевих комуністів.

При цьому очевидно, що фантазії неосвічених людей завше привабливіші за висновки тих, які ґрунтовно осмислюють достовірні факти і прагнуть до істини.

1. Возз'єднання: Зб. архів. док. і матер. (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Упоряд. О. Довганич, А. Шекета, М. Делеган. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 342 с.
2. Возз'єднання: Матер. міжнар. наук. конфер., присв. 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною (Ужгород, 26 червня 2000 р.) / Укл. В. Худанич. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – 178 с.

3. Возз'єднання Закарпаття з Україною: Матер. наук. конфер. Ужгород, 29 червня 2005 р. / Редкол.: Л. Белей та ін. – Ужгород: Говерла, 2006. – 200 с.
4. Звершилося. Сталось. Навіки збулось! 55 років возз'єднання Закарпаття з Україною: Документи, спогади, розповіді про делегатів Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України / Упоряд. О. Довганич. – Ужгород: Карпати, 2001. – 128 с.
5. Закарпатська Україна. Ос'нь 1944 року / Упоряд. В. Задорожний, Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 138 с.
6. 1945 рік. Закарпатська Україна / Упоряд. В. Задорожний, Р. Офіцинський. – Ужгород: Патент, 1995. – 134 с.
7. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. Макара. – Ужгород: Патент, 1995. – 108 с.
8. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944 – 1945 / В. Маркусь: [Пер. з франц.]. – Київ: Інтел, 1993. – 112 с.
9. Навічно в пам'яті історії: Біограф. довідник делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України / Упоряд. О. Довганич. – Ужгород: Госпрозрах. ред.-вид. відділ упр. у справах преси та інформ., 2004. – 366 с.
10. Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне / Упоряд. О. Довганич. – Ужгород: Госпрозрах. ред.-вид. відділ комітету інформ., 1997. – 166 с.

Віктор ПЕТРЕЦЬКИЙ,

керівник Прес-служби

(Ужгородський національний університет)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ЧАСІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1944 – 1946 рр.)

Кінець 1944 р. ознаменувався черговою зміною перспектив суспільно-політичного розвитку Закарпаття. В умовах швидкого наступу Червоної армії в напрямку Карпатських гір, окупаційна угорська влада поспішно втрачала важелі державного управління. Це означало, що незабаром розпочнеться й новий процес елітотворення на регіональному рівні. Цей період був особливо визначальним, передусім в політико-державній ідентифікації, формуванні нових політичних відносин, нової парадигми владних інститутів, політичної еліти, її адаптації до радянської політичної системи, транс-

формація адміністративно-політичних елементів у радянський час другої половини 40-х рр. ХХ ст.

Своєрідністю суспільно-політичної ситуації того часу стало паралельне існування декількох політичних адміністрацій. Так, у жовтні – на початку листопада 1944 р. тут діяли народні комітети, чехословацька владна адміністрація, що почала відновлювати свою роботу, а також військові комендатури Радянської (Червоної) Армії тощо.

Після ліквідації угорського окупаційного режиму восени 1944 р. в Закарпатті розпочалося утвердження радянської, як було прийнято вважати – «народної» влади. Активізувався рух за возз'єднання з Радянською Україною. Цей період в регіональній політичній історії отримав політико-правовий статус напівдержавного (перехідного) організму і назву – Закарпатська Україна (1944 – 1946 рр.). Створювалися розгалуження народних комітетів, як органів місцевого самоврядування. Проте їх формування лише частково було здійснене з народної ініціативи [2, с.44]. Головну роль виконували представники військового командування Червоної армії, котрі призначали керівництво населених пунктів. Поряд з цим на своїх посадах ще залишалися місцеві чиновники. Тому, на цьому етапі, склалася дещо парадоксальна ситуація з двовладдям. Однак з часом комуністи та радянські працівники витіснили з управлінських посад старих службовців і монополізували владу в своїх руках. Повсюдно здійснювався контроль радянських силових структур над політичними органами Закарпатської України [5, с. 108].

Нова влада чітко дала зрозуміти, що повернення до «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою не буде. Про це свідчить непорозуміння радянських органів влади й місцевих жителів деяких сіл, котрі після визволення відновлювали діяльність місцевих осередків чехословацьких партій і формували комісії з прийому нових членів. Натомість з верху насаджувалась зовсім інша умова перспективного розвитку краю – формувалась однопартійна, з монополізуючою роллю в суспільстві, система. Відтак, партійний плюралізм зводився до обов'язковості створення на місцях осередків комуністичних організацій, котрі повинні були очолити суспільно-політичні перетворення в регіоні.

Утворена Комуністична Партія Закарпатської України (КПЗУ), яка діяла в Закарпатті з 19 жовтня 1944 р. до 15 грудня 1945 р., була правонаступницею Закарпатського крайового комітету КПЧ (діяла у 1921 – 1938 рр.). На Установчій конференції в Мукачеві було вирішено об'єднати всі осередки в одну комуністичну організацію. Тоді ж обрали Центральний Комітет, до складу якого увійшло 23 чоловік: С. Борканюк, О. Тимко, І. Ваш, М. Климпотюк, І. Ловга та ін. Першим секретарем ЦК КПЗУ став І. Турянця, його заступником – Д. Тараконич, а секретарями – С. Вайс та І. Ледней [2, с.19 – 27].

Офіційним друкованим органом КПЗУ стала газета «Закарпатська правда», перший номер якої вийшов у світ 5 листопада 1944 р.

Процес входження Закарпаття до складу Радянської України був керований Народною Радою Закарпатської України (НРЗУ) за умов постійного контролю над органами народної влади на місцях радянськими партійними та силовими структурами. Тому за короткий час, а саме з листопада 1944 по січень 1946 рр. представники регіональної політичної влади, котрі формували інститут політичної еліти й розв'язували важливі завдання тогочасного суспільно-політичного розвитку краю. Повсюдно на території краю виношувалася і реалізовувалася ідея народної влади, участь у її функціонуванні широких верств населення незалежно від ідеологічних, національних чи релігійних уподобань. У багатьох населених пунктах обиралися Народні комітети, до складу яких входили робітники, селяни, колишні партизани, представники інтелігенції та духовенства, однак перевага надавалася все ж комуністам. Саме вони й очолили рух за возз'єднання краю з Радянською Україною, інтегруючи бажання населення на різноманітних партійних і народних конференціях та зібраннях.

Отже, першими органами нової влади у 1944 р. постали міські та сільські Народні комітети. Про це було підтверджено на Першому з'їзді Народних комітетів, котрий прийняв «Маніфест возз'єднання краю з Радянською Україною». Делегатами з'їзду Народних комітетів були представники різних соціальних, професійних, вікових, національних груп населення. Як зазначає дослідник історії Закарпатської України М. Макара, «підтримка акту возз'єднання населенням неукраїнських етнічних груп мала глибокий політичний зміст, що логічно підтверджувало історичні традиції нашого краю» [2, С. 93].

У перші повоєнні роки діяльність нової політичної влади Закарпаття була спрямована на якнайшвидшу нормалізацію суспільних відносин, відбудову й розвиток основ народного господарства, здійснення інших першочергових реформ. Щодо активізації суспільно-політичного життя місцевих жителів, то вона відбувалася шляхом формування та розгортання діяльності нових громадсько-політичних організацій та інститутів, провідну роль в яких пропонувалося відігравати представникам народних мас, а саме трудящих, селянства тощо. Нова влада також афішувала прозору й відкриту процедуру широкого залучення народних мас до формування органів влади на місцях, до управління державних та господарських інститутів [3, с. 35 – 72].

Слід відзначити, що широка пропаганда проходило у складних умовах економічної та культурної відсталості. Більше того, місцеве населення під час важких воєнних років та окупаційної диктатури почало втрачати політичні традиції виборності місцевих органів влади й партійного плюралізму,

що набули особливого розмаху за часів Чехословацької Республіки. Відповідної шкоди було надано й рівневі політичної культури краю. Партійні осередки та інші організації в переважній більшості міст і сіл вже не існували. Угорський окупаційний режим призвів до знищення кращих представників елітних груп у краї, а тих, що залишилися важко було назвати досвідченими кадрами, котрі б ефективно займали управлінські посади у різних галузях суспільного життя.

Проте, виникнення місцевих органів управління тільки частково носило характер народного волевиявлення. Перші народні комітети насправді не стільки обирались, скільки призначались командирами військових частин, які перебували в даний момент у тій чи іншій місцевості. Формувався тимчасовий народний комітет у складі до десяти активних чоловік. Разом з тим, до складу комітетів вводилися й колишні чехословацькі чиновники і місцеві представники інтелігенції та духовенства. Не могло обійтися без працівника й радянської влади, яку уособлювали політпрацівники військових частин чи інших установ. З іншого боку, реальна діяльність останніх унеможливила хаотичному розвитку подій на місцях і, навіть певною мірою, сприяла відновленню демократичних свобод і ліквідації фашистського апарату. Весь механізм загалом впливав і на зростання національної самосвідомості місцевого населення щодо єдності української нації в єдиних територіальних межах.

Та, незважаючи на це, органи місцевої влади у містах і селах все ж формувалися під пильним контролем представників військових частин Червоної Армії. Логічним виглядало й рішення залишити на певний час на місцях представників старої еліти, знаних службовців. Тому, одночасно з новими комітетами діяли й старі органи державної влади, котрі виконували функції більше як професіонали, а не як впливові в тогочасних умовах інститути. Були й випадки, коли Народні комітети формувалися представниками чехословацьких військ або представниками відновленого чехословацького уряду.

Отже, виникала ситуація, коли майже у всіх округах краю діяло двовладдя, хоча реально все ж влада підпорядковувалася підконтрольним силовим і військовим структурам Червоної армії. Саме їм належала реальна влада й у Народних комітетах. З часом, пріоритет владного контролю почав переходити від військових до комуністів, котрі й очолили радянізацію місцевого суспільства на всіх рівнях. Однак варто відзначити, що на початковому етапі процес елітотворення носив відкритий характер. До народної влади зголошувалися представники інших ідеологічних та політико-партійних уподобань, популярних за чехословацьких часів. Серед них нерідко траплялися прихильники соціал-демократів, аграрників, християнських народників тощо. Разом з тим, не існувало стандартної структури й організації народних комітетів. Вони формувалися відповідно до вимог міста чи села.

Таким чином, у Закарпатті в повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності представників найнищих верств населення, зокрема робітників, селянства, забезпечення їх значної участі в суспільно-політичному житті. Ці ж соціальні групи претендували на місце в крайовій політичній еліті.

Політичну еліту як таку офіційно проголосив Перший з'їзд народних комітетів, який обрав вищий орган державної влади Закарпатської України – Народну Раду в складі 17 чоловік. Він виконував функції представницького законодавчого органу. Згодом було сформовано виконавчо-розпорядчий орган – уряд Закарпатської України. Його склад був затверджений у тій самій кількості що й Президія. Головою НРЗУ обрали І. Турянцю, а його заступниками – П. Лінтур і П. Сова. Різноманітні управлінські відділи очолили також представники нової генерації прихильників радянської ідеології. Відтак відділ внутрішніх справ і державної безпеки очолив І. Ваш, відділ комунального господарства – П. Сова, відділ фінансових справ – Т. Івашко, відділ землеробства – М. Молдавчук, відділ лісового господарства – М. Цуперяк, відділ промислу і торгівлі – С. Вайс, відділ юстиції – С. Борецький, відділ освіти – І. Керча, відділ комунікацій – Г. Русин, відділ охорони народного здоров'я – Й. Керечанин, відділ соціальної опіки – Ф. Чекан [1]. Саме названих діячів варто назвати новоутворюючою ланкою політичної еліти в краї.

Слід констатувати, що процес національно-державного самовизначення Закарпатської України проходив у складних умовах обмеження місцевої еліти в своїх правах і діях. Нова політична влада формувалася в жорстких умовах контролю над політичним життям і відносинами у суспільстві. Відправною точкою у питанні підпорядкування владних структур й умов їх формування став декрет Народної Ради від 5 грудня 1944 р., згідно з яким «настійливо» рекомендувала місцевим органам влади «негайно припинити зв'язки і зносини з уповноваженим чехословацького уряду Ф. Немецем, його цивільним та військовим апаратом» [2, с. 101]. Одночасно було проголошено державну й економічну самостійність, оскільки власність на майно колишніх державних утворень, до складу яких входило Закарпаття, проголошувалося власністю Закарпатської України. Цей документ був проміжним на шляху до міждержавного Договору між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р., в одному з протоколів якого фіксувалося «безоплатне переведення державного майна в Закарпатській Україні з власності Чехословацької Республіки у власність Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [3, с. 36; 6, с. 284 – 286].

Отже, формування державно-адміністративного управління розпочалося вже у грудні 1944 р. й здійснювалося швидкими темпами, навіть незважаючи на наявні проблеми професійного підбору управлінських кадрів, людей, котрі б за ознаками вписувалися в категорію політичної еліти на регіональному рівні. Уже в січні 1945 р. вертикаль політичної влади в Закарпатській Україні набула завершеного вигляду.

На початку 1946 р., а саме впродовж весняних місяців березня – травня, почали утворюватися в регіоні місцеві органи державної влади, так звані радянські виконавчі комітети, відповідні відділи й управління. Варто зазначити, що діючі місцеві ради депутатів трудящих існували нелегітимно, оскільки вони не пройшли процедуру виборності. Так само були відсутні постійні комісії місцевих рад.

Таким чином, у Закарпатті в повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності трудящих, забезпечення їх широкої участі в суспільно-політичному житті. Однак у роки сталінщини мали місце грубі порушення прав людини. Із східних районів України в Закарпаття було направлено значну кількість партійних і радянських працівників, громадських діячів і досвідчених спеціалістів. Значну громадсько-політичну і виховну роботу здійснювали культосвітні установи, хати-читальні, бібліотеки, клуби. Ради депутатів трудящих у Закарпатті були створені в квітні – травні 1946 р. шляхом перетворення Народних комітетів. Саме через Ради забезпечувалася безпосередня участь широких народних мас в управлінні державою і тісне співробітництво робітників, селян, інтелігенції.

Упродовж 1946 – 1950 рр. здійснювалося поступове зміцнення партійних, комсомольських та профспілкових організацій. Ця специфічна умова стояла в основі формування нових елітних груп, де партійна приналежність визначала роль і статус особи в державно-політичній ієрархії регіонального політичного управління. Відтак кількісний склад партійних організацій постійно збільшувався. Лише за вказаний період він зріс у майже три тисячі чоловік і становив 9 012 членів партії, а кількість партійних осередків у краї зросла з 546 до 804 [4, с. 169]. Одночасно проводилася підготовка нових кадрів для керівництва суспільно-політичними процесами, розбудовою політичних інститутів. Швидкоплинному елітотворенню сприяла й політика на партійній вишкіл через спеціальні партійні школи та курси. Таким чином, через мережу подібних шкіл було підготовлено тисячі прорадянських активістів.

Більше того, зі східних регіонів Радянської України до Закарпаття правлячою владою було направлено значну кількість партійних і радянських працівників, громадських діячів і досвідчених спеціалістів, службовців, котрі мали чіткі інструкції щодо умов державного будівництва та особливостей співпраці з місцевим населенням.

Політичну еліту поповнювали й військовими кадрами, котрі після завершення війни поверталися до родин, на батьківщину й намагалися адаптуватися до мирних умов суспільного розвитку. Місцеві партійні і радянські органи спільно з командуванням частин, керівниками військових комісаріатів сприяли безперешкодному працевлаштуванню колишніх фронтовиків саме на високих, відповідальних партійних та політичних (або ж господарських) посадах.

Отже, становлення політичної еліти, управлінського партійного і державного апарату, особливо керівного складу адміністративних, господарських органів здійснювалося передусім політичним та іншими (наприклад, силовими) управліннями. Як вказує один із найвідоміших дослідників процесу возз'єднання краю з Радянською Україною М. Макара «для маленького Закарпаття, як, до речі, й інших західних областей, ця масова акція виявилась надто відчутною і обтяжливою» [2, с. 99].

Значну роль у цьому процесі відігравали кадри, котрі направлялися в Закарпаття для організаційного, політичного та ідеологічного підсилення, перенесення традицій елітотворення, закладених радянською командно-адміністративною системою. Саме їм судилося закласти основи регіонального управлінського апарату, котрий вибудував бюрократичну систему радянського періоду в історії краю, та й усієї радянської держави.

1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. П – 1, Опис 1. «Закарпатський обком комуністичної партії України».
2. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. П. Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.
3. Макара М. Встановлення на Закарпатті радянської політичної системи / М. Макара // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – Т. III. (1946 – 1991). – С. 35 – 72.
4. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. – Ужгород: Карпати, 1980. – 320 с.
5. Остапеч Ю. Закарпаття через призму політичних виборів / Ю. Остапеч, М. Токар: Монографія / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.

Маріан ТОКАР,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики)

ДО ОЦІНКИ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У ПОВОЄННОМУ ЗАКАРПАТТІ

На початку 1946 року перехідний статус Закарпатської України був змінений правовим затвердженням її території в складі УРСР і утворенням Закарпатської області з центром у м. Ужгород. Юридично питання статусу краю

вирішили 29 червня 1945 року [1, с. 154 – 164]. З цього часу йде повноправне вливання суспільно-політичних інституцій в загальнодержавну радянську політичну систему й аспекти політизації українців Закарпаття втрачають свої регіональні особливості в порівнянні з іншими регіонами України. Цей процес повністю реалізовувався під споконвічною ідеєю єдності українського народу.

Хоча, слід відзначити, що ідеї возз'єднання українських земель по обидві сторони Карпат не були новими. Ще наприкінці Першої світової війни реально розглядалася ідея створення єдиної національної держави в етнографічних межах (щоправда в нерадянському варіанті). Проте зовнішньополітичні чинники цьому завадили. У міжвоєнний період головний тягар щодо реалізації возз'єднаних процесів взяли на себе окремі політичні партії, що діяли в Закарпатті. Серед них була й комуністична політична організація. Політичні партії Закарпаття можна, і це було б справедливо, вважати передвісниками тих політичних процесів, що відбулися в другій половині 40-х років ХХ століття. Проте, здобутки багатьох українських політичних сил та їх представників на цьому шляху фактично були приватизовані однією комуністичною політичною організацією, яка, об'єктивно кажучи, не претендувала на роль лідера загальноукраїнського возз'єднання в його сучасному розумінні.

Так чи інакше, на цьому етапі радянізації регіону ядром політичної системи залишалися комуністи, партія котрих цілковито контролювала суспільно-політичні процеси. Вона практично монополізувала всі важелі крайової життєдіяльності. Головним завданням тогочасності стало зміцнення і активізація органів радянської влади, встановлення радянських порядків, дотримання соціалістичної справедливості тощо. Посилювалася ідеологічна робота, особливо в середовищі людей, котрі недовіряли комуністам. Розпочалась кампанія формування радянських і партійних вищих кадрів за рахунок приїжджих. Натомість масового характеру набуло усунення з посад кваліфікованих місцевих працівників [2, с. 45 – 49].

Отже, можна говорити про те, що кадрова політика радянської влади була спрямована на якнайшвидше утвердження нової політичної системи й адаптації до неї відповідних політичних інститутів. Для цього було й здійснено заміну статусу перехідного напівдержавного, але власне автономного, утворення на рівнозначну адміністративно-територіальну одиницю – Закарпатську область у складі УРСР. Як результат, поряд з політичними аспектами реалізовувалися й економічні (приведення до стандартів п'ятирічок, колективізація), культурно-національні (відхід від поняття «русини» чи «карпатоукраїнці» й розширення значення поняття «українці»), соціальні заходи (введення радянського паспортного режиму з обов'язковою пропискою). Але були й інші складності, котрі в перші роки радянської влади

негативно впливали на її імідж. Це надзвичайна мілітаризація краю через перенасиченість військовослужбовцями, жорсткий прикордонний режим, антирелігійна політика (ліквідація греко-католицької церкви), впровадження командно-адміністративної системи управління всіма суспільними сферами. У повоєнні роки суспільно-політичне життя в краї було підпорядковано якнайшвидшій відбудові і розвитку народного господарства, здійсненню соціалістичних перетворень. Активізація суспільно-політичного життя відбувалася шляхом розгортання діяльності різних громадсько-політичних організацій трудящих (виключно у форматі радянської системи), широкого залучення народних мас до їх роботи, до управління державою і виробництвом.

Щодо виборчих процесів, то зважаючи на багаторічні традиції плюралістичного розвитку політичної системи в Чехословацькій державі, країни були готові в умовах Закарпатської України відновити демократичну практику та всі демократичні інституції. Є чимало доказів того, що на місцях після ліквідації угорських адміністрацій відновлювалися (принаймні робилися спроби) осередки політичних партій, що діяли тут до 1939 року.

Таке ж уявлення у місцевих жителів залишилося стосовно демократичної виборчої процедури. Це чудово розуміли й представники радянської влади, котрі спочатку робили все для того, щоб сподобатися закарпатцям. Тому в цілому можна констатувати, що вибори до сільських, міських та окружних Народних комітетів мали достатньо відкритий і широкий представницький характер. Проте, відчутним було, що за умов, які склалися з приходом радянських військ, населення надавало перевагу комуністам – єдиній партії, яка в такій ситуації могла реально діяти. Фактом є те, що в органах місцевого самоуправління у період приходу Червоної Армії були прихильники різних політичних партій, які діяли на Закарпатті в 20 – 30-х роках. У перші місяці після визволення з числа 561 голів сільських і міських Народних комітетів комуністи склали лише 40 відсотків, а з 13 голів окружних Народних комітетів – 7, із 17 членів Народної Ради – 9 [3, с. 112].

Інша справа, що мали місце випадки, коли Народні комітети змінювали свій склад завдяки «старанням» радянських офіцерів та без згоди місцевих жителів. Це була радянська практика непрозорості у діяльності владних інститутів.

На початку 1946 року, а саме впродовж весняних місяців березня – травня, почали утворюватися в регіоні місцеві органи державної влади, так звані радянські виконавчі комітети, відповідні відділи й управління. Варто зазначити, що діючі місцеві ради депутатів трудящих існували не легітимно, оскільки вони не пройшли процедуру виборності. Так само були відсутні постійні комісії місцевих рад.

Таким чином, у Закарпатті в повосенні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності місцевого населення, забезпечення їх широкої участі в суспільно-політичному житті. Однак у ці роки, як і в Радянському Союзі в умовах режиму сталінщини, мали місце грубі порушення прав людини. Із східних районів України в Закарпаття було направлено значну кількість партійних і радянських працівників, громадських діячів і досвідчених спеціалістів. Значну громадсько-політичну і виховну роботу здійснювали культосвітні установи, хати-читальні, бібліотеки, клуби. Ради депутатів трудящих у Закарпатті були створені в квітні-травні 1946 року шляхом перетворення Народних комітетів. Саме через Ради забезпечувалася безпосередня участь широких народних мас в управлінні державою і тісне співробітництво робітників, селян, інтелігенції.

Значне піднесення та громадсько-політичну активність громадян регіону викликали вибори до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 року), вибори до Верховної Ради УРСР (лютий 1947 року) та вибори до місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 року). Понад 60 тисяч активістів виступили членами виборчих комісій, довіреними особами та агітаторами під час виборчої кампанії. Усього у регіоні було утворено 663 виборчі комісії, в яких працювало 4 тисячі 865 чоловік. Одну четверту цієї кількості становили комуністи. Крім того, з Москви та Києва на місце було відправлено ще понад сотню «консультантів» та агітаторів. Із звернення ЦК КП(б)У до виборців краю дізнаємось: «Хто хоче, щоб західні Ізмаїльська та Закарпатська області догнали у своєму розвитку інші області Радянської України, хто хоче, щоб трудящі України жили культурним і заможним життям, той голосуватиме за кандидатів блоку комуністів і безпартійних» [2, с. 39]. Щоправда, такий наголос можна було б і не робити, адже вибори проходили на безальтернативній основі.

У таких умовах 10 лютого 1946 року відбулися вибори до Верховної Ради СРСР, участь у яких взяли 99, 95 відсотків усіх крайових виборців. За кандидатів до Ради Союзу Верховної Ради СРСР свої голоси віддали 95, 8 відсотків виборців, а до Ради Національностей – 92, 1 відсоток. Першими депутатами Верховної Ради СРСР від Закарпаття стали Іван Туряниця (голова Народної Ради Закарпатської України), Іван Ваш (начальник комітету державної безпеки Закарпатської України), Василь Русин (голова Вищого суду Закарпатської України), Ганна Петрище (активістка крайового молодіжного руху) [2, с. 39 – 40].

Тоді ж функції колишньої Народної Ради як вищого органу державної влади в Закарпатській Україні перейшли до Верховної Ради СРСР. Радянізація суспільно-політичного життя краю відбувалася досить швидкими тем-

пами. Місцеве населення дедалі активніше залучалося до процесу формування представницьких органів як регіонального, так і загальнодержавного значення. Зокрема, Циркуляр Народної Ради Закарпатської України ще 30 листопада 1945 року закликав громадян до участі у «загальних, рівних та прямих виборах при таємному голосуванні» [3, с. 114].

Верховна Рада СРСР була двопалатним парламентом, вищим державним органом влади в Радянському Союзі. Як Рада Союзу, так і Рада Національностей були рівноправними палатами парламенту. Депутати обирались шляхом прямих виборів за мажоритарною системою спочатку на чотири роки (у 1946, 1950, 1954, 1958, 1962, 1966, 1970 роках), а згодом на п'ять років (у 1974, 1979, 1984, 1989 роках) [3, с. 114].

Верховна Рада УРСР була однопалатним парламентом, найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом республіки. Формально ВР обиралась безпосередньо громадянами Української РСР шляхом загальних прямих виборів при таємному голосуванні (1 депутат від 100 тисяч виборців) На практиці ж цей процес здійснювався під жорстким контролем правлячої Комуністичної Партії, яка монополізувала все суспільно-політичне життя в країні. Строк повноважень Верховної Ради був чотири роки. Серед її депутатів переважали члени компартії (62 – 69 відсотків від загальної кількості). Інші вважалися безпартійними. Відтак, вибори до Верховної Ради УРСР відбувалися у 1947, 1951, 1955, 1959, 1963, 1967, 1971, 1975, 1980, 1984, 1989 роках [3, с. 114].

Верховна Рада Української РСР обирала підзвітну їй Президію, утворювала уряд УРСР – Раду Міністрів УРСР та обирала Верховний Суд УРСР. Народними депутатами обиралися голови облвиконкомів та частково їхні заступники, перші чи другі секретарі обкомів, вищий командний склад розташованих на території України військових округів. До повноважень ВР належало право змінювати Конституцію УРСР та приймати нову, видавати та затверджувати народно-господарчі плани та Державний бюджет УРСР, контролювати стан та управління підприємствами союзного підпорядкування та наглядати за ними, надавати право громадянства УРСР та інше.

Основною формою діяльності Верховної Ради були сесії, що скликалися Президією двічі на рік. Також за розсудом Президії, або за вимогою третини депутатів могли скликатися позачергові та урочисті (присвячені визначним датам) сесії. Верховна Рада утворювала постійні і тимчасові комісії. Закони приймалися більшістю голосів депутатів, які брали участь у засіданні ВР.

Отже, перші вибори до Верховної Ради УРСР в Закарпатській області відбулися 9 лютого 1947 року, згідно з прийнятий Указом Президії ВР УРСР «Про проведення виборів до Верховної Ради УРСР» від 26 листопада 1946

року. Тоді була обрана ВР УРСР другого скликання. Маючи вже нещодавній досвід в організаційній та агітаційній роботі, місцеві мешканці так само безальтернативно обрали депутатів і до цього представницького органу. Із 99, 97 відсотків виборців позитивно проголосували 98, 58 відсотків. Внаслідок цього волевиявлення депутатами республіканського парламенту стали А.М.Білусяк, І.І.Демшин, С.М.Микуланинець, І.Д.Петрушак, Г.П.Пінчук, Д.П.Попович, А.А.Селянчина, І.І.Турияниця, В.І.Черничко [2, с. 40].

Перші ж вибори до місцевих рад відбулися тільки 21 грудня 1947 року, коли було обрано 7 677 депутатів. Одночасно розпочалося структурування депутатських корпусів, динамічною стала робота рад, комісій тощо. За національним складом переважна більшість депутатів були українці – 6 344 чоловіки. Зачна кількість депутатів увійшла до складу постійно діючих комісій Рад, у роботі яких, крім цього, брало участь близько 15 тисяч активістів. До управління державою залучалися широкі маси громадянства Закарпаття. На підприємствах, в установах, селах створювалися жіночі ради, а при них різні секції. Жіночі ради спрямовували жінок на участь у всіх політичних кампаніях, громадських заходах, виховували їх у дусі трудової та політичної активності. Найкращі з активісток були обрані до керівних органів радянської влади. До участі в суспільно-політичному житті трудящі області залучалися через цілу низку громадських організацій, Червоний Хрест, різні творчі спілки, спортивні товариства.

Таким чином, у Закарпатті в повоєнні роки було створено умови для розгортання громадсько-політичної активності місцевого населення, забезпечення їх широкої участі в суспільно-політичному житті. Однак, у роки сталінщини мали місце грубі порушення прав людини. Це, насамперед, показали умови проведення виборчих кампаній, які з попередніми міжвоєнними традиціями плюралізму та демократії не мали нічого спільного.

1. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до воз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. П. Макара. – Ужгород, 1995. – 108 с.
2. Макара М. Встановлення на Закарпатті радянської політичної системи / М. Макара // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – Т.ІІІ. (1946 – 1991). – С. 35 – 72.
3. Остапеч Ю. Закарпаття через призму політичних виборів / Ю. Остапеч, М. Токар: Монографія / Серія «Studia Regionalistica»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.

Костянтин КУЦОВ,
науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики)

УЧАСТЬ КОЛИШНІХ АКТИВІСТІВ СТУДЕНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ ЧСР В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

У жовтні 1944 р. територія Закарпаття була зайнята військами Червоної армії. Протягом наступного року в краї сталися важливі суспільно-політичні події, в результаті яких відбулася підготовка до входження Закарпаття до складу УРСР. Поряд із місцевими комуністами, значну роль в цих подіях відіграли представники молодшого покоління крайової некомуністичної інтелігенції – колишні студенти вищих навчальних закладів Праги, Братіслави та Брна. Незважаючи на відносно молодий вік, ці люди були далеко не новачками у суспільному житті Закарпаття, оскільки в роки навчання проводили активну громадсько-політичну діяльність в складі студентських товариств та спілок. Саме вони стали кістяком новостворених органів влади та місцевого самоврядування, громадсько-політичних структур, які функціонували в Закарпатській Україні від листопада 1944 до січня 1946 р.

Протягом жовтня – листопада 1944 р. в населених пунктах краю були сформовані нові управлінські органи – Народні комітети. Колишні члени студентських об'єднань увійшли до керівного складу більшості з них. Зокрема, до Народного комітету м. Ужгорода входили Сергій Стасєв та Омелян Сокол (обидва в 20 – 30-ті рр. – активні діячі празького товариства студентів русофілів «Возрождение», в 1931 р. – співорганізатори «I-го съезда карпаторусских студентов») [5, с.1; 14, с.12], Олег Грабар (у 1935 – 1937 рр. – скарбник товариства православних студентів-русофілів в Празі «Пролом») [5, с.1; 7, с.1; 3, с.3], В. Крайняниця (в 1936 – 1937 рр. – соціальний референт «Центрального Союзу Подкарпаторусских Студентов», у 1936 – 1937 – голова Мукачівського гуртка студентів-русофілів «Друг») [5, с.1; 25, с.2; 23, с.3; 27, с.3]. Членами президії Мукачівського міського народного комітету стали: Іван Керча (в 1935 – 1936 рр. – голова товариства «Возрождение», в 1936 – 1937 рр. – заступник голови товариства «Пролом» та генеральний секретар «Центрального Союзу Подкарпаторусских Студентов») [20, с.33; 10, с.2; 3, с.3; 23, с.3], Хома Чекан (у 1934 – 1937 рр. – секретар товариства «Добрянский», в 1936 – 1937 рр. – перший заступник голови ЦСПС) [20, с.232; 12, с.70; 23, с.3]. До Хустського народного комітету були обрані Іван Андрашко (в 1929 – 1933 – активіст товариства «Возрождение», в 1931 р. – співорганізатор «I-го съезда карпаторусских студентов») [20, с.20; 14, с.12] та Петро

Лінтур – в 1933 – 1934 рр. – член правління товариства «Возрождение» [26, с.96]. Береговський міський народний комітет очолив Антон Ситовський (в 1934 – 1939 рр. – активіст товариства «Возрождение») [20, с.265], а членом цього комітету став Антоній Іванчов (у 1930 – 1935 рр. – активіст товариства «Возрождение», в 1931 р. – співорганізатор «I-го съезда карпаторусских студентов») [20, с.123; 14, с.12].

Наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. у Закарпатті було утворено ряд громадських та політичних організацій радянського типу. До керівництва цих структур також потрапили колишні студентські активісти: Іван Керча був обраний членом Центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України (листопад 1944 р.) [21, с.136], Андрій Смужаниця (в 1936 – 1938 рр. – секретар товариства «Верховина», в 1936 – 1937 рр. – перший секретар гуртка «Друг») [25, с.2] та Петро Лінтур – членами Центрального комітету профспілки педагогів Закарпатської України (грудень 1944 р.) [19, с.3], Олег Грабарь – головою Комітету молоді м. Ужгорода та членом ЦК Спілки молоді Закарпатської України (грудень 1944 р.) [4, с.2; 9, с.31], Василь Крайняниця – головою ради профспілок м. Ужгорода (грудень 1944 р.) та членом Центральної Ради профспілок Закарпатської України (січень 1945 р.) [6, с.1; 16, с.77] та ін.

26 листопада 1944 р. в м. Мукачеві відбувся I-й з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, на якому представники громадськості краю ухвалили Маніфест про Возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Із 663 делегатів з'їзду 19 в минулому брали активну участь в студентському русі це зокрема колишні члени товариства «Возрождение»: Степан Борецький, Валентин Горзов, Георгій Івашко, Михайло Калинов, Ілля Керчанин, Гаврило Русин, колишні активісти «Союзу підкарпатських руських студентів» – Степан Брижак та Василь Федак, колишній співредактор студентського часопису «Поступ» (1931 – 1932 рр.), один із організаторів «З'їзду прогресивного студентства» (Ужгород, 1935 р.) Микола Цуперяк [30, с.3; 1, с.2], колишній заступник голови «Центрального Союзу Подкарпаторусских Студентов» (1937 – 1938 рр.) Іван Олас [25, с.2] та ін. [20].

Символічно, що до обраної на з'їзді Народної Ради Закарпатської України увійшли вісім колишніх діячів студентського руху: Петро Лінтур (заступник голови НРЗУ), Іван Керча (уповноважений НРЗУ в справах освіти), Хома Чекан (уповноважений НРЗУ в справах соціальної опіки), Микола Цуперяк (уповноважений НРЗУ в справах лісового господарства), Степан Борецький (уповноважений НРЗУ в справах судочинства), Гаврило Русин (уповноважений НРЗУ в справах комунікацій), Георгій Івашко (уповноважений НРЗУ в справах фінансів) та Ілля Керчанин (уповноважений НРЗУ в справах охорони здоров'я) [20, с.14].

У наступні місяці було укомплектовано штат структурних підрозділів Народної Ради Закарпатської України. Значний відсоток працівників ресортів НРЗУ також становили особи, які в 20 – 30-х рр. брали активну участь у студентських об'єднаннях. До прикладу, головою президії НРЗУ працював Михайло Попович (у 1928 – 1934 рр. – член товариства «Возрождение») [18, с.83], завідуючим інструкторського відділу президії НРЗУ – Микола Лацанич (у 1921 – 1927 рр. – активіст «Союзу підкарпатських руських студентів») [20, с.162], завідуючим сектором у ресорті фінансів – Микола Пайкошій (в 1935 – 1936 рр. – секретар товариства «Возрождение») [10, с.2], заступником уповноваженого в справах землеробства – Микола Катеринюк (в 30-х рр. активіст «Союзу підкарпатських руських студентів»), відповідальні посади у ресорті промисловості і торгівлі обіймали Сидонія Федор, Йолана Анталовська, Дезидерій Баран (усі – в 20 – 30-х рр. – активісти товариства «Возрождение») та Августин Лавришин (в 1921 р. – засновник «Союзу соціальної помочі для підкарпаторуських студентів» у Празі) [11, с.66], начальником відділу культури НРЗУ був Василь Тудошій (у 1934 – 1936 рр. – голова «Центрального Союзу Подкарпаторусских Студентов») [25, с.2], головою комітету в справах фізичної культури і спорту Закарпатської України – Василь Федак [8, с.10 – 78], директором Державного архіву Закарпатської України – Микола Лелекач (у 1931 р. – секретар «Союзу підкарпатських руських студентів», у 1933 – 1934 рр. – видавець студентського часопису «Пробоем») [13, с.68; 15, с.261], відповідальним редактором газети «Закарпатська Україна» (офіційний орган Ужгородського міського Народного Комітету) – Олег Грабар (листопад 1944 р.), а відповідальним редактором газети «Закарпатська правда» (офіційний орган ЦК КПЗУ) – І.-Г. Керча (листопад 1944 р.) [20, с.33].

Колишні учасники студентського руху працювали на важливих посадах в новостворених правоохоронних та судових органах: головним прокурором Закарпатської України працював Іван Андрашко, його помічниками – голова Василь Петрецький (у 1936 – 1937 рр. – товариства «Возрождение») [22, с.3] та Василь Лендьел (у 1930 – 1931 рр. – редактор студентського журналу «Молодая Русь») [2, с.3; 8, с.113], заступником голови Вищого народного суду Закарпатської України – Михайло Калинов [8, с.113].

Колишніх студентських активістів бачимо і серед керівників провідних місцевих закладів охорони здоров'я, культури та освіти названого періоду. Наприклад, директором Мукачівської державної торгівельної академії в грудні 1944 – лютому 1945 рр. працював Степан Добош (у 1936 – 1937 рр. – голова «Центрального Союзу Подкарпаторусских Студентов»), він же у 1945 р. був безпосереднім організатором і, фактично, першим ректором Ужгородського університету [17, с.6], директором Хустської гімназії в 1945 р. працював Іван Олас [20, с.207], управителем Ужгородської міської лікарні

від 1945 р. – Олександр Фединець (в 1921 р. – засновник «Союзу соціальної помочи для підкарпаторуських студентів в Празі», в 1922 – 1923 рр. – редактор часопису «Підкарпатський студент») [11, с.66], управителем Берегівської міської лікарні – Степан Рокицький (у 1920 – 1921 рр. – перший голова товариства «Возродження») [2, с.1], управителем Ужгородської акушерської школи – Петро Петрецький (у 1921 – 1927 рр. – активіст товариства «Возродження») [8, с.133].

З наведеного вище випливає, що колишні члени студентських організацій періоду першої ЧСР, незважаючи на свої попередні політичні погляди, прийняли активну участь у суспільних процесах, які відбувалися в Закарпатті в 1944 – 1945 рр. і доклали багато зусиль до завершення процесу включення краю до складу Радянської України.

1. «Прогрессивное» студенчество // Наш путь [Ужгород]. – 1935. – № 28. – С. 2.
2. Андрашко И. В. Десятилетняя работа карпаторусского студенчества / И. В. Андрашко // Молодая Русь [Прага]. – 1931. – № 5 – 6. – С. 1 – 4.
3. Большая победа националистов в студ. организациях // Наш путь [Ужгород]. – 1936. – № 185. – С. 3
4. Ватажки обрані // Закарпатська правда [Ужгород]. – 1944. – № 18. – С. 2
5. Великому полководцю і вождю народів Маршалу Радянського Союзу Йосифу Сталіну // Закарпатська правда [Ужгород]. – 1944. – № 5. – С. 1.
6. Відбудемо нашу країну: Перша конференція профспілок м. Ужгорода // Закарпатська правда [Ужгород]. – 1944. – № 18. – С. 1.
7. Годичное собрание о-ва Пролом // Наш путь [Ужгород]. – 1935. – № 64. – С. 4.
8. ДАЗО. ф. Р-14. Оп. 2. Спр. № 40. «Президія Народної Ради Закарпатської України. Списки службовців відділів Народної Ради Закарпатської України». 2 січня 1945 р. – 8 грудня 1945 р. – 143 арк.
9. ДАЗО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. № 1. «Стенограма I-го с'їзду СМЗУ с приложеннями (1-й екз.)».– 17 декабрия 1944 г. – 33 арк.
10. Извещение // Наш путь [Ужгород]. – 1935. – № 61. – С. 2.
11. Делеган М. Громадська діяльність підкарпатських студентів у вузах Чехословацької республіки / М. Делеган // Карпатський край [Ужгород]. –1999. – № 1 – 3. – С. 66 – 68.
12. Демко М. Як живють наші студенти в Празі / М. Демко // Земледельський календарь на год 1935. – Ужгород: Книгопечатня Ю. Фелдешія, 1934. – С. 77 – 81.

13. Довганич О. Микола Лелекач / О. Довганич, Л. Анталовці // Педагогіка-науковці / Упоряд. В. Туряниця. – Ужгород, 1997. – С. 65 – 70.
14. I-й съезд карпаторусских студентов в Мукачево // Молодая Русь [Прага]. – 1931. – № 5 – 6. – С. 10 – 19.
15. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ – ХХ ст. / Р. Ковалюк. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – 420 с.
16. Король І.І. Профспілки Закарпаття: Турбота про людей. Нариси історії / І. І. Король, В. П. Мельник, С. В. Баранчиков. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління в справах преси та інформації, 2000. – 88 с.
17. Куцов К. Степан Добош – фундатор Ужгородської університету / К. Куцов // Русин=Rusin [Пряшів]. – 2008. – № 4. – С. 6 – 7.
18. Могильницький В.К. Карпаторусское студенчество / В. К. Могильницький // Карпатский свет [Ужгород]. – 1928. – № 4. – С. 81 – 83; № 5. – С. 129 – 131.
19. На первом конгрессе педагогов Закарпатской Украины // Закарпатська правда [Ужгород]. – 1944. – № 26. – С. 3.
20. Навічно в пам'яті історії: Біографічний довідник делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2004. – 368 с.
21. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / Редкол.: Ю.В. Ільницький та ін. – Ужгород: Карпати, 1980. – 320 с.
22. Новая победа наших студентов в Праге // Наш путь [Ужгород]. – 1936. – № 181. – С. 3.
23. Общее Собрание ЦСПС // Наш путь [Ужгород]. – 1937. – № 208. – С. 3.
24. Объявление // Наш путь [Ужгород]. – 1936. – № 98. – С. 3.
25. С. В. Добош – новый председатель ЦСПС // Наш путь [Ужгород]. – 1936. – № 97. – С. 2.
26. Сенько І. Заповнена анкета або життєпис Петра Лінтура / І. Сенько. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1999. – 145 с.
27. Студенческая жизнь // Наш путь. – 1936. – № 114. – С. 3.
28. Студенчество // Наш путь [Ужгород]. – 1936. – № 186. – С. 3.
29. Хроника // Наш путь. – 1935. – № 27. – С. 3.
30. Цуперяк М. Журнал «Поступ» / М. Цуперяк // Закарпатська правда [Ужгород]. – 1983. – № 131. – С. 3.

Василь МІЩАНИН,
кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет)

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОЇ РАДИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (листопад 1944 р. – січень 1946 р.)

Після визволення Закарпаття, на території, яка де-юре ще до осені 1945 р. входило до складу Чехословаччини, зразу ж за старою перевіреною схемою, радянська влада стала проводити політичні, соціальні та економічні перетворення. Як зазначає сучасний дослідник проблеми возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною М. П. Макара: «Очищення Закарпаття від угорсько-фашистських загарбників, активні дії політorganів й тилкових служб 4-го Українського фронту серед населення дозволили швидко ліквідувати окупаційний режим, створити сприятливі умови для піднесення громадсько-політичної активності закарпатців, що виразилося в стихійному формуванні органів місцевого самоврядування...» [13, с.10].

Але утворювалися органи самоврядування на місцях не завжди з волі самих закарпатців. Найчастіше ініціативу в цій справі проявляли командири з'єднань Червоної армії, які на власний розсуд призначали в окремому населеному пункті 5 – 7 чоловік у народний комітет [13, с.12]. Водночас із виникненням комітетів у селах і містах Закарпатської України створювалися окружні народні комітети. Завдання, які вирішувалися органами місцевого самоврядування, як сільських і міських, так і окружних рівнів, повинні були розв'язуватися за сценарієм та під контролем радянської влади. Одним із найважливіших і складних питань було земельне питання. Народні комітети залучали селян до будівництва нового суспільного устрою, піднесення їхнього життєвого рівня через ліквідацію великого землеволодіння та знищення економічних основ приватного володіння. Розв'язання аграрного питання носило і політичний характер – це повинно було максимально сприяти возз'єднанню Закарпаття з Радянською Україною. Адже основну масу населення складали селяни, абсолютна більшість яких все своє життя страждала від безземелля і малоземелля.

Перша установча конференція Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ), яка відбулася 19 листопада 1944 р. в приміщенні Мукачівського міського театру, зафіксувала об'єднання всіх комуністичних організацій краю в єдину Комуністичну партію Закарпатської України. На конференції були присутніми 294 делегати, що представляли комуністичні організації міст і сіл. З них 34% робітники, 50% селян, 15% представників трудової інте-

лігенції. Крім того, були запрошені 124 представники партійних органів Червоної Армії, ЦК КП(б)У [13, с.20]. На ній було обрано Центральний комітет, який повинен був керувати КПЗУ. Він складався із 23 комуністів: С.Вайса, С.Борканюка, М.Гандера, І.Ваша та ін. Першим секретарем ЦК КПЗУ було обрано І.Туряницю [21, с.67].

Новоутворена компартія активно виступила за конфіскацію земель греко-католицької церкви, великих землевласників та прибічників гортистського режиму. Цими землями мали бути безкоштовно наділені безземельні та малоземельні селяни через Народні комітети. На конференції було запропоновано органам радянської влади скасувати встановлену за період окупації систему податків, якими обкладалися селяни [13, с.20].

За даними статистики на одного чоловіка в Закарпатській Україні припадало всього біля 0,40 гектара орних земель [3, с.2].

У прийнятій на конференції резолюції вказувалося: «Безземелля селянства Закарпатської України прирікало народ на злидні, кабалу і безкультур'я, а всю країну – на відсталість. Селянство, яке становило основну масу закарпатського українського народу, володіє лише четвертою частиною всієї землі, а три чверті знаходиться в руках поміщиків, імперіалістичних банків та спекулятивних фірм. Тому Партійна конференція вважає одним із основних завдань компартії Закарпатської України – ліквідацію безземелля і спрямування на це діяльності селянських мас...»

Комуністична партія Закарпатської України бореться за конфіскацію поміщицьких, банківських земель та земель спекулятивних фірм і за негайну передачу цих земель без оплати у власність, безземельним і малоземельним селянам через Народні комітети...» [4, 1944. – 21 листопада].

В цій резолюції вказувалося також на необхідність надання негайної допомоги селянам, особливо потерпілим від війни, безкоштовним лісом на будівельні та господарські потреби. Для цього передавалися Народним комітетам досить значні за розмірами ділянки лісних масивів. Виходячи з того, що для значної частини міського та особливо сільського населення основними джерелами існування були лісорозробки та деревообробна промисловість, постановлялося розпочати швидко відбудову підприємств лісової та деревообробної промисловості. Надати допомогу хлібом селянам гірських районів та міському населенню, яке було на межі голоду від нестачі цього продукту першої необхідності [4, 1944. – 21 листопада].

Населення Закарпатської України підтримало позицію комуністів по рішенням, які були прийняті на 1-ій конференції. Воно повірило в пропаговану комуністами і значно заідеалізовану соціальну справедливість, рівність та благополуччя в Радянській Україні. В резолюціях масових зборів, конференцій, мітингів, які проходили наприкінці 1944 р. по всьому краю висловлюва-

лася згода та рішучість підтримати ініціативу Комуністичної партії Закарпатської України [13, 22].

Зовсім іншою справою було те, що віковічні прагнення закарпатського населення в той період співпало з імперськими зовнішньо-політичними устремліннями правлячої верхівки ВКП(б). Цим великодержавницьким намірам в наступні роки були підпорядковані щиросердечні прагнення та життєві інтереси всього населення краю.

Для Закарпатської України, яка, як автономна територіальна одиниця, проіснувала короткий час, Перший з'їзд Народних комітетів відіграв особливу роль. Вважається, що цей з'їзд відбувся з ініціативи 1-ої конференції КПЗУ. Проте ще 8 листопада Ужгородський міський Народний комітет звернувся до Хустського окружного та Мукачівського міського комітетів з пропозицією про створення організаційного комітету по скликанню з'їзду Народних комітетів краю.

З'їзд Народних комітетів Закарпатської України, що відбувся в Мукачеві 26 листопада 1944 р., і поряд з прийняттям історичного Маніфесту про возз'єднання з Радянською Україною, обговорив аграрне питання і прийняв рішення, основою якого була резолюція 1-ої конференції КПЗУ, і яке мало неоціниме значення для селянства Закарпаття. Це була постанова «Про наділ селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом»:

«...Селянство, яке становить переважну більшість населення Закарпатської України, володіє зараз лише четвертою частиною рільної землі, а три чверті рільної землі захопили мадярські і німецькі загарбники, створивши в Закарпатській Україні значні прошарки малоземельного селянства і безземельних селян-батраків. Злидні і голод примушували багатьох закарпатокраїнців кинути свій рідний край і емігрувати в далекі чужі краї...

...3 метою ліквідації земельного голоду і надання допомоги сільському і міському населенню землею та лісом, Перший з'їзд Народної Ради Закарпатської України постановляє:

1. Конфіскувати всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу, які втекли разом з німецько-мадярськими загарбниками.

2. Народній Раді Закарпатської України виробити практичні заходи і передати безкоштовно через місцеві Народні комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян.

3. Народній Раді Закарпатської України виділити безкоштовно в розпорядження міських і сільських Народних комітетів лісові ділянки для задоволення дровами, повсякденних потреб населення і надання йому допомоги будівельними матеріалами» [4, 1944. – 2 грудня].

Вперше в історії Закарпаття власниками землі мали стати ті, хто на ній працював – безземельні та малоземельні. На основі цієї постанови в перші

ж місяці після її прийняття селянам було передано 52737 га землі, кількість малоземельних господарств скоротилася до 2,9% [9, с.20]. Велике землеволодіння перестало існувати. Це було важливим кроком у проведенні реформи. Зовсім змінюється картина у землекористуванні. Так, наприклад, у 1937 році 10 тис. дрібних селянських господарств мали 285 тис. гектарів землі, а 708 великих поміщиків – 771 тис. га, тобто у два з лишком рази більше. Бідняцькі господарства, що становили 45% від загальної кількості господарств, володіли лише 4% орної землі, поміщицькі та куркульські – 77%, біля 23 тис. селянських дворів майже зовсім не мали землі [6, 50]. В період окупації Закарпаття угорськими гортистами, становище в землекористуванні ще більше погіршилося. Зросло велике землеволодіння. На початок проведення земельної реформи, поміщикам, церкві та монастирям належало 59,5% земельних угідь, заможним селянам – 19,8%, середнякам – 16,9% і малоземельним селянам – 3,8% [10, с.98].

На Першому з'їзді Народних комітетів було обрано орган державної влади Закарпатської України – Народну Раду Закарпатської України, до складу якої входило 17 чоловік. Головою Ради було обрано І. Туряницю, заступниками – П. Лінтура. П. Сову. Після з'їзду Народна Рада сформувала виконавчорозпорядчий орган – Уряд Закарпатської України в складі президії та керівників відділів (уповноважених) [4, 1944. – 2 грудня].

З цього часу політика Народної Ради в усіх сферах суспільного життя реалізувалася через видання декретів та постанов. Одним із таких декретів, який мав за основу постанову 1-го з'їзду Народних комітетів, був декрет від 29 листопада 1944 р. «Про наділ землею безземельних і малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України»:

«1. Всі землі і помістя, за винятком лісів, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу, які втекли з мадярсько-німецькими загарбниками, конфісковуються.

2. Конфіскацію земель і маєтків, передбачену в §1 і наділення ними безземельних і малоземельних селян, робітників і службовців здійснюють на місцях негайно місцеві Народні Комітети під доглядом Окружних Народних Комітетів. Наділ землі робітникам і службовцям не може перевищувати 1.000 квадратних метрів.

3. Земля переходить безкоштовно в особисту власність наділених.

4. Окружні Народні Комітети на основі проектів місцевих Народних Комітетів мають негайно зложити детальний список цих земель і помість та запропонувати НРЗУ для правового проведення конфіскації.

5. Місцеві Народні Комітети на кожний земельний об'єкт мають скласти детальний план, на основі якого було проведено його фактичне розподілення. В цьому плані треба ввести ім'я осіб, їх маєтковий і родинний стан та

обґрунтування їхнього наділення, а також величину фактично наділеної їм землі...

6. Рішення місцевих Народних Комітетів в справі конфіскації і наділення ввійде в правову систему після одобрення НРЗУ...» [14, с.42].

Землі, які мали конфіскуватися, залишалися на деякий час «нічийними», тобто процес наділення селян землею тривав певний період. Восени 1944 року на цих полях залишався не зібраний врожай. Тому, з метою забезпечення краю хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами, НРЗУ видає декрет від 29 листопада 1944 р. про збирання врожаю з цих «нічийних» земель. У ньому зазначалось: «1.Окружні Народні Комітети за допомогою міських та сільських Народних Комітетів мають негайно домогтися, щоб весь урожай на залишених землях мадярських та німецьких поміщиків був зібраний у найкоротший строк. 2. Для збору врожаю місцеві Народні Комітети повинні притягти в першу чергу безземельне та малоземельне населення. 3. Збирання врожаю, крім тютюну, надходить на користь збираючого...» [4, 1944. – 21 листопада].

Отже, у відношенні до села політика уряду була досить демократичною й дала добрі плоди. В умовах післявоєнної розрухи це мало життєво важливе, рятівне значення.

Для забезпечення правильного розподілу конфіскованої землі за рішенням ЦК КПЗУ від 27 лютого 1945 р. окружками партії провели спеціальні наради секретарів сільських партійних організацій і голів сільських Народних комітетів. Після цього по всіх селах були створені земельні комісії [22, с.26]. Ці земельні комісії мали контролювати розподіл землі на місцях. Допомогати їм у цьому повинні були народні дружини, створені на основі декрету НРЗУ від 18 грудня 1944 р. [4, 1944. – 30 грудня].

28 лютого 1945 р. Народна Рада Закарпатської України прийняла постанову, в якій йшлося про порядок розподілу земель на підставі декрету НРЗУ від 29 листопада 1944 р. В ній вказувалося, що землі, конфісковані у ворогів радянського суспільства – німецько-угорських поміщиків, акційних товариств, іноземних фірм, передаються безкоштовно в особисту власність безземельним і малоземельним селянам, а також службовцям і робітникам під власні городи [7, с.30]. Значна частина земель, що належала розподілу, була «нічийною», тобто раніше належала міським і сільським власникам – євреям, які за часи окупації були масово депортовані угорськими фашистами і в переважній більшості знищені [8, с.68].

За постановою заборонялось передавати в оренду чи продавати землю тими, хто її одержав. Розподілу підлягали орні землі, луки, пасовища, дрібні сади до одного гольда (1 гольд – 0,57 га – авт.) та виноградники розміром до 10 гольдів [7, с.31]. Всі наділені землею були зобов'язані працювати на ній

особисто, тобто заборонялося використовувати найману працю для обробітку землі [8, с.67]. Цією постановою вже передбачалося поступове обмеження приватної власності на землю в Закарпатській Україні.

Зверталась увага на те, щоб розподіл землі в селах провести поміж безземельних і малоземельних селян, наділивши в першу чергу кращою землею родини добровольців Червоної Армії та партизанів. При розподілі земель в низинних селах мали бути взяті на облік залишені в селах житлові будинки і закріплена за ними земля, щоб сюди переселити безземельних селян з Верховини [7, с.32].

В ході реалізації постанови НРЗУ щодо переселення селян в низинні округи народними комітетами на місцях доводилося проводити роз'яснювальну роботу серед майбутніх переселенців. У селян виникав безпідставний страх про можливе повернення старих порядків і що з ними розправляться попередні господарі. Але з часом, після проведеної органами влади пропагандистської кампанії, селяни активніше проявляли зацікавленість у переселенні. Мешканці низинних місцевостей (українці, угорці, словаки) з розумінням приймали до себе селян з Верховини. Хоча в окремих селах низинних округів, куди мали переїхати переселенці, і де до керівництва Народними комітетами прийшли люди, котрі намагалися використати для власного збагачення «нічийні» землі, мало місце приховування від Окружних Народних комітетів резервних земель, щоб не допустити на них переселенців [7, с.35].

За осінь 1944 – зиму 1945 рр. у низинні округи Закарпатської України було переселено 667 бідняцьких родин. Так, з Волівського, Тячівського, Хустського округів переселилось на Севлющину 180 сімей, із Перечинського і Великоберезнянського округів було переселено на Ужгородщину 113 сімей, з села Волового (окружний центр Волівського округу) і Тячівського округу на Берегівщину – 379 сімей із Свалявщини до Мукачівського округу – 96 сімей [15, с.327]. При переселенні, в першу чергу, бралися до уваги сім'ї добровольців Червоної Армії, ті, чиї батьки і чоловіки загинули в боротьбі з фашистами, а вже потім інші безземельні і малоземельні селяни.

Всього до липня 1945 р. в низинні округи із гірських переселилося 1472 сім'ї бідняків, добровольців Червоної Армії і партизанів [1, с.375].

Виходячи з того, що для проведення весняної сівби 1945 року в селян краю не вистачало тяглової сили та сільськогосподарського реманенту, ІІ пленум Центрального комітету КПЗУ, що відбувся 25 березня 1945 р. видав вказівки місцевим партійним організаціям та народним комітетам про організацію взаємодопомоги між селянськими господарствами для своєчасного проведення весняно-польових робіт. Повинні були створюватися супруги, десятихатки, в яких мали рівномірно розподілятися між селянськими дво-рами тяглова сила та реманент. Надавалася допомога біднякам в проведенні

оранки одержаної ними землі [11, с.311]. На цьому пленумі ЦК КПЗУ відмічалось також, що, попри проведену партійними організаціями велику роботу, справа в деяких округах з розподілом землі стояла на поганому рівні. Особливо в таких округах, як Свалявський, де з 2995 га землі, що підлягала розподілу, було розподілено тільки 2534 га, в – Севлюшському з 9083 га розподілено тільки 2169 га, Берегівському із 10659 га розподілено – 2534 га. Пленум зобов'язав партійні організації вжити всіх заходів, щоб найближчим часом закінчити розподіл землі [20, с. 16 – 17].

Згодом, коли виявилось, що конфіскованій за першим декретом НРЗУ землі не вистачає для забезпечення всіх малоземельних та безземельних, виникла потреба переглянути максимальні норми землекористування. 19 березня 1945 р. був виданий декрет, за яким встановлювали такі максимальні норми: в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Севлюшському, Іршавському та Тячівському округах встановлювалися в межах 40 гольдів (22 гектари) на господарство, а в Перечинському, Великоберезнянському, Свалявському, Хустському, Волівецькому та Рахівському округах – 50 гольдів (28 гектарів) [7, с. 32]. Це були завищені норми землекористування і вони в грудні 1946 р. були переглянуті. Закарпатський виконком обласної Ради народних депутатів і обласний комітет КП(б)У, погодивши це питання з ЦК КП(б)У та Радою Міністрів УРСР, ввів новий максимум на землеволодіння для низинних округів – шість гектарів, для верховинських – вісім гектарів орної землі [16, с.170]. Розподіл конфіскованій землі в селах здійснювали комісії, які працювали разом з уповноваженими Округних Народних комітетів під контролем партійних організацій. З цього питання ЦК КПЗУ проводив спеціальні наради секретарів сільських парторганізацій та голів сільських Народних комітетів [7, с.32].

До жовтня 1944 р. в Закарпатській Україні 104 поміщикам належало 238 тис. га землі, тоді як 25178 батраків не мали її зовсім, а 75943 бідняки мали до 1,5 гектара землі. На Закарпатті батрацько-бідняцькі господарства складали 78 процентів селянських господарств і мали в своєму користуванні лише 7 процентів землі. Поміщики та заможні селяни складали лише 0,3 процента господарств, їм належало 64 процента землі. Церкві на Закарпатті належало 15367 га землі. Хоча є й інші дані, за якими лише греко-католицькій (уніатській) церкві належало на Закарпатті 22 тис. гектарів землі [17, с.14]. Найбільша кількість земель на Закарпатті належала фірмі «Латориця». Наприклад, в с. Нижній Коропець Мукачівського округу «Латориці» належало 1000 кадастральних гольдів лісу, в селі Дерцені цього ж округу – 4738 кадастральних гольдів орної землі, в той час, як у селян в користуванні було всього 1958 кадастральних гольдів. Народна Рада Закарпатської України декретом від 12 січня 1945 р. націоналізувала фірму «Латориця» [19, с.49].

На підставі першого декрету НРЗУ було конфісковано 40700 га землі, а за рахунок зниження норм землекористування було вивільнено ще понад 17718 га [13, с.69].

До квітня 1945 р. Народні комітети конфіскували і розподілили 23 350 гектарів землі, яку одержали 29 080 дворів безземельних і малоземельних селян, а 1600 га було передано переселенцям з Верховини [21, с.214]. До кінця липня 1945 р. землею було наділено 42 685 бідняцьких дворів, які нараховували 196 767 чоловік. А за увесь час з першого періоду земельної реформи із 145 196 господарств Закарпаття землю одержали 54 663 господарств, тобто 37,5% від загальної кількості господарств, їм було передано 52 737 га, в тому числі 35 019 га поміщицьких земель. В середньому по Закарпатській Україні на одне господарство припадало близько одного гектара земельних угідь, а в окремих округах – значно більше. Наприклад, на Берегівщині середній розмір землі на господарство складав 1,8 га, в Севлюшському і Мукачівському округах – 1,5 га, тим часом як у Тячівському окрузі – 0,5 га, Рахівському і Хустському – 0,6 га [13, с.70].

За кількістю господарств найбільше було наділено землею селян у Перчинському окрузі: із 6042 дворів землю одержало 3928, тобто 65 процентів, Воловецькому – 64,8 проценти, Волівському – 54%. Найменший процент припадав на Великоберезнянщину – 21%, Ужгородщину – 24,5%, Мукачівщину – 33,6%. Розміри наділених угідь зумовлювалися наявністю земельного фонду і потребою селян [13, с. 70].

Під час земельної реформи сільські Народні комітети приділяли особливу увагу сім'ям добровольців Радянської армії. Так, у селах Пістрялово, Барбово і Макар'єво добровольцям Червоної Армії наділили по 5 кадастральних гольдів землі, а в с. Кайданові – по 3 кадастральних гольди [7, с. 34].

Під час проведення конфіскації земель та наділення нею малоземельних та безземельних селян в деяких селах краю були спроби з боку заможної верхівки селянства захопити найбільше сільськогосподарських угідь для себе. Наприклад, в с. Доробратові Іршавського округу Народний комітет під впливом найбагатших селян, представники яких входили в Народний комітет, прийняв постанову про розподіл конфіскованої землі «за ключами» («ключ» – частка угідь в обшинному користуванні). Оскільки, найбільші «ключі» були зосереджені у заможних селян, то виходило, що їм припадало по 4 – 8 гектара орної землі, бідняцькі господарства, навпаки, отримували мізерні наділи, а 18 батрацьких сімей не отримали нічого [11, с.308].

У зв'язку з подібними маніпуляціями заможного селянства перерозподіл землі не на користь бідноти було проведено в селах Приборжавське, Осій, Білки, Влахово, Суха, Кам'янське Іршавського округу, а також в інших поселеннях краю [13, с.72]. Так, у протоколі від 8 травня 1945 р. окружних пар-

тійних зборів у Тячеві відмічалось, що розподіл землі проведений за планом, але бували випадки, що земельні сільські комісії зловживали своїм завданням і розподіл проводили не справедливо.

У процесі проведення реформи мали місце й інші негативні моменти. На це вказує дослідник М.П. Макара: «При реалізації декрету Народної Ради про землю довелось подолати певний «опір» старого чиновництва. Багато з них стверджували, що розподіл землі й, особливо, виноградників призведе до зниження товарності і погіршення обробітку землі. Як показало життя, вони були недалеко від істини.

Труднощі полягали і в тому, що до другої половини грудня 1944 р. земельні відділи при окружних НК не були створені, відчувався прихований саботаж старих чиновників окружних судів, у яких зберігались поземельні книги...» [13, с.72].

Чим це можна пояснити? По-перше, не вистачало кадрів землевпорядників. Так, із 87 чоловік, що працювали в цій сфері в 1946 р. 66 не були фахівцями [2, с.96]. По-друге, не впорядкування архівів. У користуванні спеціалістів були старі карти 1859 – 1921 рр. Саме цим можна пояснити виконання плану по складанню списків землекористувачів на 1 січня 1947 р. лише на 69,6% [2, с.98].

Завершальним актом у проведенні земельної реформи в Закарпатській Україні у змінах форм власності на землю став декрет НРЗУ від 15 грудня 1945 р., в якому на основі Маніфесту I-го з'їзду Народних комітетів та «вважаючи за потрібне», запроваджувалися «радянські закони про націоналізацію землі». Оголошувалося, що від тепер вся земля з її надрами, водами, лісами на території Закарпаття є власністю державною, тобто «всенародним добром». Президії НРЗУ було доручено негайно здійснити всі заходи щодо передачі селянам землі «у безстрокове і безкоштовне користування». Цим же актом попередні декрети і постанови Народної Ради Закарпатської України про часткову конфіскацію та націоналізацію землі вважалися за такі, що відповідали змістом декрету від 15 грудня 1945 р. і на цій основі ліквідовувалися [21, с.655].

Радянська пропаганда відразу стала переконувати селян, що ці заходи не суперечать їхнім інтересам. Більше того на основі націоналізації землі селянам додатково передавалося в користування 15,8 тис. га церковних монастирських та частково куркульських земель [5, с.73].

Станом на кінець 1946 р. на Закарпатті нараховувалося 98 800 господарств з кількістю земель до 2 га, тобто 71,5% від числа усіх господарств, 31 500 господарств (22,7%) – до 2,5 га, 7 400 господарств (5,4%) – 5-15 га і 520 господарств понад 15 га (0,4%). Таким чином, основна маса селянських господарств (94,2%) мали в користуванні не більше 5 га земельних угідь.

Середня забезпеченість землею на двір складала 1,7 га. При цьому треба відзначити, що на один селянський двір припадало в середньому 0,22 голови коней, 1,8 голови великої рогатої худоби, 0,4 голови свиней, 1,2 голови овець, а в цілому – 3,6 голови худоби [58].

Земельна реформа 1944 – 1945 рр. на Закарпатті, по суті, не дійшла до свого логічного завершення. Вона була поглинута новим процесом – колективізацією. Передача землі в приватну власність селянам була мірою перехідною, зумовленою тим, що Закарпатська Україна ввійшла в склад СРСР після війни. Навернення характеру землекористування краю у відповідність з уже давно існуючим порядком користування землею в СРСР вимагало поступовості та обережності. Це, на думку більшовиків, полегшувало перехід в досить короткі строки до націоналізації землі.

1. Бойко М. Ф. Освобождение Закарпатья Советской армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины / М. Ф. Бойко // Ученне записки Харьковского гос.ун-та. Т.88. Труды кафедры истории КПСС. – Харьков: ХГУ, 1957. – С. 367 – 392.
2. Годовые производственные отчеты западных областей за 1946 год (1.01.1947 г.) // Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Фонд (Ф.) 27 – Міністерство сільського господарства УРСР. – Оп.17. – Спр.3404. – А.1-98.
3. Докладные записки ЦК КП(б)У ЦК ВКП(б) о Коммунистической партии Закарпатской Украины Т.П. (август 1945 г.) // Державний архів Закарпатської області (Далі – ДАЗО). – Фонд (Ф.) П-1 – Закарпатський обком Компартії України. – Оп. 75.– Спр. 28.– А.1–8.
4. Закарпатська правда(орган ЦК КПЗУ).
5. История крестьянства СССР. История советского крестьянства: В 5 т. – Т.4. Крестьянство в годы упрочнения и развития социалистического общества. 1945 – конец 50-х годов. – Москва: Наука, 1988. – 395 с.
6. Івасюта М. К. Закономірності та особливості колгоспної системи господарства західних областей УРСР / М. К. Івасюта // УІЖ. – 1984. – № 9. – С. 49 – 58.
7. Ілько В.І. Аграрні перетворення в закарпатському селі (1944 – 1945 рр.) / В. І. Ілько // Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років радянської влади: Матеріали респ. конф., присвяченої 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945 – 1970). – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 27 – 39.
8. Ілько В.І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості / В. І. Ілько, І. В. Ілько // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. – Ужгород, 1998. – С. 66 – 93.

9. Козловська Л. Г. Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки Радянської влади / Л. Г. Козловська. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1959.– 167 с.
10. Куценко К. А. Использование исторического опыта КПСС партийной организацией Закарпатья в борьбе за выполнение идеи Ленинского кооперативного плана / К. А. Куценко // Тридцать лет по социалистическому пути: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции, посвященной проблемам коллективизации сельского хозяйства Прибалтики, западных областей Украины, Белорусии и Молдавии. ч.1: Предпосылки и процесс коллективизации. – Вильнюс, 1979. – С. 97 – 101.
11. Куценко К. О. Братня допомога народів Радянського Союзу в соціалістичній перебудові сільського господарства Закарпатської області (1945 – 1950 рр.) / К. О. Куценко // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1957. – Т. XXIX. – С. 306 – 330.
12. Куценко К.О. Культурне будівництво на Закарпатті за роки Радянської влади (1945 – 1958) / К. О. Куценко // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1959. – Т. XXXIX.– С. 39 – 53.
13. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.) / М. П. Макара. – Ужгород: Патент, 1995. – 108 с.
14. Міщанин В.В. Аграрна політика на Закарпатті (1944 – 1945 рр.) / В. В. Міщанин.– Ужгород: Закарпаття, 2000. – 138 с.
15. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Т.І (1918 – 1945 рр.). – Ужгород: Карпати, 1968. – 336 с.
16. Правду не здолати. Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень. – Львів: Каменяр, 1974. – 278 с.
17. Сытник М.К. Выступление в прениях / М. К. Сытник // Проблемы аграрной истории советского общества: Материалы научной конференции (9 – 12 июня 1969 г.). – Москва, 1971. – 376 с.
18. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів. – 803 с.
19. Хайнас В. Роки великих подій. Боротьба трудящих Закарпаття під керівництвом Комуністичної партії за возз'єднання з Радянською Україною (1944 – 1945 рр.) / В. Хайнас. – Ужгород: Закарпат.обл. книжк.-газ. вид-во, 1959. – 59 с.
20. Хайнас В.В. Встановлення радянської влади на Закарпатті і перші кроки її соціально-економічних та політичних перетворень (жовтень

1944 – 1945 рр.) / В. В. Хайнас // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1961. – Т. XLIV. – С. 12 – 35.

21. Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. Збірник документів. Т. VI. – VIII-1944 р. – I-1946 р. – Ужгород: Карпати, 1965. – 445 с.
22. Яремчук В.Т. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 – червень 1945 рр.) / В. Т. Яремчук // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1959. – Т. XXXIX. – С. 18 – 38.

Володимир ЗАДОРОЖНИЙ,

доктор історичних наук, професор
(Ужгородський національний університет)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В ЧАСИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Оцінка розвитку Закарпаття після Другої світової війни в історичній літературі є неоднозначною і потребує подальших виважених, об'єктивно-наукових студій проблеми з боку вітчизняних та зарубіжних істориків.

28 жовтня 1944 р. вважається датою остаточного звільнення Червоною армією території Закарпаття та й всієї України від окупаційних військ. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, який прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Народна Рада 27 листопада 1944 р. сформувала уряд Закарпатської України. 29 червня 1945 р. у Москві було підписано офіційний договір між СРСР і Чехословаччиною про возз'єднання Закарпаття з УРСР. 22 січня 1946 р. у складі Радянської України була створена Закарпатська область, на території якої введено законодавство Української Радянської Соціалістичної Республіки. Почалась інтеграція Закарпаття в загальноукраїнський державотворчий процес. Відбувається фактичне зближення з Україною, з усім українським народом. Від рівня інтеграції краю в загальноукраїнське життя, в життя всього СРСР значною мірою залежали процеси консолідації всієї української нації, формування України як багатонаціональної держави. Це охоплювало весь повоєнний період історії Закарпаття. При тому відзначимо, що процес інтеграції Закарпаття був складним і неоднозначним. Він носив позитивні й негативні наслідки. Факти засвідчують про шанобливе ставлення і повагу до Закарпаття усіх народів тодішнього Радянського Союзу і в першу чергу України. І вдячні країни відповіли їм тим же. Це стало суттю інтеграції краю в загальноукраїнський процес.

Але існував і діяв сталінський режим. Пануюча тоталітарна система грубо душила будь-яку демократію чи самовизначення того чи іншого народу. Закарпаття не було у цьому винятком. Уже в перші повоєнні роки були репресовані, з порушенням елементарних людських прав, активісти Карпатської України, прихильники і співчуваючі національно-визвольним рухам й всі незадоволені новим режимом. Репресії не оминули навіть представників різних релігійних конфесій і в першу чергу – греко-католицької церкви.

Розвиток освіти, науки і культури Закарпаття другої половини ХХ ст. мав під собою підґрунтя глибоких традицій і навичок, закладених у цих галузях ще у 20 – 30-х роках минулого століття. І твердження окремих радянських авторів-пропагандистів про те, що у царині освіти, знань і духовності потрібно було починати з нуля не витримує ніякої об'єктивно-виваженої критики. Річ у тому, що досвід минулого повністю ігнорувався «советською» ідеологією та її носіями, проголошувався «українським буржуазним націоналізмом», його ворожим пережитком, а в культурно-мистецькому житті усе мало відповідати вимогам «методу соціалістичного реалізму» – надійного інструменту в комуно-ідеологічній обробці народу, який мав складати «єдиний советский народ». На підставі цієї тези національні особливості повинні поступово стиратися, оскільки нації і народності зливаються в єдиний «радянський народ» з єдиною мовою «міжнаціонального спілкування» – російською. Як наслідок – тотальна русифікація [2, с. 359 – 360].

Новий режим намагався демонструвати свою позитивну сторону. Здійснювалась перебудова всієї системи освіти і культури на радянський лад. Була прийнята нова програма культурного та освітнього розвитку Закарпаття, згідно якої ставили найперше ліквідацію неписьменності та малописьменності, відкриття навчальних закладів різного рівня, в тому числі університету та інститутів. В краї була створена потужна партійно-державна й відомча інфраструктура освіти і культури, яка найперше забезпечувала ідеологічні інтереси влади, прикриваючись постулатами культурного обслуговування народу в душі «комуністичного виховання людей» [2, с. 360].

Після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною літературне життя краю отримало нове трактування. Сталінський політичний режим і компартійна ідеологія змушували письменників, літераторів і публіцистів орієнтуватися на «єдино вірний творчий метод» – соцреалізм. В основі цієї соціалістичної схеми лежали сталінські ідейно-естетичні постулати і «дороговкази» уславлених вождів, компартійних ідей, неможливість критичного ставлення письменника до дійсності, реального життя. Як правило, героями заідеологізованих творів були «праведні комуністи» і «відважні комсомольці». За власне розуміння митцем соціокультурних процесів, чи будь-яке заперечення їх, жорстоко переслідувалось та каралось партією і владою. Особливого розмаху набрав радянсько-більшовицький ідеологічний жупел так званий

«український буржуазний націоналізм». До списків «ворогів українського народу» було занесено імена фундаторів крайової літератури В. Гренджу-Донського, Зореслава (С. Сабола), В. Пачовського, В. Бірчака, А. Ворона, П. Міговка, Д. Поповича, Ю. Станинця, О. Сливки, І. Колоса, І.Ірлявського та ін. [2, с. 365] Твори письменників піддаються жорсткій радянській цензурі. Замість очікуваної свободи творчості, літератори опинилися в лабетах «совєтської» тоталітарної ідеології. Чимало творчого доробку згаданих закарпатських митців було старанно заховано у спецсейфах і спецархівах на декілька десятиліть.

Але, незважаючи на вищезгадане, попри все, літературне життя краю продовжувалось і розвивалось відповідно до загальнонаціонального спрямування. Особливе значення в цьому мав приїзд на Закарпаття у 1945 – 1946 рр. відомих українських письменників Ю. Смолича, П. Панча, Ю. Яновського, О. Ільченка, В. Сосюри, С. Крижанівського, опублікування в газетах поезій П. Тичини, М. Бажана, Т. Масенка, М. Рильського [2, с. 366].

У серпні 1945 р. в Ужгороді було створено обласне книжково-журнальне видавництво. У травні 1946 р. створена Закарпатська обласна організація Національної спілки письменників України (НСПУ). Її першими членами стали: поет А. Патрус-Карпатський, прозаїк, поет, педагог, історик Ф. Потушняк, педагог і літературознавець П. Лінтур. Це були постаті високої ерудиції й таланту. Названа трійця дала могутній творчий імпульс новоствореній письменницькій організації, до складу якої тоді увійшли прибувші до краю східноукраїнські письменники В. Ладижець, П. Угляренко, В. Поліщук. Згодом ряди спілчан поповнили Л. Дем'ян, Б. Боршош-Кум'ятський, О. Маркуш, молоде покоління митців – Ю. Гойда, М. Томчаний, І. Чендей, С. Панько, Й. Жупан, Ю. Мейгеш, Ю. Керекеш, угорськомовний письменник Л.Балла та ін. [2, с. 366]. Названі події припали на кінець 40-х – 50-ті роки ХХ ст. – час важливих кроків інтеграції культурного потенціалу Закарпаття в загальноукраїнське русло.

Але створення НСПУ не означало миттєвого переходу літератури у нову якість. Нав'язувані «совєтськими» ідеологіями постулати соцреалізму не сприймаються місцевими письменниками, свідомість яких була вихована на християнській моралі та традиціях, а не на оспівуванні «батька Сталіна» і політичних манкуртів. Важким ударом по свідомості літературних митців була ліквідація Української греко-католицької церкви і насильницька колективізація. Жертвою сталінського режиму в 1947 році став перший голова обласної НСПУ А. Патрус-Карпатський. Йому інкримінують «співробітництво з фашистсько-націоналістичною пресою» в минулому, заарештовують і засуджують на 25 років тюрми. Подібна доля спіткала відомого літературознавця і критика В. Бірчака. Крізь пекло ГУЛАГів пройшли десятки і сотні митців, священників, учителів тощо. За прояви «буржуазного космополі-

тизму» критиці були піддані письменник Ф. Потушняк, музикознавець П. Милославський, художник А. Ерделі та ін. Митців орієнтують на створення «позитивних образів героїв соціалістичного будівництва». Тематика творів переважно визначалася уповноваженими редакторами від партії й влади. Письменники змушені звертатись до тем недавнього минулого, де герої мають чітко визначені соціальні позиції і мету. За художньою вартістю твори повоєнного часу переважно нагадують репортажі чи художні нариси. Тим не менш, видання художньої літератури на Закарпатті почалося з випуску в 1947 р. обласним книжково-журнальним видавництвом збірки «Весна». Сюди увійшли твори молодих поетів Ю. Гойди, В. Діянича, С. Панька, М. Рішка. Того року почав виходити друком літературний альманах «Радянське Закарпаття» (1947 – 1957), згодом під назвою «Карпати» (1958 – 1959), яке в подальшому стало республіканським книжковим видавництвом. У них друкуються твори Ф. Потушняка, О. Маркуша, М. Тевельова, П. Лінтура, Ю. Боршоша-Кум'ятського, В. Піпаша-Косівського [2, с. 367].

Розвиток театрального мистецтва Закарпаття органічно пов'язаний із драматургією. погоджуємось із тим, що саме театр спонукав літераторів писати драматичні твори. Драматургів переважно висуває запит артистичного середовища. Однак, у повоєнний період, драматургія і театр краю не змогли відразу зазвучати на високому рівні, оскільки закарпатським митцям цього жанру, як і представникам інших духовних галузей, тяжко давалось опанування «методу соцреалізму». Приклад цього засвідчили невдачі п'єс «Перемога» Ю. Верховинського, «Пісня Карпат» О. Калабішки, «Хай діють Карпати» В. Костюка, «За волю Карпат» та ін. [2, с. 369].

Однак, поступово у співдружності й співпраці літераторів із театром народжувались нові твори драматургії та театральні дійства. Це зафіксовано подіями тих часів і заперечувати їх не має сенсу. Наведемо вибірково деякі події у хронологічному порядку без суб'єктивних коментарів. У березні 1945 р. Народна Рада Закарпатської України видає постанову про створення в Ужгороді Народного театру. У листопаді цього ж року та лютому 1946 р. урядовими постановами було створено Закарпатський обласний державний український музично-драматичний театр. Художнім керівником, режисером і хормейстером були відомі митці В. Магар, В. Авраменко, учень Л. Курбаса – Г. Ігнатович, рідний брат Ю. Шерегія – Є. Шерегій. Тоді ж у театрі почали працювати талановиті майстри сцени М. Пільцер, В. Аведіков, А. Ратміров, К. Маринченко, Н. Лагодіна, І. Шутко, О. Загорський. На сцені театру відбулися вистави «Під каштанами Праги» і «Російське питання» Є. Сімонова, «Платон Кречет» і «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Добрі люди» Г. Поханікова та ін. [2, с. 370].

Через три роки (вересень 1949 р.) Закарпатський обласний державний український музично-драматичний театр здійснив перші гастролі в столиці

України м. Києві. На відкритті гастролей закарпатців тепло вітав народний артист України Гнат Юра. Киянам театр показав чотири вистави: «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Шлях на Україну» О. Левади, «Змова приречених» М. Вірти і «Васса Железнова» М. Горького [2, с. 370]. Це фактично був творчий звіт закарпатських театралів за короткий час свого існування.

Після Другої світової війни розвиток музичної культури опирався на фундамент музичного життя Закарпаття довоєнних десятиліть. У 1946 р. створено обласну філармонію. При ній діяв ансамбль пісні й танцю (нині Заслужений Закарпатський народний хор). Ансамбль мав хорову, танцювальну та інструментальну групи. До керівництва ансамблем були залучені талановиті музиканти і диригенти П. Милославський і М. Кречко. Уже через рік ансамблю аплодували поцінувачі мистецтва великих міст України – Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Одеси та інших міст. Тоді ж відбулась творча співпраця хорового колективу із славним співаком-тенором І. Козловським. Він разом із закарпатськими митцями виконував пісні «Реветя стогне Дніпр широкий», «Вечірній звон», «Їхав козак на війноньку» та ін. Колектив у кінці 40-х – на початку 50-х років гідно представляв у далеких і близьких світах самобутнє мистецтво Закарпаття. Особлива заслуга у творчих досягненнях Закарпатського ансамблю належала його тодішньому художньому керівнику П. Милославському (1901 – 1954). Він навечно вписаний в історію культури Закарпаття, а його кращі обробки народних пісень увійшли до золотого фонду заслуженого Закарпатського народного хору (з 1948 р.) [2, с. 371].

Уже із перших днів повоєнних років радянська влада на Закарпатті намагалась посилено демонструвати підтримку і розвиток новостворених інституцій так званого Соціалістичного культурно-просвітницького спрямування. Продовж 1945 – 1980-х років у краї відкрито десятки музеїв, сотні бібліотек і клубів, кінотеатрів, будинків і кабінетів політпросвіти, самодіяльних театрів та багато інших культурно-мистецьких закладів, установ, товариств. Але їх функціонування і діяльність у кінцевому результаті були не до кінця виваженими, навіть фальшивими і протирічливими через суперечливість самої соціалістичної системи. Заклади і установи культури були повністю заполітизовані, оскільки їх душив ідеологічний диктат комуністичного режиму.

Тим не менш, було б не справедливо зовсім відкидати певні зрушення і позитиви на ниві народної культури краю часів радянського режиму. Про досягнення і упущення у цій сфері детально і навіть із пафосом розповідається у третьому томі «Нарисів історії Закарпаття» [3, с. 377 – 414]. Новим «совєтським» режимом були повністю відкинута традиційні духовні й культурницькі надбання краю довоєнних часів. Були ліквідовані майже всі укра-

їнські, та й не тільки українські, політичні, культурно-просвітницькі, мистецькі, наукові, освітньо-виховні, церковні, видавничі структури, установи, організації тощо. Серед них заборонено діяльність товариств «Просвіта» та ім. О. Духновича, Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, Підкарпатського товариства наук, Краєзнавчого музею Т. Легоцького в м. Мукачеві. У 1949 р. оголошена поза законом і розгромлена греко-католицька церква на Закарпатті, була розгорнута жорстока кампанія проти так зв. «буржуазно-націоналістичного» культурного минулого краю. На місці колишніх осередків «Просвіти», товариства ім. Духновича, «націоналізованих» церковних та монастирських приміщень створювались клуби, бібліотеки, кіноглядацькі та розважальні зали, які мали пряме завдання «комуністичного виховання людей», організувати і контролювати дозвілля молоді та й суспільства в цілому.

Створення мережі культурно-просвітніх закладів, установ до певної міри мало позитивний вплив на загальний розвиток культури і соціально-побутового життя населення міст і сіл. З цього приводу, вибірково наведемо кількісний фактологічний матеріал із згаданих «Нарисів історії Закарпаття» [3, с. 451 – 485]. Уже в перші повоєнні роки були відкриті 13 окружних Будинків культури, 75 сільських клубів, 533 сільських хат-читалень, обласну бібліотеку для дорослих, обласну дитячу бібліотеку, 4 міські бібліотеки. Тоді ж до бібліотек Закарпатської України надійшло понад 90 тисяч книг з Києва, Москви, інших міст тодішнього СРСР. Майже усі клуби і бібліотеки знаходились у непристосованих приміщеннях, оскільки будувати нові осередки культури не було фінансово-господарських можливостей. У дослідницькій літературі знаходимо дані, що наприкінці 1946 р. в Закарпатті нараховувалось 557 клубних установ [2, с. 378 – 379].

У 1945 р. на базі колишньої єпископської бібліотеки було відкрито наукову бібліотеку Ужгородського державного університету. Вона стала найбільшою книгозбірнею Закарпаття. Наприкінці 80-х років тут налічувалось понад 1,5 мільйона примірників книг сімнадцятьма мовами. Це справжня скарбниця духовності. Важливу роль у розвитку бібліотечної справи відіграли обласна бібліотека для дорослих (1945 р., сьогодні – універсальна наукова обласна бібліотека) [2, с. 381].

У перші повоєнні роки розвиток музейної справи поновлюється. Постановою Народної Ради Закарпатської України від 20 червня 1945 р. було відкрито в м. Ужгороді Народний музей Закарпатської України, якому згодом надавався статус державного краєзнавчого музею республіканського значення із остаточним приміщенням в Ужгородському замку. Перша експозиція музею у 1946 р. була представлена відділами історії, етнографії, природи і соціалістичного будівництва. Сумлінною працею декількох поколінь вчених

істориків, археологів, етнографів, природознавців був виконаний значний обсяг праці збиральницької, пошукової, науково-просвітньої і таким чином вписано в історію краю сторінки, які не втратили своєї ваги і цінності до наших днів й для прийдешніх поколінь. Якщо в 1950 р. в обласному краєзнавчому музеї зберігалось біля 7 тисяч експонатів, то на початку 90-х років – близько 100 тисяч.

До важливих способів збереження і передачі інформації про діяння минулих поколінь та у розвитку цивілізації належать архівні інституції. На Закарпатті архівна справа у повоєнний період будувалася за зразком радянської архівістики. Постановою Народної Ради Закарпатської України від 6 листопада 1945 р. створювався Центральний державний історичний архів Закарпатської України в м. Ужгороді та його філіал у м. Берегові, а в містах і районних центрах – міські і районні державні архіви. У преамбулі постанови констатувалося, що «на території Закарпатської України є велика кількість архівних документальних матеріалів, які мають велике значення для історичної науки» [1, с. 31]. З утворенням Закарпатської області у складі УРСР у 1946 р. Центральний державний історичний архів Закарпатської України був реорганізований в Закарпатський обласний державний архів з філіалом у м. Мукачеві (нова назва існує і до сьогодні – ДАЗО). На архів покладалось «завдання постійного зберігання історичних документів». Гостро стояла проблема матеріальної бази і кваліфікованих спеціалістів. Вона не була знята й вирішена позитивно і в подальших десятиліттях існування радянського режиму.

1. Державний архів Закарпатської області / Відповідальний за випуск М. Делеган. – Ужгород, 1995.
2. Задорожний В. Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.) Навчальний посібник для студентів-україністів / В. Задорожний, Ю. Кундрат. – Ужгород: Гражда, 2009. – 416 с.
3. Нариси історії Закарпаття. У трьох томах. – Т.3 (1946 – 1991). – Ужгород: Закарпаття, 2003. – 646 с.

Михайло БАСАРАБ,

кандидат історичних наук, заступник директора
(Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти)

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ

Розвиток освіти в краї тісно пов'язаний з історією Закарпаття, із складними політичними, економічними та соціальними умовами його перебування в

складі інших держав, періодом національного відродження та возз'єднання в соборній Українській державі 27 жовтня 1944 року Закарпаття було звільнене Радянською Армією від фашистських загарбників. На фронтах другої світової війни ще велися жорстокі бої, а краї починалася відбудова народного господарства. Більшість існуючих шкільних приміщень були поруйновані, стали непридатними для використання, вимагали великих матеріальних та фізичних затрат, не вистачало кадрів.

На місцях з участю громадськості велась активна робота щодо створення необхідних умов у відновлених школах. Ремонтувалися шкільні будинки, завозилося паливо для шкіл і вчителів, внаслідок чого вже у грудні 1944 року в області працювало 350 шкіл, в т.ч. 5 гімназій, 18 горожанських, 327 початкових шкіл [5, с. 150].

У краї поступово проводилася перебудова системи народної освіти. Весь подальший процес розвитку освіти був нерозривно пов'язаний з рішенням Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. У схваленому Маніфесті було проголошено возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, а також обрано Народну Раду «як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України».

Серед 663 делегатів з'їзду Народних комітетів була чимала кількість учителів, з них: В.Гарастей, В.Палоташ, І.Сабадош, І.Фрідманський, Ф.Повхан, М.Медвідь, М.Студеняк, П.Продан, Ю.Сливка, В.Овсак, І.Керча, І.Соскида, М.Грицак, П.Лінтур та інші.

Обрана на з'їзді Народних комітетів Народна Рада Закарпатської України (НРЗУ) розпочала велику організаторську діяльність щодо ліквідації наслідків війни, налагодження господарського і культурного життя краю, корінної перебудови старої буржуазної школи на нову радянську систему освіти, оскільки існуюча стара система не відповідала вимогам радянської. Для керівництва освітою рішенням Народної Ради був створений «Відділ у справах народної освіти» на чолі з уповноваженим Народної Ради Іваном Юрійовичем Керчею, а першим начальником відділу (згодом заступник завідуючого) став Антон Іванович Чекан. До відділу у справах народної освіти ввійшли: Павло Білей – особний секретар; Федір Білак – помічник служби; Василь Зозуляк – учитель; Іван Крайняниця – референт; Михайло Карбованець – референт; Георгій Карпош – референт; Олекса Пайкош – учитель; Андрій Петрашко – учитель; Александер Попович – управляючий учитель; Михайло Пуглик – фаховий учитель; Др. Йосиф Рац – професор; Єлизавета Русник – канцелярська сила; Станіслав Сидор – приділений; Стефан Штефуровський – референт; Єлизавета Штефуровська – учителька; Василь Чучка – слуга; Льюїза Якублевич – канцелярська сила (збережено оригінал запису) [5, с.146].

Незважаючи на важкі роки відбудови краю, мережа шкіл швидко зростала, в тому числі 65 шкіл з угорською та румунською мовами навчання, які відвідувало 113 488 учнів [2, с. 37].

Після визволення Закарпаття Червоною Армією восени 1944 р. з'явилася реальна нагода для відкриття в краї університету. 5 грудня 1944 р. Народна Рада Закарпатської України прийняла декрет «Про організацію вищих шкіл на Закарпатській Україні». ЦК КПЗУ та НРЗУ 20 липня 1945 р. прийняли спільну постанову про утворення університету. І, мабуть, саме цей день варто би вважати датою заснування в Ужгороді університету. Ще молодий тоді письменник Іван Чендей емоційно написав на шпальтах «Закарпатської правди»: «На сторінки історії культурного життя нашої країни золотими літерами буде записана дата відкриття державного університету. Скільки кращих синів нашого народу мріяли йти далі вчитися, закінчивши середні студії. Та мало коли на це була змога. Треба було покидати рідну землю і поступати на чужі факультети. Бідне було життя цих молодих людей, які бажали вчитись. І багато раз доводилось працювати по ночах на тяжкій роботі, щоб заробити на прожиття» ... Тож нарешті – довгожданий день. Спочатку запрацювали підготовчі курси, а з 1 лютого 1946 р. за парти сіли перші студенти: приступили до занять 168 юнаків і дівчат з різних міст і сіл України, з якою наш край уже жив єдиною родиною. Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному та медичному [6, с.5].

У цей час Народна Рада Закарпатської України прийняла ряд постанов і декретів, спрямованих на поліпшення освіти і культури, на розвиток шкільної справи в області. Зокрема, вже в 1945 році було прийнято постанови «Про організацію вищих шкіл на Закарпатській Україні», «Про організацію опіки над сиротами», «Про утворення в м.Ужгороді Центрального методичного кабінету та в округах – окружних методичних кабінетів у Закарпатській Україні», «Про заборону відвідування театрів, кінотеатрів, концертів та забавних місць дітьми, молодшими 16 років, у вечірніх годинах», «Про введення системи нагороду труда державних і комунальних працівників Закарпатської України», якою була встановлена заробітна плата вчителям та працівникам народної освіти та інші.

Для розвитку загальноосвітньої школи значну роль відіграв Декрет Народної Ради Закарпатської України від 20 квітня 1945 року за №58 «Про здержавлення шкіл», згідно з яким усі школи, крім богословської семінарії, а також «дитячі садки», матерські школи, захорони на території Закарпатської України стали державними і були передані під керівництво уповноваженого Народної Ради Закарпатської України у справах освіти.

У параграфі третьому зазначалося, що всі педагоги та інші службовці шкіл та дитячих садків – материнських школок, захоронок – Закарпатської

України є службовцями державниками. Декретом також забезпечувалася свобода совісті та віросповідання.

Особливо важливе значення для закарпатських українців мало здійснення права на освіту рідною українською мовою. У параграфі 36 Декрету «Про організацію державно-адміністративного управління Закарпатської України» було закріплено, що державною мовою є мова українська для всіх органів державної влади [1, с.23].

На місцях за розбудову освіти відповідали окружні Народні комітети, в яких почали працювати інспектори освіти, що безпосередньо відповідали за стан шкільництва в окрузі і приділяли значну увагу діяльності шкіл та умовам праці у них.

Велика увага приділялася створенню шкіл на селі. Так, із 17 середніх шкіл дев'ять було організовано на селі. Аналогічний стан був і з мережею семирічних шкіл. Із 182 семирічних шкіл на села припадало 166 шкіл. Уже на початку 1945 року Народна Рада Закарпатської України в справах освіти розробила і затвердила навчальні плани, схвалені Народним комісаріатом освіти України, відповідно до яких проводилось навчання. Органи народної освіти, учителі, молодіжні організації та громадськість вели наступальну роботу по ліквідації спадщини минулого – неписьменності та малописьменності, що здійснювалась з великим ентузіазмом. Уже на початку 1945 року було організовано 118 шкіл грамоти та 87 гуртків. Дана робота успішно проводилась і в наступні роки, в результаті чого Закарпаття невдовзі стало краєм суцільної письменності [3, с. 27].

Про події тих часів та перші кроки в справі розвитку освіти газета «Закарпатська правда» в № 1 від 3 листопада 1944 року повідомляла таке: «Цими днями відбулася перша організаційна нарада вчителів м. Мукачева, присвячена питанням організації навчання в школах.

В обговоренні цього питання взяли участь учителі тт. Василь Зозуляк, Михайло Туряниця, Петро Янута, Микола Небесник та інші. На нараді ухвалено почати навчання в школах Мукачева та навколишніх селах у найближчі дні» [4, с. 2].

Значною подією в житті освітян краю став перший конгрес (з'їзд) учителів області, який був проведений в м.Мукачеві 23 – 24 грудня 1944 року. В його роботі взяли участь понад 500 делегатів, учителів і працівників освіти з усіх регіонів та міст області. Конгрес розглянув питання «Про чергові завдання педагогів Закарпаття». Резолюція конгресу закликала вчительство охопити освітою всіх учнів, прищеплювати їм любов до знань, відкрити школи у кожному селі Закарпаття, викоренити з педагогічної практики фізичний вплив на молодь та ін. Конгрес обрав делегатів у складі 13 вчителів для поїздки в Київ та Москву з метою ознайомлення з діяльністю та педаго-

гічним досвідом навчальних закладів республіканської та союзної столиць. Після повернення з поїздки делегати з'їзду знайомили освітян області з системою освіти та діяльністю шкіл Радянського Союзу й методикою навчання учнів, пропагували тогочасний передовий педагогічний досвід відомих радянських педагогів. Уже в першому півріччі 1945 року з їхньою участю проведені наради-семінари для керівників шкіл та вчителів початкових і старших класів усіх округів. Відвідуючи школи, вони проводили показові заняття уроків для вчителів. Водночас були проведені наради-семінари для інспекторів окружних відділів освіти з проблем інспекторського контролю за діяльністю шкіл [5, с.150].

Розпорядженням Уповноваженого НРЗУ в справах освіти на початку лютого 1945 року були затверджені плани для народних (початкових) шкіл з угорською, румунською і словацькою мовами навчання, для українських народних початкових шкіл, горожанських шкіл та гімназій. Для складання таких навчальних планів напередодні були створені комісії з кращих вчителів.

У горожанських школах учні вивчали шістнадцять предметів: українська мова і література, російська мова і література, історія, географія, конституція, математика (арифметика, геометрія), алгебра (тригонометрія), природознавство, фізика, рисовання, краснопис, співи, гімнастика, дівочі ручні праці, політзаняття, релігія (не обов'язково).

Причому на засвоєння російської та української мови та літератури виділялася максимальна кількість годин(по шість) на кожен із чотирьох років навчання. Релігію вивчати було необов'язково. Новим для дітей та більшості вчителів був предмет політзаняття.

До навчального плану додавалася пояснювальна записка, у якій вказувалися вимоги до викладання окремих тем загальноосвітніх дисциплін. Так, у програмах з української і російської літератур основна увага зверталася на вивчення радянської літератури. Однак значними були проблеми із забезпеченням учнів підручниками. Повністю відсутніми були підручники українською та російською мовами, якими могли б користуватися учні. Та уже на початку 1945 року школи області одержали понад 90 тис. радянських підручників. А протягом першої половини 1945 року було одержано ще 373 тисячі підручників. 21 квітня 1945 року відділом у справах освіти Народної Ради видано інструкцію про порядок проведення перевідних і випускних екзаменів за курс початкових та середніх шкіл. Випускні екзамені вводилися у 4-х класах початкових і горожанських шкіл, а перевідні – в інших класах початкової, горожанської школи та гімназії. У травні 1945 року видана тимчасова інструкція про проведення екзаменів на атестат зрілості у гімназіях. Відповідно до визначених вимог у всіх школах області в 1945 році проведені перевідні та випускні екзамені [5, с.155].

Потрібно зазначити, що у гімназіях із п'ятого класу по дві години на тиждень надавалося на вивчення латинської мови, а з третього – по чотири години на вивчення іноземної.

29 червня 1945 року у зв'язку з підписанням договору між Радянським Союзом і Чехословацькою Республікою Закарпаття вийшло зі складу Чехословаччини і возз'єдналося з Радянською Україною.

3 липня 1945 року Народна Рада прийняла постанову «Про реформу системи освіти на Закарпатській Україні». У ній зокрема говорилося:

«Починаючи з 1945-46 навчального року теперішні народні, горожанські школи та гімназії перетворити:

- а) в початкові школи з чотирирічним курсом навчання;
- б) в неповні середні школи з семирічним курсом навчання;
- в) в повні середні школи з десятирічним курсом навчання.

Відкрити початкові школи в таких селах, хуторах, де є найменше 20 дітей шкільного віку, які б мусили ходити до школи, віддаленої більше, ніж на 3 кілометри.

Відкрити неповні середні школи – семирічки – в більших селах та містах, а повні середні школи – десятирічки – в окружних центрах та містах. Для всіх дітей шкільного віку Закарпатської України є обов'язковим семирічне навчання.

Початкова школа має чотири 1 – 4 поступні класи, які рівняються 1 – 4 класам неповної, семирічної, або повної, десятирічної, середньої школи...

7. Для учнів, які мають відвідувати неповні та повні середні школи за межами своїх населених пунктів на відстані більшій, ніж 4 кілометри, відкрити при цих школах інтернати.

8. Для забезпечення повного охоплення обов'язковим семирічним навчанням усіх дітей шкільного віку затвердити на 1945-1946 навчальний рік таку мережу шкіл:

- а) початкових шкіл 462;
- б) неповних середніх шкіл – семирічних 163;
- в) повних середніх шкіл – десятирічних 15...

14. Зобов'язати Уповноваженого НРЗУ в справах промисловості і торгівлі разом з Уповноваженим НРЗУ в справах лісового господарства дати виготовити до нового навчального року для шкіл та інтернатів за рахунок ресорту освіти НРЗУ 5000 парт, 2000 класних дощок, 1000 столів, 1000 стільців, 5000 ліжок для шкільних інтернатів, 1000 шкільних скринь» [5, с.157].

Уперше в історії Закарпаття відкрито середні школи у Рахові, Міжгір'ї, Іршаві, Перечині, Солотвино, Сваляві, Довгому та ін. Для усіх шкіл області були розроблені перехідні навчальні плани і програми, видана інструкція про практичне переведення шкіл на радянську систему навчання.

Створення такої кількості середніх та семирічних шкіл вимагало забезпечення їх кваліфікованими кадрами, а підготувати їх з числа місцевих спеціалістів не було практичної можливості. Тому влітку 1945 року Міністерство освіти УРСР направило в область 805 учителів [5, с.158].

У системі народної освіти були організовані для молоді вечірні та заочні школи, де навчання велося без відриву від виробництва. У краї створювалися школи для національних менших для забезпечення навчання дітей на рідній мові.

Система організації освіти в краї, закладена в період діяльності Закарпатської України, привела до організації роботи Ужгородського державного університету, створенню мережі загальноосвітніх навчальних закладів, сприяла вихованню цілої плеяди високоосвічених громадян.

1. Вісник Народної Ради Закарпатської України. – 1945. – №7.
2. Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. Гомонай. – К., 1988.
3. Гомоннай В. Школа освіти Закарпаття / В. Гомоннай, В. Росул, М.Талапканич. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформациї, 1997. – 248 с.
4. Закарпатська правда. – 1944. – 3 листопада. – С. 2.
5. Освіта Закарпаття: Монографія. – Ужгород: Карпати, Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2009. – 464 с.; іл.
6. Ужгородський національний університет на порозі III тисячоліття. – Ужгород: Карпати, 2005. – 192 с.: іл.

Іван СЕНЬКО,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри російської літератури
(Ужгородський національний університет)

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В ФОЛЬКЛОРИ ТА ЛІТЕРАТУРИ ЗАКАРПАТТЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

На Закарпатті ідея соборності земель України сформувалася в процесі усвідомлення русинами своєї належності до східної гілки слов'янства. Це усвідомлення формувалося на ґрунті сприйняття спільною батьківщиною Київської Русі.

Як стверджують дослідники історії краю, Закарпаття в Х – ХІ століттях входило до складу Київської Русі [5, с. 28 – 39; 7, с. 218 – 223], мало і пізніше

тісні контакти зі слов'янськими землями на схід від Карпат. У другій половині XIV століття з Поділля із численною челяддю переселилися до Мукачєва князь Федір Корятівич і дістав в управління Мукачєвську та Маковицьку домінію [9, с.42 – 48.]. У 1558 році в Углі, що на Тячівщині, побувало посольство російського царя Івана Грозного, яке після повернення в Москву передало донесення про природні багатства околиць Углянського (Занівського) монастиря [13]. Побували в Мукачєві й гінці від Богдана Хмельницького (про це йдеться у «Історії Мукачєва», т. 1, Ужгород, 1998, с.64 – 65). А Івану Орлаю, Василю Кукольніку, Юрію Гуці-Венеліну, Михайлу Балудянському, Петру Лодію, які в кінці XVIII – на початку XIX століття виїхали із Закарпаття в Росію, там було створено відповідні умови для плідної праці на ниві культури [3, с. 76 – 112]. Праця І. С. Орлая «Історія о Карпато-Россах», опублікована в «Северном вестнике» (СПб, 1804), була для росіян достовірним джерелом інформації про Закарпаття, яке тоді називали Угорською Руссю.

У кінці XVIII – на початку XIX століття на всій території Русі-України визріває ідея національного відродження. На Закарпатті цей процес називали будительством.

Цікавлячись слов'янським світом, німецький просвітителю Йоган Готфрід Гердер ще у XVIII столітті висловив думку про національне пробудження всього українського народу: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинеться; з тільки малих племен, якими чейже колись були греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ» [цит.: 14, с. 52].

У всеукраїнському будительстві першою постаттю сприймається Іван Котляревський. Про роль його «Енеїди» в українському Відродженні Іван Франко в поемі «Великі роковини» (1898), присвяченій 100-річчю з дня виходу в світ першої частини цього веселого твору, писав:

Тож не даром цвіт розцвівся!
Чей же буде з цвіту плід.
Тож не даром пробудився
Український жвавий рід.

Характерно, що В.Талапкович на Іршавщині в 1850-х роках записав як народну пісню «Віють вітри, віють буйні» із «Наталки Полтавки» Івана Котляревського [10, с.406].

На Прикарпатті будительську просвітелюську місію здійснили Микола Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич – знаменита «Руська трійця», автори «Русалки Дністрової» (1837). Рукописна збірка «Син Русі», яку готував до друку Маркіян Шашкевич у 1833 році, відкривається віршем «До синів Русі», у якому автор, що заховався під криптонімом О. Г., закликав:

Час сон довгий покинути,
Котрий тяжить нам повіки.
Час вже стати – світ глянути, –
Досить спання через віки!

Сам Маркіян Шашкевич у «Слові до читателей руського языка» (1833), використовуючи фонетичний правопис (як чуємо, так пишемо, як бачимо, так читаємо) та християнську символіку, закликав русинів Габсбурзької імперії до національного Відродження:

Разом, разом, хто сил має,
Гонїть з Русі мраки тьмаві;
Зависть най нас не спиняє, –
Разом к світлу, други жваві!

Знаючи про цей альманах, Олександр Духнович у «Поздравленіи русинов на новий год 1852» з сумом констатував, що в той час, коли «за Бескидом зоренька світала», а на Маковиці та на Верховині панувала «темна ніч», під-бескидський русин не міг почути голоси свої муз-русалок, бо:

Русалки его по Угу,
Латюрці і Тисі
Заніміли по берегах,
По тинистом лісі [4, с.42].

Засуджуючи асиміляторську політику офіційного Будапешту («Слово наше і бесіду старалися стерти, чтобы нам, еще живущим, в народі померти»), Олександр Духнович вігав політичні реформи 1848 року в Австрійській імперії, перш за все у мовній політиці:

Чтоби каждый свою мову,
Свой язык говорил.
Чтоб по своей народности
Читал, писал, творил [4, с.44].

Закарпатський Будитель розумів, що шлях до національного Відродження треба прокладати разом із забескидськими сусідами, які є «близці брата одной мысли, едныя бесіди» [4, с.45]. У той час він проголосив крилаті слова: «Бо свої то за горами – не чужі».

Ця ідея підтримувалася і по той бік Карпат. Антін Могильницький писав:

На Дністрі і крутій Тисі, руска мати,
Твоїх дітей двоє, як близнят,
Хоть їх розлучають високі Карпати,
Най любов і віра получат.

Ця ідея єдності простежується і в фольклорі. У селі Богоревиці у 1917 році відкопали дзвін, який, згідно з переказом, подарувала закарпатцям

донька Ярослава Мудрого Настя – дружина угорського короля Андрія. Київський князь хотів, аби у Срібної Русі той срібний дзвін постійно нагадував про Київ. Серед жителів Ділового на Рахівщині побутує переказ, що стара назва цього села Требушани є похідною від словосполучення «три бужани», бо засновниками села вважають трьох парубків з-над Буга. Так саме засновниками сіл Скотарське на Воловеччині, Ляховець (тепер Лісковець) на Міжгірщині, Росішка на Рахівщині, за народними переказами, були переселенці з-за Бескидів.

І в колядках, витоки яких губляться в глибокій давнині, мовиться про зв'язки між сусідами – Галичиною і Закарпаттям. У збірці «Колядки та щедрівки» (Київ: Наукова думка, 1965), де найповніше зібрано різночасові записи творів цього жанру, знайдемо колядки про військове протистояння сусідів («Ішов Іван через Угроньки» – с. 244 – 245; «Стріляй, Андруню, з Венгер на Польщу» – с. 247), торгівлю («Наша панечка господинечка» – с. 113; «Ой із гір, із гір а з полонини» – с.253), шлюби («Ой у садочку а в черешневім» – с.225 – 226). У 1830-х роках у с. Пилипче (Галичина) колядували господині:

Ой тепер мій пан з Угор приїхав,
Ой привіз мені три подарунки:
Перший дарунок – шовкова шуба,
Другий дарунок – золотий кубок,
Третій дарунок – тоненький рубок.
(Колядки та щедрівки, с.113).

У колядці, яку записав Микола Грицак у с. Росішка на Закарпатті, оспівано весільний похід «пана Іваночка» аж «піді Львів-місто» («Колядки та щедрівки», с. 210 – 211). Ця ж тема звучить і в колядці «Їхав Іванко з Венгря до Польщі»: на запитання: «А де ж ти їдеш красний молодче?» – парубок відповідає: «До миленької на заручини» («Закарпатські пісні та коломийки», Ужгород, 1965, с. 50). У контексті міжрегіональних контактів цікава колядка «Ци дома наш Іванко», яку у 1820-х роках записано в Галичині, – про три дороги для парубка:

Єдна дорога та у Литвоньку,
Друга дорога на Україноньку,
Третя дорога в Волощиноньку.
З Литвоньки йде, коники веде,
З України йде, зброївку несе,
З Волощини йде, волики жене.

(Колядки та щедрівки, с. 181).

Галицькі колядки 1820 – 1830-х років зафіксували ситуацію, коли тут мала перевагу назва «Русь»:

Ой із гір, із гір а з полонини
Їхав молодець з Угор до Русиць
Та віз же собі троякий напій.

(Колядки та щедрівки, с. 253), –

а назва «Україна» сприймалася звужено:

Поїду, матінко, на Україноньку
Собі по дівоньку, вам по невістоньку.
(Колядки та щедрівки, с. 276).

Ми бачимо, що на зміну назві «Русь» друга об'єднуюча землі назва «Україна» утверджувалася в народній свідомості повільно. У верховинському закарпатському селі Тющці, що на Міжгірщині, у 1956 році записано коломийську, яка засвідчує, що назва «Україна» співаком не сприймалася за об'єднуючу всі колишні руські землі:

Ой піду я, хлоп молодий, на Вкраїну Руську,
Відти собі та й приведу молоду Маруську.

Хоч назва «Україна», як це вперше дослідив Юліан Целевич у розвідці «Дещо за поселене Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом», що була опублікована у вісьмох номерах львівського часопису «Правда» у 1868 році, на Закарпатті вживається вже у XVII столітті: єзуїт Севастіян Міллей 3 жовтня 1662 року писав із Мукачєва до краківського єзуїта Мартина Міткевича про віроісповідні відносини на Закарпатті і вжив назву «*munkocsiensem Ukrainam*», під якою розумів територію Мукачівської єпархії (теперішнє Закарпаття і Пряшівщина). В.Барвінський у дослідженні «Назва “Україна” на Закарпатті» (Вінніпег, 1952) поставив цю назву в один ряд із такими, як «Псковська Україна» (XIII – XVI ст.), «Московська Україна» (XV – XVI ст.), шукає їй підґрунтя в словах «країна» («край»), що були у вжитку у XIV – XV ст. (від якого походить закарпатське слово «крайник»).

Сприймаючи поділ Русі на землі і краї (Червона Русь Галицька Русь, Угорська Русь), а відтак і України (Східна Україна, Західна Україна, Карпатська Україна, Закарпатська Україна), у народі бачили і звеличували їх спорідненість. Переказ про Федора Корятовича починається словами: «Князь Федір Корятович прийшов з Поділля і привіз із собою много тисяч русинів з-поза Карпат» (Легенди Карпат, Ужгород, 1968, с. 108). У переказі про виникнення села Калини на Тячівщині також ідеться про переселенців з того боку Карпат: «Перші люди в Калинах звалися Куцини, а мали прийти десь з Галичини або з України, тікаючи від татар» («Наш рідний край», 1931, № 7).

Ідея своєрідності регіонів колись єдиної Русі та ідея соборності етнічних територій України у XIX столітті активно пропагуються художнім словом. При цьому робляться екскурси в минуле, до часів Київської Русі. Це легко простежити на прикладі творів про легендарного князя Лаборця.

Першим твором про цього князя було оповідання «Лаборець» словацького письменника Богуша Носака-Незабудова. Із підзаголовком «Повість русинська» воно було опубліковане в журналі «Orol tatránski» (1846, № 28 – 30). Автор цього твору цікавився українськими думами із «Запорожской старины», проштудував працю французького інженера Боплана про українське козацтво «Опис України» (1650), сприяв поширенню альманаху «Вінок русинів на обжинки» (Відень, 1845)... Джерельною базою для його оповідання послужила хроніка Аноніма (XII ст.): і про прихід орди Алмоша в долину Латориці, і про облогу замку в Ужгороді та загибель її коменданта Лаборця...

Ужгород, як і інші міста України, Носак-Незабудов називає червоним, тобто південним: «Гей, Ужгороде з червоною кров'ю, ти чарівне дитя руське, де часи твоєї слави? Де поділися твої лицарі, які все залітали за Буг і Дністер, аж ген, на Чорне море, у кривавий бій, мов у веселий танок? Минулися ті часи, минулися – лише в тихих думках живе пам'ять про них» [6, с.11]. Автор обурюється тим, що «русини з широкої України, від міста Києва» прийшли на Закарпаття «проливати кров своїх братів» [6, с.19]. Бачимо, що Носак-Незабудов в середині XIX століття вживав назву «Україна» на означення територій Подніпров'я як загально вживану. Він і етноніми «русин» і «українець» сприймав як синоніми: русини від міста Києва – вони ж і українці [6, с.20]. Закарпатських русинів від Ясіня до Ластомира, від верхів'їв Тиси до Татр автор вважає братами русинів з-за Карпат [6, с.20].

Немає сумніву, що твір Носака-Незабудова про Лаборця знав Анатолій Кралицький – автор оповідання «Князь Лаборець», яке опублікував на сторінках львівського журналу «Галичанин» (1863, кн. I, вип. 3 і 4). На користь такої думки свідчить образ Українця – посла угорського вождя Альмуса. Українець говорить, що він «од голови до п'ят русин» («На Верховині», Ужгород, 1984, с. 220). Кралицький, як і Носак-Незабудов, етноніми «русин» і «українець» сприймав синонімічно.

Ця традиція сприймати події часів легендарного князя Лаборця в контексті етнічної спорідненості русинів Закарпаття з українцями Подніпров'я продовжили Василь Пачовський, Василь Гренджа-Донський. Петро Угляренко (роман «Князь Лаборець»), Юрій Бача...

Свою поему «Князь Лаборець» із підзаголовком «Міт Срібної Землі» Василь Пачовський опублікував у львівському «Літературно-науковому віснику» у 1924 році (т. 32, кн. 3 – 4) із присвятою отцю Августинові Волошину. В основу твору також покладено легенду про загибель князя Лаборця на березі річки, яка носить його ім'я.

Інформацію Аноніма Пачовський сприйняв як казку, та діяльність легендарного князя Срібної Землі він змальовує в контексті відомих фактів історії

– як сучасника Олега Вішого (на київському престолі був у 882 – 912 роках), Лева Мудрого (візантійський імператор у 886 – 912 роках), Симеона Велико-го (болгарський князь у 893 – 918 роках)... Князь Лаборець «ставить царство для хорватів вирлооких» – осушує багна, корчує ліс, «засіває доли збіжжям», «добуває з камня сіль»... Автор наголошує, що князівство Лаборця перебувало під протекторатом Києва:

Олег, князь великий Руси,
У Києві дзвін той чує,
Племена всі взяв у руки,
Та хорватів не воює,
Бо хорватів один дар
Більший дані од хозар [8, с. 644].

Але своїми непоміркowanими діями (зрікся прадідівської віри і прийняв християнство, відмовився йти походом разом із Олегом у 891 році на Царгород, проігнорував пересторогою Дажбога не йти на гору Пікуй і не поклонятися носіям зла Чуру і Пеку, довірив владу тівунам і воєводам) привів князівство до загибелі. В. Пачовський тонко натякає, що до цих трагічних наслідків привела непродумана політика Лаборця, який, який розірвавши стосунки з київським князем Олегом, шукав допомоги у болгарського царя Салана:

Був під Олегом орел –
Став болгарський перепел [8, с. 645].

Юрій Бача драматичну поему – лібрето опери «Князь Лаборець» [Бача] завершує оптимістично: вмираючи на полі бою, князь заповідає доньці Світлані й Русичу-киянину жити дружно. І вони разом із хором проголошують засади щасливого майбуття:

Орати, сіяти і жати,
Дітей родити, пісень співати,
І нашу волю, і нашу долю захищати.
І вірити щоденно й повсякчас:
КАРПАТИ НЕ РОЗЛУЧАТЬ ВІЧНО НАС [1, с.17].

У художній літературі про Закарпаття як землю соборної України вперше розповів Микола Гоголь у повісті «Страшна поиста» (1832): «За Києвом з'явилося небачене чудо. Усі пани й гетьмани зібралися дивуватися з цього чуда: раптом стало видно далеко у всі кінці світу. Вдалині засинів Лиман, за Лиманом розливалось Чорне море. Бувалі люди впізнали й Крим, що горою підносився з моря, і болотяний Сиваш. Ліворуч було видно землю Галицьку.

– А то що таке? –розпитував народ, що тут зібрався, старих людей, показуючи на далекі бовваніючі в небі і більше схожі на хмари сірі й білі верхи.

– То Карпатські гори! – одказували старі люди» [2, с.310].

Такою бачили Україну й поети Михайло Старицький, Іван Франко, Юрій Федькович, Сидір Воробкевич...

Сприймаючи Україну символом поля для просвітницької роботи, Михайло Старицький писав:

Гей ти, ниво, – в тебе гону
Од Карпату аж до Дону!

Такою ж – на всю Україну – бачив культурницьку ниву і буковинець Сидір Воробкевич. Його нива – також на всю Україну:

Розсіваймо між народом
Від степів аж до Карпат
Сім'я світла, і любімся
Як рідного брата брат.

(«Руська пісня», 1879)

Ідея соборності України поширюється на Закарпатті після Першої світової війни, коли перекраювалася карта Європи і вирішувалася доля краю. У процесі скликання Всекарпатського з'їзду русинів у Хусті 21 січня 1919 року селянські громади давали накази делегатам голосувати за входження краю до складу України: «Ми, русини, живущі в Карпатах, в границі Галиції, согласні приключитися или соединитися до руської України», – заявили жителі Синевирської Поляни 11 січня 1919 р.;

«Просиме вас, любі наші братя, ми ся приключаєме ко вам ид Україні», – писали жителі села Зубівка 17 січня 1919 р.;

«Наші селяне так кажуть, ож они русини были до тепер, тай по сьому хотять быти і хотять ся соединити із Українов, из руским народом», – вирішили на сільському зібранні жителі Новоселиця, що на Мукачівщині, 18 січня 1919 р.

Про події того розбурханого політиками часу розповідається в романах «Гори говорять!» Уласа Самчука та «Сини Верховини» Василя Гренджі-Донського, є відповідні епізоди у потушняковій «Повені»...

Улас Самчук у романі «Гори говорять!» розповідає про соціальні і національні змагання на Гуцульщині, поклавши в основу твору події в Ясінях – центрі Гуцульської республіки (січень 1918 року). Автор показує, як три брати Цокани – Дмитро, Юрій і Павло – проймаються національною ідеєю, стають активними борцями за неї.

Письменник фіксує етапи національної самоідентифікації гуцулів: 1) «Ми русини, а там за горою такі самі живуть» [11, с. 26]; 2) «Тепер вони знають, що гуцул і українець це – одно й те саме» [11, с. 234]. Фіксується і проміжний етнонім – у листі ради гуцулів до України. Починається той лист словами: «Скарга ід Великої Україні мармарошських русинів-українців»

[11, с. 184]. Такий початок співзвучний із кінцевими рядками листа: «Наша рада досудила, ми хочемо ко вам, ко Україні бути, і сим вас поздоровляємо от найстаршого до над меншого» [11, с. 185]. Юрій Цокан, розмаявши над повстанцями «прапор з жовтою і блакитною барвою», проголошує пророчі слова: «Це є прапор будучої нашої великої держави, яка повстане коло Києва над Дніпром і до якої маємо належати ми» [11, с.132].

Василь Гренжа-Донський у «Синах Верховини» розповів про той же період визрівання на Закарпатті української ідеї, що і в романі Самчука. Головний герой твору Любомир-Продан Гринох із Волового (тепер Міжгір'я), як і Дмитро Цокан, на східному фронті першої світової війни зустрічається з представниками свідомої української інтелігенції, читає українські книги («Кобзар» Шевченка, «Історія України-Русі» Аркаса), знаходить однодумців серед земляків-верховинців, стає активним учасником проголошення соборності усіх земель України. Коли він привіз постанову Хустського з'їзду до Києва і побачив архітектурні споруди древньої столиці України, то відчув себе «щасливим, що може себе назвати сином того народу, який має такі пам'ятки і таку славу тисячорічну традицію» (В. Гренджа-Донський, Твори, Вашингтон, 1986, т. 6, с. 360).

Та історичні обставини не сприяли єднанню українців у соборній державі. Про це з боєм писав Василь Гренжа-Донський у вірші «Розділили Україну поміж ворогів» (1928). Та ідеєю соборності земель України у 1920 – 1930-х роках проймалися представники усіх верств закарпатців – інтелігенція, студенти, священники, селянство... Поетеса Маруся Тисянська висловила глибоке переконання:

Перестануть ще кричати
І ворони й круки, –
Ще Карпати зі степами
Дадуть собі руки.

Що ідея соборності земель України нуртувала у серцях закарпатців, довели події Карпатської України. Поетичні твори про ці події широко представлені у збірнику «Моя Карпатська Україно» (Ужгород: Бокор, 1992). Правдиво про труди і дні Карпатської України -розповідається у романі Івана Долгоша «Заплакала Тиса кров'ю...» (журнал «Тиса», 1992, № 1 – 2; 1993, № 1 – 2) та в художньо-документальній повісті Сергія Федаки «Карпатський кросворд» (2009).

Визволення та возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною у складі Радянського Союзу закарпатці широко вітали. У різних збірниках пісенної творчості українців Закарпаття опубліковано понад 40 коломийок, присвячених цій події [див.: 12, с. 116 – 126]. Серед них – оця, опублікована у збірнику «Радянські народні частушки і коломийки» (Київ, 1953, с.72):

Зашуміли сині гори, за горами – ріки,
Закарпаття з Українов з'єдналось навіки.

Та ще оця – записана у селі Келечині, на батьківщині Августина Волошина у 1955 році:

Закукала зозулиця там, де біла глина,
Ми не чеські, не мадярські – ми вже Україна.

Народний погляд на той довгий тернистий шлях русинів Закарпаття, яким вони йшли до соборної України, є надійним критерієм для оцінки значимості усіх історичних подій на тому шляху.

1. Бача Ю. Князь Лаборець / Юрій Бача // Дукля. – 1994. – № 4. – С. 2 – 17.
2. Гоголь М.В. Вечори на хуторі біля Диканьки / М. В. Гоголь. – К.: Дніпро, 1975. – 382 с.
3. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах / Дмитро Данилюк. – Ужгород: Патент, 1997. – 289 с.
4. Духнович О. Вибрані твори / Олександр Духнович. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – 566 с.
5. Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. / М. М. Лелекач // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Т. 2 – Ужгород, 1949. – С. 28 – 39.
6. Носак-Незабудов Б. Лаборець / Богуслав Носак-Незабудов. – Ужгород: Гражда, 1994. – 31 с.
7. Пап С. Історія Закарпаття / о. Степан Пап. – Т.1. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2001. – С.218 – 223
8. Пачовський В. Князь Лаборець / Василь Пачовський // Пачовський В. Зібрані твори. – Т. I: Поезії. – Філядельфія – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – С. 629 – 659.
9. Пачовський В. Срібна Земля: тисячоліття Карпатської України: нарис історії з картами / Василь Пачовський. – Ужгород: Закарпаття, 1993. – 131 с.
10. Рудловчак О. Закарпатоукраїнські фольклористи і їх фольклорні записи 50 – 60-років минулого сторіччя в рукописних фондах Якова Головацького / О. Рудловчак // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1983. – Вип. 11. – С.183 – 493.
11. Самчук У. Гори говорять! / Улас Самчук – Ужгород: Гражда – Карпати, 1996.
12. Сенько І. Фольклор про Закарпаття у Соборній Україні – правда чи фальсифікація? / Іван Сенько // Сенько І. Ментальність русинів-українців. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1996. – С.116 – 126.

13. Сенько І. Що побачило посольство Івана Грозного в Углі? / Іван Сенько // Сенько І. Земля з іменем. – Ужгород: Патент, 1998. – С.42 – 48.
14. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів: Світ, 1991. – 93 с.

ЗМІСТ

<i>Редакційна колегія.</i> Закарпатська Україна: історія та сучасність	
<i>Микола Макара.</i> Закарпатська Україна як етап в політичній історії краю . . .	
<i>Дмитро Данилюк.</i> Історичні передумови возз'єднання Закарпатської України з УРСР	
<i>Сергій Федака.</i> Операції Великої вітчизняної війни на території України та її внесок у Велику Перемогу	
<i>Володимир Піпаш.</i> Українське націоналістичне підпілля на Закарпатті у роки Другої світової війни	
<i>Юрій Данилець.</i> Православна церква на Закарпатті в роки Другої світової війни	
<i>Віктор Кічера.</i> Обмеження діяльності закарпатських ченців-василіан угорською та радянською владою (1939 – 1950): порівняльний аспект	
<i>Володимир Фенич.</i> Возз'єднувачі: московський вояж православних русофілів і початки еклезиоциду греко-католиків Закарпаття (листопад – грудень 1944 р.)	
<i>Тетяна Сергієнко.</i> Міжнародний фактор і закарпатська Україна: передумови та обставини	
<i>Ігор Шніцер.</i> Проблема Підкарпатської Русі (Закарпаття) у відносинах Чехословаччини і Радянського Союзу в 1943 – 1945 роках	
<i>Тетяна Безега.</i> Закарпатська Україна: огляд крайової історіографії.	
<i>Михайло Зан.</i> Визволення Закарпаття та рух українців Мараморощини за возз'єднання з Україною (контрверсії вітчизняних та румунських дослідників)	
<i>Олександр Грін.</i> До проблемного питання про правове становище Закарпатської України (кінець 1944 р. – початок 1946 р.)	
<i>Роман Офіційський.</i> Превентивна радянська Закарпатської України (осінь 1944 р. – весна 1945 р.)	
<i>Віктор Петрецький.</i> Особливості формування політичної елітичасьв Закарпатської України (1944 – 1946 рр.)	
<i>Маріан Токар.</i> До оцінки виборчих процесів у повоєнному Закарпатті	
<i>Костянтин Куцов.</i> Участь колишніх активістів студентських об'єднань періоду Першої ЧСР в суспільно-політичних процесах в Закарпатській Україні	
<i>Василь Міщанин.</i> Земельне питання в діяльності Народної ради Закарпатської України (листопад 1944 р. – січень 1946 р.)	

Володимир Задорожний. Деякі аспекти культурного життя в часи Закарпатської України

Михайло Басараб. Закарпатська Україна та розвиток освіти

Іван Сенько. Ідея соборності України в фольклорі та літературі Закарпаття XIX – XX століть